

Қазақ тілін оқыту нұсқаулығы

мұғалімдерге арналған
әдістемелік құрал

Астана, 2025

Б. Қапалбек
М. Шакенова
М. Исенбай

Қазақ тілін оқыту нұсқаулығы

мұғалімдерге арналған әдістемелік құрал

Астана, 2025

УДК 373 (072)
ББК 74.268.3
Қ40

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ҰҒПО» КЕАҚ әзірленді

Пікір жазғандар:

Ермекова Т.Н. – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы

Қапантайқызы Ш. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы

Авторлар:

Қапалбек Б., Шакенова М., Исенбай М.

Қазақ тілін оқыту нұсқаулығы. Мұғалімдерге арналған әдістемелік құрал. – Астана, 2025. – 196 б.

ISBN 978-601-7504-92-22

Нұсқаулықта мәтін тануға, тудыруға қатысты ұсыныстар, тыңдалым мен оқылым дағдыларын жетілдіру бойынша кеңестер беріледі. Тіл үйренушілердің мақсаты мәтін тудыру болғандықтан, оған қатысты тапсырмалар жүйесі, сөйлеу және оқу дағдыларын қалыптастыратын, жетілдіретін кеңестер айтылады. Мәтін тудыру кезінде кететін грамматикалық қателермен жұмыс істеу жолдары талқыланады.

Әдістемелік құрал қазақ тілін/мемлекеттік тілді оқытатын мұғалімдер/оқытушылар мен әдіскерлерге және осы салаға қызығушылық танытқан қалың көпшілікке арналған.

© Қазақстан Республикасы Ғылым
және жоғары білім министрлігі
Тіл саясаты комитеті, 2025
© «Ш.Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ҰҒПО» КеАҚ, 2025

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	4
КІРІСПЕ.....	6
I. ТІЛДІ ҮЙРЕНУДІҢ ДЕҢГЕЙЛЕРІ МЕН САТЫЛАРЫ.....	9
Мемлекеттік тілді үйретудің әдіснамалық ұстанымдары.....	12
Қазақ тілін (мемлекеттік тілді) оқытудың сатылық жүйесі (оқу сауаттылығы).....	22
Мемлекеттік тілді білу деңгейін бағалау.....	39
II. МӘТІН ТАНУ ДАҒДЫЛАРЫ.....	53
Мәтінмен жұмыс: мәтін тану әрекеті.....	56
A1, A2 деңгейіндегі мәтіндерге қойылатын талаптар.....	83
B1, B2 деңгейіндегі мәтіндерге қойылатын талаптар.....	98
C1 деңгейіндегі мәтіндерге қойылатын талаптар.....	114
III. МӘТІН ТУДЫРУ (АУЫЗША, ЖАЗБАША) ДАҒДЫЛАРЫ.....	127
Мәтінмен жұмыс: мәтін тудыру (ауызша, жазбаша) әрекеті.....	129
A1, A2 деңгейіндегі мәтін тудыруда кететін қателермен жұмыс.....	151
B1, B2 деңгейіндегі мәтін тудыруда кететін қателермен жұмыс.....	167
C1 деңгейіндегі мәтін тудыруда кететін қателермен жұмыс.....	182
ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	189
ҚОРЫТЫНДЫ.....	194

АЛҒЫ СӨЗ

Қазіргі таңда мемлекеттік тілді меңгертудің жаңа, заманауи әдістерге негізделген біртұтас жүйесін қалыптастыру – тіл саясатының негізгі бағыттарының бірі. Осы мақсатта ұсынылып отырған бұл әдістемелік нұсқаулық мемлекеттік тілді үйретудің ғылыми-әдістемелік негіздерін жүйелеп, оны практикалық оқыту процесіне тиімді енгізуді көздейді.

Әдістемелік нұсқаулықта белгілі бір жұмысты, оқу процесін немесе зерттеуді ұйымдастыру әдісі көрсетіледі. Әдістемелік нұсқаулық – белгілі бір оқу процесін, ғылыми-зерттеу жұмысын не тәжірибелік іс-әрекетті ұйымдастырудың, жүзеге асырудың және бақылаудың жолдарын жүйелі түрде сипаттайтын құжат. Оның басты мақсаты – білім алушыға, мемлекеттік тілді үйретуші арнайы маманға нақты міндеттерді орындауда ғылыми негізделген бағыт-бағдар беру.

Бұл оқулық білім алушы мен мамандарға нақты қазақ тілін үйрену мен үйретудің жолын емес, керісінше қазақ тілінің жүйесін, оны деңгей бойынша оқытудың негізгі қадамдарын көрсетіп береді. Яғни нұсқаулық деген сөзді тура мағынасында ұғынбай, бұл құралды тілді үйренуде негізгі принциптер мен жолдарын дұрыс түсінуге бағытталған құрал ретінде қабылдауымыз керек.

Әдістемелік нұсқаулық кадр саласына қарай мұғалімдер мен білім алушыларды бірдей қамтиды. Қазақ тілінің жүйесін дұрыс меңгеру мен меңгертуді қалайтын барлық тілді үйренуші мен үйретуші бұл әдістемелік құрал негізінде қазақ тілін оқыту жүйесін екі түрлі әрекет бойынша бөліп алып, әр деңгейдің өзіндік қыры мен дамыту жолдарын түсіне алады.

Әдістемелік құралдың негізін тіл үйретудің төрт түрлі әрекеті – айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым құрайды. Бұл әрекеттер әдістемелік құралда бір-бірімен өзара тығыз байланыста қарастырылып, тіл үйренушінің мәтінді түсіну (мәтін тану) мен мәтін аясында лингвистикалық жұмыс жасау (мәтін тудыру) қабілетін дамытуға бағытталады. Яғни тіл үйренуші жалаң түрде дайын мәтінді оқып немесе қайталап айту арқылы ғана емес, сол мәтіннің құрылымынан бастап, мазмұнын, мәтінді құрайтын тілдік бірліктерін жан-жақты талдай отырып, лингвистикалық тұтас білім алуы үшін жүйелі жұмыстарды жүргізу амалдары таныстырылады.

Осы тұста грамматикалық білім беру мәселесі де жеке қарастырылмай, керісінше айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым әрекеттерімен байланыста беріледі. Бұл тәсіл оқушының тілдік қабілетін кешенді түрде дамытуға, функционалдық сауаттылығын арттыруға мүмкіндік береді. Грамматикалық нормалар мен тілдік заңдылықтар практикалық қолданыста қарастырылып, сол арқылы тіл үйренуші өз ойын дәл әрі нақты, сауатты жеткізе алатын деңгейге көтереді. Грамматикалық ереже мәтін аясында берілген тілдік бірліктердің негізінде қарастырылып, мәтін тудыру кезеңімен тығыз байланыс орнатады.

Ұсынылып отырған әдістемелік құрал, ең алдымен қазақ тілін оқытатын мұғалімдерге арналған. Құралда сабақ үдерістерін тиімді ұйымдастыруға, оқу мазмұнын жүйелеуге және оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуға көмектесетін тапсырмалар мен әдістемелік ұсыныстар жинақталған. Сонымен қатар бұл құрал тіл үйренушілерге де өз бетінше білімін толықтырып, жаттығулар негізінде тілді меңгеруіне қолайлы мүмкіндік береді.

Мемлекеттік тілді үйретудің негізгі әрі алғашқы қадамы – мәтінмен жұмыс жасау, бірақ мәтінмен жұмыс жасау кезінде мәтін аясындағы сұрақтармен ғана шектелмеу керек. Мәтінмен жұмыс жасауды біз екі үлкен топқа бөліп ажыраттық: бірінші тіл

үйренуші тыңдалым не оқылым арқылы мәтінмен танысады, мәтіндегі негізгі және жанама ақпараттарды табады, мәтін аясында сұрақтарға жауап беріп, сұрақ құрастырады; екінші кезең «мәтін тудыру» деп аталады. Бұл кезең айтылым мен жазылым әрекеттері негізінде жүзеге асады. Бұл дағды негізінде тіл үйренуші мәтіндегі негізгі ақпаратқа сүйене отырып, жаңа мәтінді тудыруға жұмыс жасайды. Бұл дағдыны қалыптастыру мен дұрыс жүргізуге қатысты тың пікір біздің екінші тарауымызда толықтай қарастырылып, деңгей бойынша мәтін тудыруда кететін қателіктер мен оны болдырмаудың жолдары толықтай ашылды.

Оқырман нұсқаулық негізінде мемлекеттік тілді үйренуде мәтінді дұрыс таңдаудың жолын, мәтінмен жұмыс жасаудың тәсілдерін, мемлекеттік тілді деңгейге бөлгендегі тілдік ерекшеліктер мен грамматикалық негізін ажыратуға, әр деңгейдегі мәтіндерге қойылатын талаптарды, мәтін тудыруда қандай стиль мен жанрларда мәтін тудыру қажеттілігін түсінеді.

Сабақ кезінде қолданылатын тапсырмалар жүйесі мәтінмен жұмыс істеуге бағытталған. Әдістемелік құралда берілген тапсырмалар мен жаттығулар когнитивті, коммуникативті және әрекеттік тәсілдерге сүйенеді. Оқу үдерісінде тіл үйренуші тек ақпаратты меңгеріп қана қоймай, сол арқылы ойлау, салыстыру, жүйелеу, қорытынды шығару, пікір білдіру, дәлелдеу, талдау және өз ұстанымын қорғау қабілеттерін де дамытады. Әдістемелік құралда осы мақсаттарға жету мақсатында алты түрлі деңгейдегі тапсырмалар, сұрақ-жауап, жұптық және топтық жұмыс үлгілері, рөлдік ойындар, жағдаяттық тапсырмалар мен жобалық жұмыстар ұсынылған.

Сондай-ақ құралда тіл үйренушінің оқу нәтижесін қадағалап, бағалауға арналған өлшемдер мен кері байланыс үлгілері де қарастырылған. Бұл мұғалімге оқыту сапасын арттыруға, ал оқушыға өз жетістігі мен кемшілігін аңғартып, алдағы оқу кезеңін тиімді жоспарлауға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, ұсынылып отырған әдістемелік нұсқаулық – қазақ тілін меңгертуде теория мен практиканы ұштастырған, тілдік дағдыларды жүйелі түрде қалыптастыруға бағытталған, оқыту мазмұнын кезең-кезеңмен құрып, оқу мақсатына қол жеткізуге көмектесетін тиімді құрал.

КІРІСПЕ

Мәңгілік ел болуға ұмтылған ұлттың қоғамдық құндылықтары ізгілікті ту етуі керек. Осы жолда ұрпақ тәрбиесіне баса назар аударуымыз қажет. Ұрпақ тәрбиесіндегі ұлттық құндылықтың бірі, негізгісі – мемлекеттік тіл. Қазақстан Республикасының Конституциясының 7-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі. Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс-қағаздарын жүргізу тілі. Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болатын мемлекеттік тілді меңгеру – Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы.

Бала дүниеге келгеннен бастап отбасы сөйлейтін тілде, анасының тілінде тілі шығады, алғашқы сөздерін айтып үйренеді. 3-4 жасқа жеткенде балабақшаға барады, одан соң, бастауыш сынып, орта мектеп, жоғары сынып, колледж, ЖОО және ЖОО-дан кейінгі білім алу уақытында мемлекеттік тілді оқиды. Бүгінгі оқушы – ертеңгі қоғамға үлес қосушы маман, еліміздің болашағы. Қандай мамандықтың иесі болып, қай салада жүрсе де тілдік ортада өседі, тілдің коммуникативті, функционалды қызметтерін қажет етеді. Сондықтан балабақшадағы, мектептегі, колледждердегі, ЖОО-дағы қазақ тілі сабақтарының маңызы зор.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі қазақ тілі болғандықтан, қоғамдағы әртүрлі диаспора өкілдерінің, ұлтаралық қатынас тілі де қазақ тілі болуы керек. Осы негізде аралас мектептердегі, орыс тілінде оқытатын мектептердегі, ұйғыр, өзбек, татар тілдерінде оқытатын мектептердегі қазақ тілі пәнінің оқытылу жайы да маңызды.

Мемлекеттік тілді дамыту мақсатында біршама бағдарламалар қабылданды.

Бағдарлама атауы	Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
Мақсаты	Мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру
Кезеңдері	1. 2011–2013 жж. 2. 2014–2016 жж. 3. 2017–2020 жж.
Жүзеге асырылған баспа жобалары (барлығы — 246)	72 оқу-әдістемелік құрал, 49 балаларға арналған кітап, 46 салалық сөздік, 70 танымдық, ғылыми, публицистикалық кітап
Бағалау жүйесі	«ҚАЗТЕСТ» (IELTS және TOEFL үлгісі бойынша көпдеңгейлі тілдік бағалау жүйесі) іске қосылды

1-кесте. Мемлекеттік тілді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған бағдарламасы

Осы бағдарлама аясында қазақ тілін орыс тілі шет тілі ретіндегі мемлекеттік білім беру стандартын негізге ала отырып, қазақ тілін сатылап оқыту бағдарламасы жасалды, құқықтық-нормативтік негіздері бекітілді.

Қазақ тілінің деңгейлері	A1	Қарапайым деңгей
	A2	Базалық деңгей
	B1	Орта деңгей
	B2	Ортадан жоғары деңгей
	C1	Жоғары деңгей
	C2	Шеберлік

1-сурет. Қазақ тілін үйретудің деңгейлері

Қазақ тілді ортада мемлекеттік тілді дамыту үшін бірқатар жобалар іске асырылды. Қазақтілді интернет-ресурстарды, контенттерді дамыту мақсатында құрылған интернет-ресурстар (сервистің 20-дан астам түрі) үнемі жаңартылып тұрады. Мәселен, «Tilalemi.kz» және «Atau.kz» ономастикалық, «Emle.kz» орфографиялық, «Termincom.kz» терминологиялық порталдары кең қолданысқа ие болды; 2007 жылы алғаш рет жалпы таралымы 100 мың дана қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық, диалектологиялық, фразеологиялық сөздіктері, синонимдер сөздігі мен қазақ тіліндегі эпитеттер сөздігі таратылды. Иллюстрациялық материалы бар 93 мың сөзді қамтитын лингвомәдениеттанушылық сипаттағы 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (2011ж.), 106 мың сөзді қамтитын қазақ тілінің тұңғыш үлкен «Қазақ сөздігі» түсіндірме сөздігі жарық көрді. 15 томдық «Қазақ әдеби тілі сөздігінің» (ikitar.kz), «Қазақ сөздігінің» (Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының сайты) электрондық нұсқалары интернет ресурстарда қолжетімді. Сонымен қатар «Tilalemi.kz» порталы, «Atau.kz» ономастикалық базасы, «Emle.kz» орфографиялық базасы, «Termincom.kz» базасы, «Tilmedia.kz» үш тілді сайты, балаларға арналған «Balatili.kz» және барлық салалар үшін құжаттарды қазақ тілінде дұрыс толтыру нұсқаулықтары берілген «Qijat.kz» сайттары қолданысқа енді.

Қазақстан Республикасының Үкіметінің қаулысымен Қазақстан Республикасында тіл саясатын іске асырудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. Бағдарлама негізінде қазақ тілі курстары ашылып, қазақ тілін оқытудың электронды жүйелері пайда болды. 2022 жылғы дерекке сәйкес қазақ тілі курстарын 41 325 адам аяқтаған (adilet.zan.kz).

SIL International ұйымы ұсынған 2022 жылғы Ethnologue: Language of the World анықтамасы бойынша Қазақстанда қазақ тілінде сөйлейтін азаматтардың саны 13 768 406 болған. Бұл әлі де қазақ тілін дамытудың қажет екенін көрсетеді.

Қазіргі таңда мектептегі қазақ тілінің бағдарламасы айтылым, оқылым, жазылым, тыңдалым деген төрт дағдыны негізге алады. Осы төрт дағды бойынша бала мәтінмен жұмыс жасайды, мәтін тудырып және мәтін танып үйренеді. Бұл – қазақ тілі пәнін оқытудың мақсаты, яғни мектепте бала қазақ тілінде мәтін танып, тудырып дағдылануы керек.

Жоғары оқу орнына түсу немесе жұмысқа тұру үшін өтініш жазады, біреуге сенімхат береді, шабыттанып өлең тудырады, сүйгеніне сезімін білдіреді, бастық болып бұйрық шығарады, ғалым болып мақала жариялайды, жақынына, досына құттықтау жазады,

білгенін баяндайды, көргенін сипаттайды, әйтеуір жазудан құтылмайды. Сондықтан оқушы жазу дағдыларын шыңдап, жетілдіріп отыруы керек. Түрлі салада жазылған мәтіндерді айырып, онда қолданылған типтік тілдік бірліктерді танып, өзі мәтін тудыру кезінде соларды ұтымды қолдана білуі тиіс.

Сөйлеуші мәтінді тек жазба формасында тудырмайды. Адам айналасымен тілдік қарым-қатынас жасайды: сөйлеседі, пікір алмасады, пікір таластырады, шаршы топ алдына шығып шешендік танытады. Күнделікті өмірде үнемі кездесіп отыратын осындай сәттерде ойы анық, тілі таза болуы үшін коммуникативті мақсатты көздейтін қазақ тілі пәні қай деңгейде, қай сатыда болсын оқушыны шешен сөйлеуге, көсем жазуға дағдыландырады, орта мектеп деңгейіне сай лингвистикалық білім береді.

Сөйлеу мен жазу кез келген адамға қажет. Оқушыны дұрыс сөйлеу мен жазуға үйрететін пән – қазақ тілі. Сондықтан қазақ тілін оқыту қандай мақсатты көздейтіндігіне аса мән беруіміз керек.

І ТАРАУ

ТІЛДІ ҮЙРЕТУДІҢ САТЫЛАРЫ МЕН ДЕҢГЕЙЛЕРІ

Тарауда мемлекеттік стандарт пен бағдарламаның мемлекеттік тілді үйретудің сатылары мен деңгейлері қарастырылды. Қазақ тілін үйретуде жүйе белгіленіп алынбаса, қазақ тілін ана тілі ретінде оқытындар мен Т2 есебінде үйренетіндердің арасында үлкен айырмашылық болып, жүйесіздік орын алады. Сол себепті мемлекеттік тілді үйретуде коммуникативті дағды қалыптастыру мен академиялық білім берудегі ерекшеліктер талданып, қолданылатын принциптері, негізгі мақсаты туралы сөз болды. Оқу кезінде қолданылатын оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым сияқты төрт коммуникативті дағды туралы кеңінен айтылып, бұл әрекеттердің тілді үйренудегі сатыларымен байланысы көрсетіледі.

Бірінші тақырыпта мемлекеттік тілді үйретудің әдіснамалық ұстанымдары жайлы айтылады. Екінші тақырыпта қазақ тілін оқытудың сатылық жүйесі талданып, әр деңгейдің өзіне тән ерекшеліктері, нормалары мен принциптері көрсетіледі. Бұл тарау толығымен мемлекеттік тілді оқытудың жүйесін талдауға арналған.

Тарауда мемлекеттік тілді меңгерудің деңгейлік сатылары мемлекеттік стандарт пен оқу бағдарламасының негізінде қарастырылды. Тілді үйрету үдерісінде жүйелілік сақталмаған жағдайда, қазақ тілін ана тілі ретінде оқытындар мен екінші тіл ретінде меңгерушілер арасында мазмұндық және әдістемелік алшақтық, тілді оқытуда жүйесіздік пайда болады. Осыған байланысты коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру мен академиялық білім берудің арақатынасы, екеуара байланысы негізінде негізгі әдіснамалық ұстанымдар мен мақсат жан-жақты талданып, сараланды.

Қазақ тілін деңгейге бөліп оқытудың маңызы зор. Деңгейге бөліп оқыту арқылы тілді оқытуда жүйелілік пен бірізділік пайда болады. Тарауда әр деңгейдің өзіндік ерекшелігі, сөздік қоры талданып, төрт түрлі коммуникативтік дағды негізінде кезеңдері жан-жақты саралау жұмысынан өтті. Тарауда оқылым, тыңдалым, жазылым мен айтылым сияқты төрт коммуникативтік дағдының әрқайсысына анықтама беріліп, олардың тілді толықтай меңгерудегі рөлі мен деңгейлік сатылармен өзара байланысы қарастырылды. Оның ішінде, бұл төрт түрлі әрекеттің тілдік-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда маңызды орын алатыны мен оқытудың мазмұны, құрылымына ықпал ететіні көрсетілді.

Тілді оқытуда академиялық білімнен гөрі коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру, дамыту басшылыққа алынуы қажет. Мектеп оқушыларына тілдің статикалық күйін (тілдің құрылымын оқыту – оның статикалық қыры) оқыту өзекті емес, әрі тәжірибе көрсетіп отырғандай, оң нәтижесін бермейді. Тілдің түрлі салаларын жан-жақты оқыту – қазақ тілін кәсіби деңгейде меңгеретін ЖОО-ның студенттеріне қажет болғанымен (Бастауыш, филология мамандығына оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттарға), жалпы білім беретін мектептердегі оқушылар үшін пайдалы болмайды. Оның себебі мектеп қабырғасында тілді үйретудегі мақсатынан шығады: кез келген тілді үйретудегі басты мақсат – тілді игерушінің сөйлеу мен жазу деңгейлерін қажетті мөлшерде меңгеріп шығуы.

Ал әрекет түрлерінің барлығы да тілдің коммуникативтік дағдысын қалыптастырумен танылады. Коммуникативтік дағды қалыптастыру атауында берілгендей, сөйлеушінің қарым-қатынас кезінде қолданылатын деңгейлерін қалыптастырумен анықталады. Кез келген ортада, кез келген уақытта адам белгілі бір тілде сұранысын қанағаттандыру үшін коммуникацияға түседі. Коммуникация тек

ауызша орындалып қоймайды. Хат алмасу, пікір алмасу – осылардың барлығы жазылым әрекетіне қатысты.

Тілдің коммуникативтік дағдысын қалыптастыру дегенді әркім түрліше түсініп жүр. Коммуникативтік дағдыны қалыптастыру – тілдің динамикалық қырын үйрету. Тілді мәдениетті сақтаушы, мәдени қорды танытушы деген жанама функцияларын ажыратамыз. Бірақ тілдің ең басты қызметі – оның қолданысқа жарамдығы. Адам тілді қолданбаса немесе күнделікті өмірінде жаратпаса, тіл өліге айналады. Яғни тілді адам бір-бірін түсінісу үшін, бір-бірімен ақпарат алмасу үшін қолданады. Онсыз тіл құриды да, өлі тілдер қатарына кіреді. Сондықтан да қазақ тілін үйретуде біз коммуникативтік дағдыны қалыптастыруға, оны меңгертуге басымдық беруді мақсат тұтамыз. Тілді өмірде де жұмсау үшін, оның қолданысын арттыру мақсатында бастауыш деңгейден бастап тілді меңгеруде коммуникативтік дағдыға сүйенеміз.

Қазақстан Республикасының кез келген азаматы сауатты сөйлеп, дұрыс жаза алуы үшін пән ретінде қазақ тілі оқытылады. Қазақ тілі пәні аясында қазақ та, орыс та, дүнген де, кәріс те, әзірбайжан да, яғни кез келген этнос тілді меңгеріп шығуы тиіс. Тілді меңгеру – үйретілген тілді өмірде де пайдаланумен пара-пар. Сол себепті тарауда мемлекеттік тілді оқытуда қолданылатын мемлекеттік стандарт түсінігі, бағдарлама мен оқыту жүйесі туралы толық ақпарат берілді. Бұл ақпаратпен танысу арқылы педагог тілді оқыту кезіндегі басты мақсаттары мен жолын айқындап алса, өз еркімен тілді меңгергісі келген білімгер оқытудың неден басталатыны туралы ақпарат ала алады.

Мәтінсіз кез келген әрекет түрі орындалуы мүмкін емес. Оқылым да, тыңдалым да мәтін арқылы жүзеге асады. Тақырыптың негізгі мәні мәтін арқылы ашылады. Грамматикалық, стилистикалық білім мәтін арқылы тарқатылады. Мәтін арқылы оқушы өзі де жазбаша мәтін құрастырып, ауызша дискурсқа түседі. Мәтін, осылайша, оқытудың негізгі құралы болып саналады. Сондықтан мәтінді дұрыс таңдамай, біз оқушыға керек лингвистикалық білімді бере алмаймыз. Бұл орайда мұғалімнің өзі мәтінді дұрыс тануы маңызды.

Мәтін – жалпы тақырып төңірегінде біріккен, мазмұндық тұтастық пен сабақтастыққа ие сөйлеу тізбегінің жиынтығы. Бұл сөйлеу бірліктерінің байланысы мен мазмұндық толықтығы арқылы мәтін ақпаратты жеткізу құралы ретінде қызмет етеді. Мәтіннің құрылымында сөйлемдер мен абзацтар өзара логикалық, мағыналық және стилистикалық байланыста болады, сол арқылы мәтіннің жалпы мазмұны ашылады.

Бірақ мәтінмен жұмыс жасау оның құрылымымен танысуды ғана білдірмейді. Мәтінмен жұмыс жасау кезінде төрт коммуникативтік дағды толыққанды процеске еніп, оң нәтижесін беруі міндетті. Яғни білімгер мәтін тану деңгейінде мәтінмен танысып, сұраққа жауап беріп, мәтін құрылымын таңдай білуі шарт. Деңгей өскен сайын мәтінге қойылатын талаптар, мәтін бойынша сұрақтар да күрделене түседі. Бірақ сабақ кезінде бұл біліммен шектеліп қалмау маңызды. Алған ақпаратты пайдалану мәтін тудыру процесіне тиесілі. Бұл процесте білімгер айтылым мен жазылым дағдылары арқылы алған білімін қолдануға үйренеді.

Қазақ тілі пәні аясында оқушының сауатты жазып, сауатты сөйлеуін қаласақ, мәтін тану деңгейінің өзінде қажетті, оқушының өмірлік қажетіне жарайтын теориялық білімді бере алуымыз міндет. Мәтін ішінде кездескен бірыңғай мүшелердің арасындағы үтірді білген оқушы мәтін тудыру деңгейіне келгенде, бірнеше мәндес сөздерді жазу барысында араларына үтір қойып отырады. Себебі оқылған мәтінде бұл туралы түсінік келтірілген, оқушыда білім қалыптасқан. Бұл білім практикалық кезеңде іске асқан. Сол

үшін де мұғалім мәтін тану деңгейін тек сұрақ пен жауап, жоспар құруға арнамай, оның таза тіл біліміне қатысты жұмыстар жүргізуге дайын болуы қажет.

Осылайша, мәтін тану деңгейінде оқушы мәтінмен ғана таныспайды. Мәтінге қатысты барлық лингвистикалық білімді алып шығады. Лингвистикалық білімді жеткілікті деңгейде алып шыққан оқушы кез келген мәтінді ауызша да, жазбаша да құрай алары сөзсіз. Ал мәтін тудыру дағдысы екі әрекет арқылы жүзеге асады. Біріншісі – айтылым, екіншісі – жазылым әрекеті. Бұл таза оқушының жаңа нәрсені тудыруымен, мәтін тану кезеңінде алған білімінің нәтижесін көрсетумен тығыз байланысты.

Мәтін тудырудың айтылым кезеңінде оқушы орфоэпиялық заңдылықты – айтылым кезінде ерін үндестігі мен буын үндестігін сақтауды, сөйлеу техникасын сақтап, қай жерде кідіріс болу қажеттігін, сөйлеу мәдениетін үйренеді. Бұл жоғары сыныптарға келгенде, оқушының шешендік сөйлеуіне машықтандырады. Яғни айтылым әрекетінің соңғы өнімі ретінде оқушы барлық стильде тек көркем әдебиет стилінде ғана емес, шешен сөйлеуі қажет болады.

Ал мәтін тудырудың жазылым деңгейінде емле мен тыныс белгілерінің нормасын сақтап жазып, қарапайым диктанттан бастап, шығармаға дейін барлық стилистикалық, пунктуациялық норманы сақтауы қажет етіледі. Бұл жерде бастауыш сыныптан бастап оқушыны сауатты жазуға машықтандырып, бес функционалдық стильде еркін жазуға, әртүрлі жанрлардағы мәтіндерді жазу дағдысына машықтандырылады.

Осылайша, тарауда оқырман мәтін тану, мәтін тудыру, оқылым, тыңдалым, жазылым, айтылым сияқты әрекет түрлерімен пайдаланып, сол арқылы сауатты жазу мен шешен сөйлеуге үйренетін болады.

Мемлекеттік тілді үйретудің әдіснамалық ұстанымдары

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі. Қазақ тілі қазақ мектептерінде де, оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін оқу орындарында да, балабақшадан бастап, тұлғаның кәсіптік дамуын көздейтін ЖОО-ға дейін жаппай оқыту көзделген. Ондағы басты мақсат – елімізде тұрып жатқан қазақтың да, басқа ұлт өкілдерінің де қазақ тілінде ойын жеткізе алуы; мемлекеттік тілде еркін сөйлеуі. Өзінің сұранысын қанағаттандыру, кез келген нәрсеге байланысты туындаған көзқарасын шаршы топ алдында айта алу, адресаттың жауабын алу мақсатында сұрау мен кері жауапты толықтай түсіну, диалогқа қатысу – бұл сөйлеу әрекетіне қатысты дағдылардың барлығы балабақшадан бастап игеріледі. Бұл дегеніміз – қазақ тілі балабақшадан бастап оқытылады да, баланың тұлға болып қалыптасып шығатын уақытына дейінгі кезеңде деңгей бойынша әр уақыт сатылай күрделеніп отырады. Тілдің ең минималды лексикалық қоры балабақшадан бастау алып, төмендегідей саты арқылы толық жүзеге асырылады (1-сызба):

1-кесте. Мемлекеттік тілді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасы

Көрсетілген оқыту сатысы қазақ тілін ана тілі ретінде де, шет тілі ретінде, яғни Т2 есебінде оқитындар үшін де жаппай оқытылады. Осылайша, бала балабақшадан бастап қазақ тілін меңгеруде алғашқы қадамын бастайды. Мәселен, отбасы мүшелері, ауа райы, достары, түстер сияқты лексикалық минимумнан 2-3 сөзден тұратын жай сөйлем құрастыруға дағдыланады. Бұл білім мектеп қабырғасында күрделене түсіп, бала 2-3 сөйлем емес, орта буында 5-6 сөзден тұратын сөйлем құрастыруға, сұрақ қоюға және өзі де қойылған сұраққа жауап беруге үйренеді. Ал жоғары сынып пен мектептен кейінгі білім беру ордаларында оқушы не студент қазақ тілін толық меңгерген тұлға деңгейіне жетеді де, өзінің білімін өмірде де пайдаланып, пікірін, көзқарасын толық жеткізе алады.

Қазақ тілін оқыту, осылайша, балабақша, бастауыш мектеп, орта сыныпта, колледж не жоғары сыныптарда, ЖОО-да, ЖОО-дан кейінгі білім мекемелерінде жүзеге асырылады. Бұл қазіргіше айтқанда, *life long learning* (өмір бойы оқу) терминіне сәйкес келеді. Яғни адам өзінің барлық саналы ғұмырында оқушы моделінде болады да, қажетіне жарайтын білімді әр уақыт игеруге жұмыс жасап, оны толықтырып, жетілдіріп, дамытып отырады. Әсіресе тілдік дағдылар ұмытылмас үшін адам оқушы моделінде де, ересек моделінде де тілді үйреніп, ұмыттырмауы маңызды. Сол үшін білім бұл даму сатысы оң нәтиже беруге көзделген дегенге келісеміз.

Талданған оқытудың бұл жүйесі оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілетін, оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін мектептерде бір болғанымен, мемлекеттік тілді оқытуда қолданылатын оқу деңгейі мен сатысы әртүрлі. Стандарттық жүйе, яғни ҚАЗТЕСТ

белгілеген негізгі алты деңгейлік оқыту (A1, A2, B1, B2, C1, C2) белгілі бір тілді толықтай меңгеріп шығуға бағытталғанымен, қазақ тілін ана тілі ретінде және екінші тіл ретінде оқытындар үшін бір деңгейге жеткізіп оқыту мүмкін емес. Яғни қазақ тілін ес білгеннен бастап білетін, нақты айтқанда дүниетанымын, қоршаған ортада көріп өскен заттары мен нәрселерін қазақ тілінде кодтауды бірте-бірте үйреніп келе жатқан бала бастауыш мектепте-ақ A1 мен A2 деңгейін толықтай меңгеріп шығады. Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқып жатқан оқушыларда бұл деңгей орта буынға келгенде ғана толықтай аяқталып, орта деңгей – B1 мен B2 деңгейлеріне көшуге мүмкіндік туады. Бұл, біріншіден, оқыту стандарты мен бекітілетін үлгілік оқыту бағдарламасына, жалпы білім берудегі жүйеде қалып кеткен үлкен қателік. Дәл осы себептерден қазақ мектептерінде мемлекеттік тілді оқуда оқушылар тарапынан немқұрайлық пайда болса, оқыту тілі қазақ тілінде жүрмейтін білім ордаларында оқушылар қазақша еркін сөйлеп кетпейді.

Осыдан мемлекеттік тілді үйретуде ана тілі есебінде оқытындар мен T2 – екінші тіл ретінде оқытындарға арналған оқыту деңгейі бір бола алмайтынын көреміз. Яғни ойлау жүйесі қазақ тілінде қалыптасып бастаған оқушы мен мемлекеттік тілді шет тілі ретінде оқытын білімгердің тілді үйренудегі бастапқы нүктесі бір емес. Бастауыш мектепте оқушы 2-сыныптан бастап қазақ тілі оқулығында пайымдау, сипаттау және баяндау мәтіндерін оқып, сол бойынша сұраққа жауап беретін болса, екінші тіл ретінде оқып жатқан оқушылар қазақ тілі пәнін 1-сыныптан бастап оқығанымен, ондағы алшақтық өте үлкен. Өйткені бірінші сыныпта оқушы лексикалық минимумын дамытуға жұмыс жасайды, сөздерді жаттап, солардан шағын сөйлемдер құрастыруға үйренеді. Ал бұл дағдылардың барлығы тілі қазақша шыққан балада 4-5 жастан бастап қалыптаса бастайды. Соған қарамастан, тілді меңгеруде қалыптасқан нақты бағалау деңгейлері шартты түрде келесідей бөлініске ие: балабақша кезінде оқушы A1 деңгейін меңгерсе, бастауыш мектепте бұл деңгей A2-ге, орта буында B1-B2, колледж бен ЖОО-да C1 мен C2 деңгейлеріне жетеді. Бұл қазақ топтарына да, орыс топтарына да бірдей қатысты. Құжаттама бойынша дәл осылай болып бөлінгенімен, практикалық тұрғысынан тілді меңгерушілер, әсіресе орыс топтары мен қазақ топтары арасында қазақ тілін меңгеруде деңгей бірдей емес. Бұл деңгей теңестірілу үшін орыс топтарында оқытылатын қазақ тілінің бағдарламасын, ондағы оқытудың әдістемелік қырын жаңашаландыру керек. Әсіресе бұл тілді оқытуда қолданылатын тілдік дағдыларға баса мән беру көзделеді. Бұл тілдік дағдыларды төмендегіде берілген кестемен байланыстыра талдайық (1-кесте):

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ САТЫЛАРЫ

Коммуникативті дағды қалыптастыру	Академиялық білім беру	Бағалау деңгейлер I
Балабақшада оқыту		A1
Бастауыш мектепте оқыту		A2
Орта мектепте оқыту		B1
Орыс мектебінде оқыту		B2
Колледжде оқыту	Бастауыш, филология мамандықтары	C1
ЖОО-ларда оқыту А) қазақ тобы Ә) орыс тобы	C2 деңгейін меңгергендер	C2
	ЖОО-да филология мамандығында оқитындар	C2
Ересектерге (мемлекеттік қызметкерлерге) оқыту: - қазақ тілділер; - орыс тілділер	C2 деңгейін меңгергендер	C2 B2

2-кесте. Қазақ тілін оқыту және бағалау деңгейлері

Кестеде көріп отырғанымыздай, қазақ тілін оқыту деңгейлерін екі үлкен топқа бөліп қарастырдық: біріншісі – коммуникативті дағды қалыптастыру; екіншісі – академиялық білім беру. Осының ішінде алдында айтып кеткендей, қазақ тілді мектептерде де, орыс тілді мектептерде де мұғалім бір дағды қалыптастыруға әрекет етеді. Бұл дағды – коммуникативті дағды қалыптастыру. Оның академиялық білім беруден қандай айырмашылығы бар деген заңды сұрақ туындайды.

Біріншіден, академиялық білім – оқушының тілдің жүйесін игеруге негізделген. Яғни академиялық білім беруде оқушы тілдің фонетикалық жүйесінен бастап, лексика, грамматика (морфология мен синтаксис), тіпті тілдің қазіргі таңда қарқынмен дамып келе жатқан жаңа салаларын (тілдің антропоэлектілігі, функционалды грамматика) деңгейлеп меңгереді. Тілдің жүйесін білу тілді толық игерумен немесе оны қолдануымен шектеліп қалмайды. Оқушы құрылымды қаншалықты біліп, оның мәнін түсінсе де өтілген білімді өмірде қолданбауы мүмкін.

Академиялық білім екі бағыттан құралады: біріншісі – деңгейлік лингвистика; екіншісі – жұмсалымды (функционалды) лингвистика. Деңгейлік лингвистика дәстүрлі, тұлғалық грамматикадан тұрады. Мұнда тіл бірліктері тұлғасына қарап оқытуды көздейді. Алдымен дыбыстарды, оның тіркесу заңдылығын, әліппиді, орфография, орфоэпия жүйесін қарастырады. Бұл білім жүйесіне сәйкес келесідей тақырыптар қамтылады: лексика, сөздік қор, сөздің тура және ауыспалы мағынасы, түрлері, жасалуы, морфология, сөз таптары, олардың жасалуы, жалғаулары, мағыналық түрлері, етістіктің түрлері, оның грамматикалық мағыналары, синтаксис, сөздердің тіркесуі, байланысуы, сөйлем түрлері, стилистика, бес стильдің сипаты.

Осындай оқыту жүйесінің негізгі кемшін тұсы – грамматиканың белгілі бір деңгейін не бір саласын белгілі бір сыныптарға бөліп оқыту. Мәселен, пунктуация тек тоғызыншы сыныпта оқытылатын. Бірақ оқушыға бірінші сыныптан бастап дұрыс жаза білуге, аяқталған ойдан кейін белгілі бір тыныс белгісі болу қажеттілігі талап етіледі. Яғни оқушы сауат аша салысымен мәтін жаза бастайды. Мәтін сауатты әрі түсінікті болуы үшін тыныс белгілердің қойылу ережесі де үйретілуі керек.

Ал академиялық білімнің екінші бағыты – функционалды білім беру. Жұмсалымды (функционалды) лингвистика (грамматика) мектепке емес, жоғары оқу орындарына арналған. Таза академиялық білім әлемде грамматиканы зерттеудің осындай ұзақ жолында бір-біріне ұқсамайтын, бір-бірін толықтыратын бірнеше бағыттағы мектептер пайда болды. Бұл мектептер мен теориялық бағыттар, ең алдымен, зерттелу әдісіне қарай дәстүрлі (тұлғалық) және жұмсалымдық (функционалдық) болып екі топқа жіктеледі. Дәстүрлі грамматика тіл жүйесін құрылымдық көрсеткіштен мағынаға қарай зерттесе, жұмсалымды грамматика мағынадан құрылымдық бағытқа қарай қарастырады.

Тілдің бұл бағытын мектепке енгізу мақсатымызда да жоқ. Тілдің құрылымын, оның мағыналық аспектісін терең зерттеу мектеп қабырғасында оқып жатқан оқушыға керек емес. Өйткені тілді үйренудегі басты мақсат әрі грамматиканы оқытуға кіргізудің басты себебі – оқушының қазақ тілін жетік меңгеруі, сауатты сөйлеп қана емес, ойын жазбаша да еркін жеткізе алуы. Ал осы мақсат толық орындалуы үшін керек білім берілуі маңызды.

Академиялық білім беру 2016 жылға дейін, яғни жаңа бағдарлама енгізілмегенге дейін қолданылып келді. Тілді үйретуде қолданылған әдіс – оның жүйесін оқытумен шектелді. Бұл ана тілі есебінде де, қазақ тілін шет тілі ретінде оқытындарға да жаппай ұйымдастырылған әдіс еді. Мектеп бағдарламасын айтпағанда, осындай жүйені негізге алған көптеген оқу құралдары басылып шықты. Солардың қатарына Ы.Мамановтың 1961 жылғы «Қазақ тілі», С.Жиенбаев, Ғ.Бегалиев, И.Ұйықбаевтың 1958 жылғы «Қазақ тілі», Н.Оралбаеваның 1987 жылғы «Қазақ тілін үйрену курсының программасы», дәл сол жылы шыққан Х.Нұрмұқанованың «Қазақ тілі бағдарламасы», С.Жиенбаев, 1995 жылғы Ғ.Бегалиев, И.Ұйықбаев шығарылымындағы «Қазақ тілі (учебное пособие для самостоятельно изучающих) оқулықтары, кейінгі Ш.Бектұров пен А.Бектұрованың «Қазақ тілі оқулықтарын жатқызамыз. Бұл оқулықтардың барлығы да екінші тіл ретінде үйренушілерге коммуникативтік тұрғыдан емес, тілдің морфологиялық қырын үйретуді мақсат тұтқан. Соның есебінен қазақ тілін үйренемін деген оқушы не ересек адам орта жолда тастап кетіп, қазақ тілін меңгермей, сөйлеп шыға алмайды. Дәл осы тұста қаншама оқулық жарық көргенімен, нәтижеге жеткізе алмауымыздың басты себебі анықталады: тілді оған коммуникативтік дағдыны дамыту мақсатында емес, академиялық білімге негіздеп оқытқан.

Екіншіден, мектеп оқушыларына тілдің статикалық күйін (тілдің құрылымын оқыту – оның статикалық қыры) оқыту өзекті емес, әрі тәжірибе көретіп отырғандай оң нәтижесін бермейді. Тілдің түрлі салаларын жан-жақты оқыту – қазақ тілін кәсіби деңгейде меңгеретін ЖОО-ның студенттеріне қажет болғанымен (Бастауыш, филология мамандығына оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттарға), жалпы білім беретін мектептердегі оқушылар үшін пайдалы болмайды. Оның себебі мектеп қабырғасында тілді үйретудегі мақсатынан шығады: **кез келген тілді үйретудегі басты мақсат – тілді игерушінің сөйлеу мен жазу деңгейлерін қажетті мөлшерде меңгеріп шығуы.**

Ал әрекет түрлерінің барлығы да тілдің коммуникативтік дағдысын қалыптастырумен танылады. Коммуникативтік дағды қалыптастыру атауында берілгендей, сөйлеушінің қарым-қатынас кезінде қолданылатын деңгейлерін қалыптастырумен анықталады. Кез келген ортада, кез келген уақытта адам белгілі бір тілде сұранысын қанағаттандыру үшін коммуникацияға түседі. Коммуникация тек ауызша орындалып қоймайды. Хат алмасу, пікір алмасу – осылардың барлығы жазылым әрекетіне қатысты.

Тілдің коммуникативтік дағдысын қалыптастыру дегенді әркім түрліше түсініп жүр. Коммуникативтік дағдыны қалыптастыру – тілдің динамикалық қырын үйрету. Тілдің мәдениетті сақтаушы, мәдени қорды танытушы деген жанама функцияларын ажыратамыз. Бірақ тілдің ең басты қызметі – оның қолданысқа жарамдығы. Адам тілді қолданбаса яки күнделікті өмірінде жаратпаса, тіл өліге айналады. Яғни адам тілді бір-бірін түсінісу үшін, бір-бірімен ақпарат алмасу үшін қолданады. Онсыз тіл құриды да өлі тілдер қатарына кіреді. Сондықтан да қазақ тілін үйретуде біз коммуникативтік дағдыны қалыптастыруға, оны меңгертуге басымдық беруді мақсат тұтамыз. Тілді өмірде де жұмсау үшін, оның қолданысын арттыру мақсатында бастауыш деңгейден бастап тілді меңгеруде коммуникативтік дағдыға сүйенеміз.

Қазақстан Республикасының кез келген азаматы сауатты сөйлеп, дұрыс жаза алуы үшін пән ретінде қазақ тілі оқытылады. Қазақ тілі пәні аясында қазақ та, орыс та, дүнген де, корей де, әзірбайжан да, яғни кез келген этнос тілді меңгеріп шығуы тиіс. Тілді меңгеру – үйретілген тілді өмірде де пайдаланумен пара-пар. Бұл орайда тілді оқытуда қолданатын келесі ұстанымға сүйенеміз (3-кесте):

МӘТІН			
Мәтін тану		Мәтін тудыру	
Тыңдалым	Оқылым	Айтылым	Жазылым

1-сурет. Қазақ тілін үйретудің деңгейлері

Тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым әрекеттері – тілдің коммуникативтік дағдысын дамытуға арналған негізгі әрекет түрлері. Оқушы кез келген тақырыпты өтуде алдымен негізгі ақпаратпен танысу мақсатында оқулықтарда берілген не мұғалімнің өзінің дайындаған материалын тыңдайды; одан кейін құрылымы жағынан ұқсас, тақырыптан ауытқымаған, бірақ идеялық тұтастығы тұрғысынан тыңдалым тапсырмасынан сәл күрделірек мәтінмен өзі танысып шығады. Мәтінге қатысты тапсырмаларды орындайды. Кейін барып қана оқушы тақырыпты бекіту үшін жазылым мен айтылым тапсырмаларына көшеді.

Дағдылар	Қолданылу реті	Мақсаты мен қызметі	Әдістемелік ерекшеліктері
Тыңдалым	1-қадам	- Тақырыппен алғашқы танысу - Орфоэпиялық нормаларды меңгеру - Ақпаратты қабылдау, түсіну, есте сақтау	- Репродуктивті (рецептивті) дағды - Ақпараттық тыңдалым және сыни тыңдалым түрлері 45% коммуникация тыңдау арқылы өтеді - Сөйлеуге дайындық құралы
Оқылым	2-қадам	- Мәтінді визуалды түрде қабылдау - Құрылымын, тілдік нормаларын тану - Ақпаратты терең ұғыну	- Тыңдалыммен ұқсас, бірақ күрделірек мәтін ұсынылады - Сөз тіркесі, сөйлем құрылымы қалыптасады
Жазылым	3-қадам	- Жаңа ақпаратты практикада қолдану - Сауатты, логикалық жазылым дағдысын қалыптастыру	- Эссе, ісқағаздар, жоба жазу - Тақырып бойынша ойын жүйелеу, реттеу дағдыларын дамытады
Айтылым	4-қадам	- Тақырыпты ауызша меңгеру - Өз ойын айту, дәлелдеу - Қарым-қатынас жасау	- Диалог, монолог, пікірталас, презентация - Ой екіні, сөйлеу ырғағы, сөздік қорды қолдану дағдысы дамиды

4-кесте. Оқыту дағдылары

№	Мазмұн	Түсіндірме / Дерек
1	Мәтін арқылы ақпарат қабылдау	Тыңдалым мен оқылым – мәтін тану деңгейін құрайды; жаңа ақпарат мәтін арқылы қабылданады
2	Мәтін ұсынудың екі жолы	1) Тыңдалым: орфоэпиялық норманы меңгеру үшін 2) Оқылым: құрылымдық заңдылықты визуалды түрде тану үшін
3	Қолдану кезеңінің маңыздылығы	Түсіндірумен шектелмей, оқушының білімді қолдануы қажет; әйтпесе тек ақпараттық деңгейде қалады
4	А.Байтұрсынұлының тұжырымы	«Дағдыландыру» мен «сынау» кезеңінсіз жаңа білім толық игерілмейді; оларсыз білім – тек жалаң ақпарат
5	Сынып деңгейіне қарай тыңдалым түрлері	– Бастауыш: ақпаратпен танысу, сұраққа жауап беру – Жоғары сынып: автор ойын ашу, сын тұрғысынан талдау, өз пікірін білдіру
6	Коммуникативтік уақыт үлесі	Адам күнделікті қарым-қатынаста уақытының: – 45%-ын тыңдауға – 30%-ын сөйлеуге – 16%-ын оқуға – 9%-ын жазуға жұмсайды (Құлмағамбетова, 2014)
7	Тыңдалымның негізгі мақсаты	Ақпаратты қабылдау ғана емес, қорытынды жасау, жауап беру, ой білдіру дағдысын қалыптастыру
8	Айтылым мен жазылымның мотивациялық рөлі	Түрлі форматта ұйымдастырылса, оқушының қызығушылығы артып, сабаққа белсенді қатысады

5-кесте. Мәтін мазмұны

Осыдан тыңдалым әрекетінің ішкі дағдылары анықталады (Құлмағамбетова, 2014):

Тыңдалым түрі	Тыңдалым әрекетінің ішкі дағдылары
Мазмұнын түсіну үшін тыңдау	Жалпы мазмұнын, идеясын түсіну үшін тыңдау.
Нақты ақпаратты алу үшін тыңдау	Тыңдалымнан нақты, қажетті ақпаратты алу үшін тыңдау.
Детальді түрде тыңдау	Әрбір сөздің мағынасын түсіну үшін әр сөзге мән бере отырып тыңдау.
Сөйлеушінің қарымқатынасын анықтау үшін тыңдау	Сөйлеушінің көңіл-күйін, жеткізгісі келген ойын түсінуге бағытталған тыңдау әрекеті;
Интенсивті тыңдалым	Сөйлеу барысында сөйлемдердің грамматикалық құрылымын, белгілі бір тақырыпты түсінуге бағытталған әрі арнайы тақырыптағы лексикалық қорға мән берілуді көздейтін тыңдау әрекеті. Мақсат – оқушылардың тілді дұрыс қолдануына жағдай жасау. Акцент бір грамматикалық немесе арнайы лексикалық тақырыпқа бағытталуы тиіс, оқушыға соған мән беріп, белгілі бір тақырыпты толықтай түсінуі үшін жасалатын әрекет түрі.
Экстенсивті тыңдалым	Мақала, повесть, әңгіме, роман сияқты көлемді шығармаларды тыңдау.

6-кесте. Тыңдалым әрекетінің ішкі дағдылары

Кестеде көрсетілгендей, тыңдалым әрекетінің өзі қойылған мақсатына сай ішкі тармақтарға бөлінеді. Мұғалім осылардың біреуін таңдай отырып, оқушыларға тыңдалым әрекетін үлестіріп беруі міндетті. Яғни бір тыңдалым әрекетінің өзі бірнеше мақсаттан тұруы мүмкін. Мақсатына сай тыңдалым мәтіндерін, соған сай тапсырмаларды оқушыларға бере білу маңызды.

Оқылым (*репродуктивті дағды*) – графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердің мағынасы мен мазмұнын мәнерлеп, ұғынықты оқу және одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу. Оқылым жазылған графикалық таңбалардың тізбегін дұрыс танып-білуге қатысты. Мұнда осы таңбалардың ішкі мән-мағынасын дұрыс түсінудің маңызы үлкен. Осындай ерекшеліктер іске асқан жағдайда ғана оқылған материалдан керек ақпараттар алынып, оқушының қажетіне жарайды.

Сөйлесім әрекетінің ерекше бір түрі ретінде оқылымның маңызы:

1) оқушы оқылым арқылы бүкіл тілдік қатынасқа қажетті ақпараттан хабардар болады және оны тілдік қарым-қатынаста керегіне жаратады;

2) оқылымның нәтижесінде әдеби, мәдени, әлеуметтік салалардағы жылдар бойы жиналған адамзаттық тәжірибелер бір кезеңнен екінші кезеңге өтіп, ішкі ой-санасын байытады. Ойлау қабілеті мықты дамыған оқушының сөйлеу қабілеті де ерекше болады;

3) оқылым әрекеті арқылы көңілге түйгенін үйренуші бойына жинақтайды, сұрыптайды, тұжырымдайды. Мұның өзі уақыт өте келе сарапқа түсіп, өмірде, ғылым мен техникада жаңа ізденістердің шығуына жол ашады. Адамның қоғамдағы рөлі артады, коммуникация үдерісі дамиды (Қапалбек & Жантасова, 2017).

Айтылым мен жазылым әрекеті толық орындалып, мақсатты түрде нәтижеге қол жеткізу үшін оқушы оқылым деңгейін міндетті түрде орындауы талап етіледі. Оқылым арқылы ғана сөйлемдегі сөздердің бір-бірімен тіркесім заңдылығы анықталады, синтаксистік құрылымдардың ерекшелігі, грамматикалық белгілердің жазылым кезіндегі көрінісі, қазақ тілінің бай лексикалық қоры – осының барлығы көрініс табады.

Оқылым әрекетінсіз оқушы толыққанды жаңа ақпаратпен таныса алмайды. Өйткені жаңа тақырыпты өту барысында мұғалім, ең алдымен тақырыпты таныстырып, керек ақпаратпен бөлісуі тиіс. Содан кейін барып қана тақырып бойынша тәжірибе жұмыстары жүзеге асырылады (7-кесте).

Оқылым түрі	Оқылым әрекетінің ішкі дағдылары
Көз жүгіртіп оқу/ жалпы мазмұнын түсіну үшін оқу	Мәтіннің негізгі ойын анықтау мақсатында орындалатын оқу процесі.
Нақты ақпаратты табу үшін оқу	Мәтіндегі детальді табу мақсатын көздейтін оқу процесі; оқушы мәтінді толық оқып шықпаса да болады, негізгі мақсат – мәтіндегі нақты сұрау бойынша сұрақтың жауабын табу.
Детальді түрде оқу	Әрбір сөздің білдіретін мағынасын түсіну мақсатын қамтитын оқу процесі: сөзбе-сөз оқылады.
Сөз мағынасын контекстен ажырату	Мәтін ішіндегі таңсық сөздердің білдіруі мүмкін мағынасын болжау үшін басқа сөздерге көңіл бөлу. Жаңа сөздермен жұмыс жасау процесі ретінде қарастырылады
Мәтін құрылымын түсіну	Мәтін құрылымының ұйымдастырылуын танып білу. Мәтіндегі кіріспе, негізгі және қорытынды бөлімді тұтас мәтіннен ажыратып алу.
Болжай білу	Оқылым тапсырмасымен толық таныспас бұрын орындалады. Бұл тәсіл мәтінді жеңіл қабылдауға көмектеседі. Оқушы алдын ала мәтіндегі ойды тақырыбына, көлеміне қарап өзінше жорамалдайды.
Мәтін түрлерін ажырата білу	Мәтін стилін, стильге тән белгілерді, жанрын анықтау үшін ұйымдастырылады.
Экстенсивті оқылым	Көлемді мәтінді оқу (роман, повесть, әңгіме және т.б.).
Интенсивті оқылым	Тақырып аясында қамтылған грамматикалық құрылым немесе белгілі бір тақырыпқа қатысты лексикалық қормен танысу мақсатында жүргізіледі.

7-кесте. Оқылымның ішкі дағдыларының жіктелімі

Осылайша, оқылым әрекеті мәтінді тек оқып шығудан тұрмайтыны анықталды. Мәтінді толық түсіну үшін де мәтіннің ішкі дағдыларына сай жұмыстар атқарылып, нақты көзделген мақсатқа сай ұйымдастырылу тән. Сабақ барысында қамтылған мақсатқа орай мәтінмен жұмыс жасау процесін мұғалім түрлендіріп отыра алады.

Айтылым (*продуктивті дағды*) – өзге адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында ойымызды жеткізу үшін тілдік бірліктерді қолдану (Құлмағамбетова, 2014). Айтылым әрекетіне қатысты ең маңызды мәселе – сөзді дұрыс айта білудің заңдылықтарын және қалыптасқан нормаларын меңгеру. Бұл туралы тілші-

ғалым Р.Сыздықованың ойлары өте орынды, оқушыға да, оқытушыға да пайдалы: «Тілдік нормалар оның барлық қаттауларында: сөздік саласында (лексикалық), грамматикасында, дыбыстар жүйесінде, стильдік-көркемдік тәсілдерінде болуы шарт. Норма, сондай-ақ тілдің қолдану түрлерінде де, яғни жазба және ауызша түрде қызмет ету барысында да орын алуы қажет. Сондықтан ана тіліміздің жазба түрімен қатар, ауызша түріне қойылатын талаптардың да күшейе түсуі заңды (Қапалбек & Жантасова, 2017).

Дұрыс сөйлеу, әрбір сөзді орфоэпиялық нормаға сай дыбыстау, сөйлеу кезінде ешқандай стилистикалық қателік жібермей, сөздердің логикалық қисынды болып шығуы, синтаксистік құрылымы сақталған, сөйлемдер бір-бірімен байланысқан ойды сыртқа шығаруды да мұғалім бастауыш мектептен бастап оқытуды мақсат тұтады. Өйткені оқушы мектепте алған лексикалық база негізінде де бастапқыда жеңіл мәтіндерді құрастыра алуы шарт. Бұл сөйлемдер сынып жоғарылаған сайын күрделене береді. Нәтижесінде тұтас бір ойды білдіре алатын деңгейге жете алады. Ал түпкі мақсат орындалу үшін мұғалім айтылымның ішкі дағдыларын да оқушы бойына сіңіре білуі қажет.

Айтылымның ішкі дағдылары: грамматиканы, сөздерді және қарым-қатынасқа түсу формаларын қолдана білу (әртүрлі жағдаятқа сай сөйлеу формалары: амандасу, кешірім сұрау, кеңес, сұрақ-жауаптың базалық құрылымы); нақты бір стиль аясында сөйлеу (ол үшін оқушы әрбір стильге тән тілдік бірліктермен танысып, бекіту тапсырмаларын орындайды); сөздерді дыбыс үндестігіне сай орфоэпиялық норманы сақтай отырып сөйлеу; бейвербалды тілдік бірліктерді ұтымды қолдану; ауызша мәтін түрлерін тудыра білу (диалог, монолог және т.б.); ауызша флументтілік (норма бойынша қалыптасқан жылдамдықпен, әрбір сөйлемнен кейін аздаған кідіріспен, қайталаулар арқылы өзді-өзін түзете отырып, сөйлей алу және үндестік заңын табиғи түрде қолдана алу деңгейіне жеткізу); интерактивті стратегияларды ұтымды пайдалану (адресатты барынша қызықтыра білу мақсатында тілдесуге тарту жолдарын білу).

Айтылым әрекеті негізінен екі түрлі формада жүзеге асырылады: диалогтық формада екі немесе одан көп адам бір-бірімен сұрақ-жауап алмасады; тікелей тілдік қатынасқа түседі; нақты бір сұраққа не проблемаға жауап іздеуге тырысады; ал монологтық сипат бір адамның ойы мен көзқарасын білуге бағытталған; сөйлеу түрі бірізділікке негізделген, соның есебінен тұтас ойдың жүйесі нақтыланады да, бір тұжырым қалыптасады (Маликова, ж.ж.).

Мұғалімнің міндеті оқушыны диалогтық сипатқа да, монологтық сипатқа да сөйлеуге дайын болатын оқушы тұлғасын жасап шығару. Кез келген уақытта, кез келген тақырыпқа сай өзінің ойын еркін жеткізіп, не болмаса нақты бір тақырып аясында дискурсқа түсе білсе, бұл – оқушының айтылым әрекетін толық меңгергенінің айғағы.

Жазылым (*продуктивті дағды*) – тілдік бірліктердің графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген; лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктерге қатысты тілдік материалдың мазмұны мен формасын бірдей қамтитын, адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет (Оразбаева, Иманқұлова & Мазібаева, 2021). Жазылым – белгілі бір тақырыпты меңгергенінің жемісі. Тыңдалым, оқылым, айтылым әрекеттерінен өтпей, оқушы жазылым дағдысына көше алмайды.

Қазақ тілінің оқу бағдарламасында оқушы бесінші сыныпта 150–200 сөз, алтыншы сыныпта 200–250 сөз, жетінші сыныпта 250–300 сөз, сегізінші сыныпта 340–400 сөз, тоғызыншы сыныпта 350–400 сөз жаза білуі тиіс (Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту

министрлігі, ж.ж.). Жазылым арқылы оқушы өзінің белгілі бір тақырып аясында алған білімін көрсете алады, яғни жазылым – шығармашылық жұмыс. Қарапайым жаттығуды орындағанның өзінде оқушы көркем жаза білуге, одан бөлек орфографиялық норманы сақтай отырып, сауатты жазуға үйренеді. Ал шығармашылық тапсырмаларда оқушы сыни ойлайды; өзінің жауабын беру мақсатында жаңа сөздерді активтендіруге дағдыланады.

Айтылған ақпарат көзіне сай әр әрекет түрінің репродуктивті әрі продуктивті әрекет түрі ажыратылады (8-кесте):

МӘТІН			
Мәтін тану		Мәтін тудыру	
Тыңдалым – репродуктивті әдіс	Оқылым – репродуктивті әдіс	Айтылым – продуктивті әдіс	Жазылым – продуктивті әдіс

8-кесте. Тілді оқытуда қолданылатын ұстаным

Орта мектепте оқытылатын қазақ тілінің мақсаты – сөйлеуге және жазуға үйрету екендігін айтудан жалықпаймыз. Дұрыс сөйлеп, сауатты жазу үшін тілдің нормаларын, тілдің ережелерін білу керек, мектепте оқытатын грамматика осы. Кейбір адамдарға сөйлеу мен жазу табиғатынан өнер ретінде қонады. Бірақ сөйлей аламын, жаза аламын деп, дерексіз, мәнсіз сөйлей беруге тағы болмайды. Бұл орайда Ақымет Байтұрсынұлының жазғанынан мысал келтіргеніміз орынды: ... Сөз шығару өнерді қорек қылса, өнер ғылымды қорек қылады. Асыл сөздің сипаттарын білумен адам ақын болмайды, бірақ ақын адам сөздің асыл болатын сипаттарын білсе, сөзін таза, мінсіз шығарады. Бізге керегі де – оқушыға асыл сөздің сипатын үйрету. Асыл сөздің сипатын білуде төрт түрлі дағдыны сауатты, мақсатына орай келісімді қолданғанда ғана білім жандана түсіп, қажеттілікке жарайды.

Осылайша біздің мұғалім ретіндегі міндетіміз – оқушының тақырыпты игеру барысында репродуктивті әдісті құрайтын мәтін тану деңгейінде қалып қоймау. Бұл тұрғыдан келгенде мәтінді тудыру деңгейінде жазылым мен айтылым тапсырмаларының орны ерекше. Оқушы өзінің білімін тек жазылым мен айтылым дағдылары кезінде ғана толықтай білімді қолданып, сіңіре алады. Ал бұл процестің орындалуы мәтін тану деңгейімен тығыз байланысты, өйткені оқылым мен тыңдалым – жаңа тақырыпты өту барысында қолданылатын үлкен үдеріс. Бұл әрекет түрлерін беруде, мәтіндерді сұрыптауда үлкен дау бар. Қазақ тілі оқулықтарында мәтіндердің көпшілігі қазақ тілі пәнін оқытуда немесе бағдарламадағы тапсырмалармен сәйкеспей жатады. Осылайша, оқулықтарға берілетін мәтіндердің өзі, қозғалған тақырыбы, құрылымы стандартқа да, бағдарламаға да сай емес. Бұл туралы алдағы тақырыптарда кеңірек талқылайтын боламыз.

Қазақ тілін (мемлекеттік тілді) оқытудың сатылық жүйесі (оқу сауаттылығы)

Қазақ тілін оқыту бағдарламасы алдыңғы тақырыпта белгіленген мемлекеттік жалпыға бірдей стандартпен тығыз байланыста қарастырылады. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту, бастауыш білім беру, негізгі орта білім, жалпыға орта білім, техникалық және кәсіптік, жоғарғы және жоғарғы оқу орындарынан кейінгі білім беру – осылардың барлығында да мемлекеттік жалпыға бірдей стандарт негізінде оқыту жүйесі жасалынып, жүйелік сабақтастық құрай отырып, тілді үйрету процесі сатылай ұйымдастырылады.

Үштілділік саясаты негізінде мемлекеттік тілдің жүйесі екі түрлі бағытта орындалады: біріншісі қазақ тілін ана тілі ретінде оқыту қағидатын ұстанса, екіншісі орыс немесе оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарда мемлекеттік тілді оқыту екінші тіл ретінде үйрету орын алған. Бұл қағидат оқытуда қолданылатын білімгерлердің оқулықтарынан бастап, күнделікті-тақырыптық жоспар жасауда да ерекшелікке ие: Көптілді білім беру – қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде, сондай-ақ орыс және шетел тілдерін деңгейлеп меңгеру; оқыту тіліне қарамастан (білім беру ұйымдарының дайындығы мен тараптардың келісімі бойынша) қазақ, орыс, шетел тілдерінде жекелеген пәндерді оқытуды ұйымдастыру; қазақ, орыс және шетел тілдерінде сабақтан тыс іс-шаралармен элективті курстарды ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады (Қазақстан Республикасы, 2021).

Үштілділік саясаты негізінде білім алушы бірнеше тілде сөйлеп, оқу және жазу қабілетін бірдей үйренуге талпыныс жасайды; мәдениетаралық коммуникация дағдыларын қалыптастырады. Бұл мақсатқа жету барысында оқушы бастауыш сыныптан бастап үш тілде бірдей білім алады. Мәселен, екінші сыныптан бастап оқушы өзінің оқып жатқан тілінде әдебиетін үйрене бастайды. Тіл және әдебиет пәні оқыту ұйғыр/ өзбек/ тәжік тілдерінде жүргізілетін сыныптарда Ана тілі мен Әдебиет (Ұйғыр әдебиеті, Өзбек әдебиеті, Тәжік әдебиеті) пәндерін қамтиды. Сонда оқушы бірінші сыныптан бастап, он бірінші сыныпқа дейін үш тілде бірдей білім алып шығады.

Білім беру саласының мазмұны оқушылардың тілдік дағдыларын дамытуды, олардың коммуникативтік қабілеттерін жақсартуды, сондай-ақ әдебиетті терең түсінуге және бағалауға ықпал етуді қамтамасыз етеді. Тілдерді үйрену білім алушыларға оқу, жазу, сөйлеу және тыңдауды қоса алғанда, өздерінің қарым-қатынас дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Мемлекеттік тілді үйрену ұлттық бірегейлікті дамытуға және мәдени мақтаныш сезімін тәрбиелеуге ықпал етеді. Осының барлығы оқылым деңгейінде толықтай жүзеге асырылады.

Оқушының тілді үйреніп, қолданысқа енуіне жағдай жасайтын әрі лексикалық қорын байыта түсуіне бірден-бір әсер беретін әрекет түрі – оқылым.

Оқылым – графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздердің, тіркестердің мағынасы мен мазмұнын мәнерлеп, ұғынықты оқу және одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу. Оқылым жазылған графикалық таңбалардың тізбегін дұрыс танып-білуге қатысты. Мұнда осы таңбалардың ішкі мән-мағынасын дұрыс түсінудің маңызы зор. Осындай ерекшеліктер іске асқан жағдайда ғана оқылған материалдан керек ақпарат жинақталып алынып, оқушының қажетіне жарайды.

Сөйлесім әрекетінің ерекше бір түрі ретінде оқылымның маңызы:

1) оқушы оқылым арқылы бүкіл тілдік қатынасқа қажетті ақпараттан хабардар болады, әрі оны тілдік қарым-қатынас кезінде керегіне жаратады;

2) оқылымның нәтижесінде әдеби, мәдени, әлеуметтік салалардағы жылдар

бойы жинақталған адамзаттық тәжірибелер бір кезеңнен екінші кезеңге өтіп, ішкі ой-санасын байыта түседі. Ойлау қабілеті мықты дамыған оқушының сөйлеу қабілеті де ерекше болады;

3) оқылым әрекеті арқылы көңілге түйгенін үйренуші бойына жинақтайды, сұрыптайды, тұжырымдайды. Мұның өзі уақыт өте келе сарапқа түсіп, өмірде, ғылым мен техникада жаңа ізденістердің шығуына жол ашады. Адамның қоғамдағы рөлі артады, сонымен қатар коммуникация үдерісі дамиды.

Мәтін арқылы оқушының тілін дамыту мынадай бағытта жүзеге асырылады:

1. Оқып түсіну үшін алынатын мәтіндер оқушының жас ерекшелігіне, түсінігіне сәйкес жүргізіледі. Осыған байланысты әр сыныптағы оқылым мәтіндері әртүрлі деңгейде іске асады. Мәселен, 5-6-сыныптарда мәтін құрастыра білуге дағдыландыратын немесе мәтін құрылысы мен түрлері және тілдік құралдар туралы мәлімет беру үшін баяндауға құрылған мазмұнды мәтіндер ұсынылады.

Мәтін туралы мәлімет бағдарлама бойынша 5-сыныптан басталғанымен, 5-6-сынып оқушыларының әдеби тіл стильдері, мәтін туралы білімі болмағандықтан, оның тілдік ерекшеліктерін игеру қиынырақ болады. Сондықтан алдымен жалпы мәтін туралы, оның құрылымы, ауызекі және жазбаша түрлері болатындығы бойынша мәлімет беріледі.

2. Мәтіннің мазмұны әр сынып оқушысының білім деңгейіне, дүниетанымына сай болуы қажет. Оқушыға таныс емес немесе түсінбейтіндей қиын мазмұнды және игеруіне қиындық келтіретін сөз, термин, сөйлем құрылымдарының мейлінше аз болуы қадағаланады. Сонымен бірге лексикалық минимум ретінде ұсынылатын термин, тірек сөздер, сөз тіркесі, фраза мен сөйлемдер және басқа тілдік құралдардың да болуы шарт. Өйткені сөйлеу нәтижесі мәтін десек, онда мәтін құрау үшін лексикалық және грамматикалық дағдылар бірлікте қарастыруды талап етеді. Сондықтан ұсынылған мәтінде әр сынып бойынша лексикалық сөздік қорды да есепке алу қажет. Сонымен бірге мәтін мазмұнды болуы қажет. Оқушыны қызықтыратын, танымын арттыратын мәтіндермен жұмыс жүргізіледі.

3. Мәтіннің тәрбиелік мәні болуы тиіс. Қазіргі кезде бекітілген стандарт бойынша көп жағдайда қазақ халқының мәдениетімен, әдет-ғұрыптарымен, ұлттық мерекелерімен оқушыларды таныстыру қызметін атқарып, тіл мәдениетіне баулитын мәтіндер алынады. Адамның дүниетаным көкжиегін кеңейтіп, күнделікті өмірге қажет деген мәтіндер орыс мектептерінің де, қазақ мектептерінің де оқыту бағдарламасында кеңінен орын алған.

Әріпті таныған соң, сөздерді біріктіріп оқу процесінен өткен оқушының ендігі жүзеге асатын негізгі процесі – мәтінді оқу. Тәлімгер мәтінді оқу арқылы танымдық процесі дамып, өзі де бесінші сыныпқа келгенде мәтінді ауызша да, жазбаша да тудыра алу қабілетіне дейін өседі. Ал оған дейін мәтіннің жалпыланған түрімен (сипаттау мәтіні, баяндама мәтіні, пайымдау мәтіні) танысып, сол мәтін аясында мәтіндегі оқиғамен, кейіпкерлерімен, ондағы сюжеттік желімен жұмыс жасай алуға қабілетті болады. Осыдан оқылым түрі бірінші сыныпқа келген оқушыдан бастап, жоғарғы оқу орындарына дейін үздіксіз жүзеге асатын процесс екені, әрі міндетті түрде құрылымдық жағынан күрделене түсетін, тілді үйренудің негізгі құрамдас бөлігі екені анықталды.

Мәселен, оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілетін мектептерде Қазақ тілі (1-сыныптар үшін «Ана тілі» пәні) пәні, ал орыс тілді мектептерде «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәні негізінде оқытылады. Қазақ топтарындағы «Ана тілі» мен орыс топтарындағы Қазақ тілі оқулықтарындағы кездесетін мәтіндерді салыстырып көрейік (1-2-мәтін):

Кәрім сырғанаққа келді. Қарап тұрса, өзінен кіші ешкім жоқ сияқты. Ол төбешік басына көтеріле бастады. Жол тайғақ екен. Мұны байқаған бір бала оны жоғары жетеледі. Төбеге алып шықты.

– Енді шанаңа отыр да, зымырай бер! – деді.

Кәрім жүрексініп біраз тұрып қалды. Сәлден соң шанасымен төмен қарай заулай жөнелді.

Ермек Өтетілеуұлы

1-мәтін. Ана тілі, 1-сынып

Бұл – менің отбасым. Бұл – менің әкем. Оның аты – Әділбек. Ол күшті. Бұл – менің анам. Оның аты – Жансая. Ол әдемі. Бұл – менің інім. Оның аты – Айдар. Ол ақылды. Мен отбасымды жақсы көремін.

2-мәтін. Қазақ тілі, 1-сынып

Қазақ тілді аудиторияға берілген оқылым мәтіні диалогқа құрылған жай сөйлемдерден құрылғанымен, сөйлем құрамында орта деңгейлік лексикалық бірлік қатысқан: «ешкім жоқ сияқты», «көтеріле бастады», «тайғақ екен», «алып шықты», «зымырай бер», «тұрып қалды», «заулай жөнелді».

2-мәтінде сөйлемдер тым қысқа, етістікті сөз тіркесі барлық мәтіннің бір ғана жерінде кездескен (жақсы көремін).

Алдында айтылғандай, оқылым арқылы оқушы өзінің дүниетанымын кеңейтіп, мәтінде кездескен жаңа тілдік бірліктер арқылы өзінің сөздік қорын молайтып, үйреніп жатқан тілінде ойын еркін жеткізуге талаптанады десек, екі мәтіннің ішінде біріншісі күрделірек болғанымен, суреттеу арқылы оқушының жадына оңай еске сақталады, әрі жаңа тілдік бірліктерді күнделікті өмірде сөйлеуде әбден қолдануға болады. Ал 2-мәтін бірінші сынып оқушыларына жеңілдеп берілген, аталмыш мәтіндер мектепке дейінгі дайындық кезеңінде де оқытылады. Осылайша, қазақ тілін үйрету процесі тым ұзаққа созылып, бір ғана тақырыптың екі түрлі кезеңінде жүзеге асырылуы – тілді толық меңгеріп кете алмауының бірден-бір себебі.

Осыдан оқулықтардағы мәтіннің, тілдік бірліктің әртүрлілігі мемлекеттік тілді үйрену деңгейінің еш сабақтаспай, керісінше орыс тілді мектептің қазақ топтарындағы тілдік дағдыны қуалау үшін қаншама тақырыптармен, мәтіндермен танысу қажеттілігі туындайды.

Бұл – бір ғана «Ана тілі» оқулығы. Қазақ мектептерінде де, орыс мектептерінде де «Әліппе» («Букварь») I жартыжылдықта, «Ана тілі» («Обучение грамоте») II жартыжылдықта оқытылады. «Әліппе» оқу пәні бойынша күтілетін нәтижелер:

- 1) дыбыс пен әріпті таниды, оларды бір-бірінен ажыратады;
- 2) мәтіннен сөйлемді, сөйлемнен сөзді, сөзден буынды, буыннан дыбысты бөледі, жаңа үйренген дыбысты анықтайды;
- 3) дауысты дыбыстардың буын құрайтынын біледі, сөздегі буын санын анықтайды;
- 4) оқу түрлерін (буындап оқу, сөздерді тұтас оқу, мәнерлеп оқу) қолданады, түсініп оқиды;
- 5) дыбыстарды дұрыс дыбыстайды, оның мағына ажыратушы қызметін түсінеді (Қазақстан Республикасы, 2021).

Осылайша, қазақ тілді мектептер әріпті жеке үйренеді де, сөздерді оқуға, буындарды ажыратып, дауысты мен дауыссыз дыбыстарды, оның ішінде қазақ тілінің төл дыбыстарымен арнайы жұмыс жасау дағдыларынан өтеді. Ал орыс тілді мектептер Букварь пәні аясында орыс тіліндегі дыбыстарды жеке-жеке қарастырып, олар да буыннан сөз жасауға үйренеді. Бұл орайда орыс мектептерінде бірінші сыныптан бастап оқытылатын қазақ тілі пәні тағы бар. Әріпті әлі үйренбеген оқушы бірден сұраққа жауап беріп, қазақ тіліне тән дыбыстармен жеке жұмыс жасамай, сөзді оқуына тура келеді. Қазақ тілі пәні аясында ешқандай дыбыстармен жұмыс жасауға арнайы тақырыптар белгіленбеген, кітапта көрсетілмеген. Сондықтан қазіргі таңның өзінде *ң* мен *ң*, *қ* мен *қ*, *ғ* мен *ғ*, *о* мен *ө*, *ұ* мен *ү*, *і* мен *ы* дыбыстарын ажырата алмауының басты себебінің бірі – орыс тілді мектептердің оқулықтарында да, оқыту бағдарламасында да жеке қарастырылмауы. Қазақ тілі пәні орыс тілді бағдарламада көп жағдайда оқушының тілдік дағдысы, яғни коммуникациялық қарым-қатынас құрудан тұрғанымен, сөйлеп тұрған тілінде оқушы жаза білуі де, сауатты оқи білуі де міндет.

Бірінші сыныптар II жартыжылдықтан бастап Ана тілі пәнін оқи бастайды. Бұл пән аясында оқушы сөзді тұтас оқып, мәтінді түсінуге, жазу дағдысын (сауатты, көркем жазу, қатесіз) қалыптастыруға үйренеді.

Ана тілі оқу пәні бойынша оқу жүктемесі аптасына 6 сағаттан, барлығы II жартыжылдықта 114 сағатты құрайды. Оқу пәнінің мазмұны:

- 1) негізгі тілдік бірліктерден (мәтін, сөйлем, сөз, буын, дыбыс);
- 2) қазақ тілі бойынша қарапайым грамматикалық дағдылардан;
- 3) орфоэпиялық, орфографиялық, пунктуациялық нормалардың қарапайым түсініктерінен;

- 4) балалар әдебиетінен (ауыз әдебиеті мен көркем әдебиет) құралады.

Ана тілі оқу пәнін оқыту әліппеден кейінгі кезең бойынша II жартыжылдықта Ана тілі оқулығы арқылы жүзеге асырылады. Әліппеден кейінгі кезеңнің міндеттері:

- 1) тыңдалым, айтылым әрекеттері арқылы сөз өнеріне баулу;
- 2) ауызша тіл мен жазба тілін дұрыс дамыту;
- 3) мәтінді дұрыс оқу, түсініп оқу, мәнерлеп оқу, шапшаң оқу дағдыларын қалыптастыру;

- 4) ауыз әдебиет үлгілері мен көркем шығармалар арқылы ұлттық құндылықтарды қадірлеуге тәрбиелеу;

- 5) тілдік білімнің алғашқы негіздерін меңгерту;

- 6) бастапқы жазу нормаларын сақтап, сауатты жазуға дағдыландыру;

- 7) көркем жазу дағдыларын дамыту;

- 8) мәтінмен жұмыста дереккөздерді пайдалана білуге машықтандыру.

Әліппеден кейінгі кезеңнің міндеттерін жүзеге асыруда А. Байтұрсынұлының жалқылаулы-жалпылау әдісі, тұтас сөзді әдісі, жазу-оқу әдісі басшылыққа алынды (Қазақстан Республикасы, 2021).

Оқыту бағдарламасы қазақ тілінде жүргізілетін бірінші сынып оқушысы тыңдалым материалдары арқылы бастапқы тілдік ұғымдарды түсінуге, коммуникативтік қатынаста тілдік нормаларды дұрыс қолдануға, сөздерді үндестік заңы бойынша дұрыс сөйлеуге мен жауап беруге, мәтіндегі сөздердің мағынасын түсініп, жаңа сөздермен жұмыс жасауға, мұғалімнің көмегімен мәтіннің мазмұны бойынша сұраққа жауап беруге әрі мәтіндегі керек ақпаратты табуға, жоспар құра отырып, шағын мәтін түрлерін (құттықтау хат, хабарлама) жаза білуге, сөйлем құрастыруға, сөздерді дұрыс буынға бөліп, оларды тасымалға бөлуге үйренеді. Бұлардың барлығы аптасына алты рет болатын Ана тілі пәні

негізінде үйретіледі. Сондықтан баланың сауатты болып шығуы, қазақ тілінде жазып, тыңдап, оқып әрі сөйлей алу дағдылары дәл осы дұрыс құрылған бағдарлама негізінде жүзеге асырылады.

Ендігі мәселе – орыс сыныптарында қазақ тілінің дәл осындай деңгейде оқытылмауы. Оқытылмау себебі – бірінші сынып оқушысы аталмыш мақсатты қазақ тілі сабағында емес, орыс тілі сабағында толықтай тәжірибе жүзінде іске асырады. Ал қазақ тілі пәні бұл орайда жетекші пән емес, керісінші қосалқы рөл атқарады да, тек коммуникативтік деңгейде сұраққа жауап бере алу немесе қарапайым сұрақ қою сияқты дағдыларға ғана үйренеді. Бұл сыныптар үшін қазақ тілінің төл әріптерін үйрету, дұрыс жаза білу, ауыз әдебиетінің мол үлгісімен жұмыс жасау дағдылары толықтай іске асырылмайды. Мәселен, бірінші сынып оқушысы Букварь пәнінен кейін Обучение грамоте пәнін оқуға көшеді. Бұл оқу пәнінің мақсаты – негізгі грамматикалық түсініктерді қалыптастыра отырып, айтылым, оқылым, жазылым әрі тыңдалым процесін функционалды сауаттылық деңгейінде қалыптастыруға әрекеттену. Бұл пән аясында оқушы бастапқы тілдік ұғымдармен жұмыс жасауға, тыңдалған материалдарды мазмұндауға, оқиғаны болжап, тыңдаушының назарын аударуға, өзінің бағалау пікірін айтуға, мәтінде кездескен лексикалық, синтаксистік бірліктердің рөлін түсінуге, мұғалімнің көмегімен ертегі, әңгіме немесе өлең мәтіндерін салыстырып оқуға үйренеді.

Оқыту тілі өзбек, ұйғыр тілдерінде өтетін мектептердің бірінші сыныбында әліппемен танысып, II жартыжылдықтан бастап күрделендіріп, мәтінмен жұмыс жасауға дағдыланады. Алайда Қазақстан бойынша **62 ұйғыр мектебі, 82 өзбек мектебі, 12 тәжік мектебі** бар. Бұл мектеп оқушылары алдымен өзінің ана тілінде сауатын ашып, сол тілде сөйлеуге, жазуға, оқу мен тыңдауға үйренеді. Бұл мектептердің барлығында да Қазақ тілі пәні бірінші сыныптан бастап оқытылады. Саны аз болғанымен, бұл тілде оқытатын бірінші тіл ретінде өздерінің ана тілі (ұйғыр, өзбек не тәжік), екінші тіл ретінде қазақ тілі оқытылады.

Ал Қазақстан бойынша **3809 қазақ мектебі, 1405 орыс мектебі** бар. Орыс тілді мектептердің үлкен мәселесі – қазақ балаларының өзі орыс тілді мектепке баруы, яғни ата-аналар өзінің баласын мектепке беруде орыс тілді мектептерді көптеп таңдайтындығында. Бұл орайда қазақтардың өзі Қазақ тілі пәні аясында күнделікті-тұрмыстық сөздерден аса алмай, қазақ тілінде еркін сөйлей алмайтын жағдай туындайды. Өйткені мемлекеттік тілді оқыту бағдарламасы орыс тілді мектеп пен қазақ тілді мектепте екі түрлі.

Оқу процесі қазақ тілінде, орыс тілінде жүргізілетін мектептердің оқу бағдарламасын бір-бірімен салыстырсақ, ұқсастығынан гөрі айырмашылықтары көбірек анықталады: біріншіден, екінші сынып оқушыларының мемлекеттік тілді оқыту жүктемесі де әртүрлі. Мәселен, оқыту процесі қазақ тілінде жүргізілетін сыныптарға аптасына 4 рет, жылына 136 сағат шықса, орыс тілді сыныптарда мемлекеттік тілді оқыту үшін жылына 102 сағат арнаған, яғни орыс сыныптарына қазақ тілі сабағы әр аптада 3 рет өтеді. 34 сағатқа кем оқитын орыс сыныптарының мемлекеттік тілді меңгеру деңгейі ана тілі ретінде оқитын оқушылардан асып түсе алмауы, тіпті сол деңгейге жете алмай қалуы да ықтимал. Бұл оқыту бағдарламасының әртүрлілігінен әрі оқу сағатының да түрліше қойылуына да байланысты.

Оқу бағдарламасының белгіленген стандарты бойынша Қазақ тілі пәні Тілдерді меңгерудің жалпыеуропалық құзыреті (CEFR) деңгейлерін (A1, A2, B1, B2, C1) ескере отырып, бастауыш сыныпты аяқтағанда, қазақ тілінің қарапайым деңгейін меңгеріп

шығуын қадағалайды. Бұл – оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарға арналған мақсат: Қазақ тілі пәнін оқытудың мақсаты – қоғамдық ортада қазақ тілінде қарым-қатынас жасау мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін коммуникативтік дағдылардың негізін қалыптастыру және тілдік нормаларды қолдануға, сауатты жазуға үйрету (Қазақстан Республикасы, 2021). Яғни оқушы қазіргі Қазақ тілі пәні аясында бекітілген бағдарлама бойынша қоғамдық ортада еркін сұрақ қоюға, сұраққа жауап бере білуі қажет етіліп, көп жағдайда оқушының коммуникативтік дағдыларымен жұмыс жасалады. Ол үшін жүргізілетін негізгі жұмыстар: айтылым, тыңдалым, оқылым мен жазылым сияқты негізгі тілдік дағдылармен жұмыс жасау; қазақ тіліндегі сөздік қорды үздіксіз байыту, бұл сөздерді қолдана білу; қазақ тілінде сөйлей алуға, қарым-қатынас жасау қабілетін дамыту; шығармашылық әрекет етуді, сыни ойлау қабілеттерін дамыту. Аталмыш типтік бағдарлама жалпы әрі кең форматты қамтыған. Қазақ тілін оқытудағы негізгі күш қазақ тілінде сөйлеуге, яғни қарым-қатынас құрауға ғана жұмсалғандай.

Қазақ тілі оқу пәнінің ұйымдастыру мазмұны бойынша белгіленген сағаттар саны:

Қазақ тілі пәнінің (оқытуы орыс тілде) оқу жүктемесі

- 1) 1-сынып аптасына 2 сағат, барлығы – 70 сағат;
- 2) 2-сынып – аптасына 3 сағат, барлығы – 108 сағат;
- 3) 3-сынып – аптасына 3 сағат, барлығы – 108 сағат;
- 4) 4-сынып – аптасына 4 сағат, барлығы – 144 сағат;

Қазақ тілі пәнінің (оқытуы ұйғыр/өзбек/тәжік тілде) оқу жүктемесі

- 1) 1-сынып аптасына 2 сағат, барлығы – 70 сағат;
- 2) 2-сынып – аптасына 2 сағат, барлығы – 72 сағат;
- 3) 3-сынып – аптасына 3 сағат, барлығы – 108 сағат;
- 4) 4-сынып – аптасына 3 сағат, барлығы – 108 сағат.

Осылайша, Қазақ тілі пәні бастауыш сыныпта 2-3 сағаттан, тек орыс тілді мектептерде 4-сыныпта төрт рет белгіленген. Ендігі мәселе – бұл сыныптарға қойылатын пәннің негізгі базалық мазмұны (9-кесте):

Сыныбы	Тыңдалым	Айтылым	Оқылым	Жазылым
1-сынып	жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері, қарапайым тақпақтар мен санамақтар, шағын мәтіндегі жаңа сөздер, қарапайым нұсқаулар, құттықтау, пікірлер, хабарламалар, сұрақтар, затты көрсету, суретті таңдап алу, қимыл мен ым-ишара арқылы түсінгенін білдіру;	танысу, өзі туралы айту, затты сипаттау, сурет/иллюстрация /постер бойынша сөйлеу, жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері, қарапайым сұрақжауап, қысқаша диалог, монолог, жағдаяттар, қарапайым (иә/жоқ, ұнайды/ұнамайды) , дұрыс/дұрыс емес пікірлер;	оқудың түрлері, жиі қолданылатын сөздерді тұтас оқу, қарапайым фразалар, тақпақтар мен санамақтар, иллюстрация/ постер бойынша қарапайым сұрақтар мен жауаптар (кім? не? қандай? қанша?), сөздік, анықтамалықт армен жұмыс, орфоэпия;	жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері, сөйлемнің соңында қойылатын тыныс белгілері, азат жол, тасымал төл әріптердің каллиграфияс ы, айтылуы мен жазылуында айырмашылығы жоқ сөздер, орфография;
2-сынып	тақырыпқа байланысты шағын диалог/монолог өтін мазмұнын түсіну, тыңдау/көру материалдары ндағы негізгі ойды анықтау, тірек сөздер бойынша тақырыбын болжау, кесте толтыру және суреттерді орналастыру арқылы түсінгенін білдіру, тыңдалым бойынша жағымды/жағымсыз кейіпкерлерді ажырату;	тақырып бойынша шағын диалог/монолог, сұрақтар құрастыру, пікір айту, жағдаяттарды талдау, этикет сөздерді қолдану, шағын мәтінді мазмұндау, кейіпкерлерді сипаттау, сурет/иллюстрация /постер бойынша сөйлеу, оқиғаларды және кейіпкерлерді салыстыру;	оқудың түрлері, шағын мәтінді рөлге бөліп, мәнерлеп, түсініп оқу, қарапайым фразалар, мәтіннің жанрын (өлең, жаңылтпаш, жұмбақ, ертегі, әңгіме) ажырату, сөздікпен, анықтамалықт армен жұмыс;	сурет/комикс/ иллюстрация бойынша мәтін құрастыру, тыңдау/көру материалдары ның мазмұны, төл әріптердің каллиграфияс ы, айтылуы мен жазылуында айырмашылығы жоқ сөздер, орфография, тасымал;
3-сынып	тақырыпқа байланысты шағын диалог/монолог өтін мазмұнын түсіну, тыңдау/көру материалдары ндағы негізгі ойды анықтау, таныс сөздер мен қысқа фразаларды ұғу, күнделікті өмірде жиі қолданылатын сұхбаттарды пікірлесуді түсіну, таныс тақырыптар бойынша қойылған сұрақтарға жауап беру;	сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі, үлгілерді/ жоспарларды пайдаланып, тақырып көлемінде сөйлесу, әдеп сөздер мен сөз тіркестерін қолдану, тақырып бойынша шағын диалог/монолог, сұрақтар құрастыру, пікір айту, жағдаяттарды талдау, таныс атауларды, сөздерді оқып, түсіну, үлгі бойынша тапсырмаларды орындау;	оқудың түрлері, шағын мәтінді рөлге бөліп, мәнерлеп, түсініп оқу, қарапайым фразалар, мәтіннің жанрын ажырату, мәтіннің тақырыбын және ондағы негізгі ойды анықтау, мәтінге, сюжетті суреттерге тақырып қою, тақырып (мәтіннің аты), тірек сөздер арқылы мәтіннің мазмұнын болжау;	сурет/постер/комикс бойынша шағын мәтін құрап жазу, оқыған, тыңдаған материалдары , сұрақтар мен жоспар бойынша мазмұнын жазу, дұрыс құрылмаған мәтінді түзеп қайта жазу;
4-сынып	әңгімелер мен ақпаратты тыңдау және негізгі ойды түсіну, мәтінді көркемдеу үшін қолданылған жеке сөздерді өз бетімен түсіне алу, жиі қолданылатын кейбір сөздерді өз бетімен түсіне алу;	берілген тақырып бойынша пікір алмасу, айтылған немесе тыңдау/көру материалдарындағы әңгіме немесе ақпараттағы негізгі ойдың сипаттамасы, әдеп сөздер мен сөз тіркестерін қолдану, тақырып бойынша диалог/монолог құрастыру, жағдаяттарды талдау, шағын көркем шығармаларды оқып түсіну, үлгі бойынша тапсырмаларды орындау, сөйлеу стилін сақтау;	мәтіннің түрлері, шағын мәтіндегі негізгі ойды түсіну, қарапайым фразалар, мәтіннің жанрын ажырату, мәтіннің тақырыбын және ондағы негізгі ойды анықтау, мәтінге сұрақтар (қандай? қай? қашан? қайда?) құрастыру және оған жауап беру, тірек сөздер арқылы мәтіннің мазмұнын болжау;	шағын сюжетті комикс/ буклет /коллаж/жарнама/ презентацияны толықтыру, оқыған, тыңдаған, тыңдау/көру материалдары , сұрақтар мен жоспар бойынша мазмұнын жазу, дұрыс құрылмаған мәтінді түзеп қайта жазу, жазу емлесі.

9-кесте. Сөйлеу әрекеттерінің сынып бойынша берілуі

Бірінші сыныпта оқушы қарапайым деңгейдегі сөздерді танып, оларды күнделікті өмірде қолдана білуі талап етіледі. Тыңдалған нәрсені көрсету немесе соның суретін салу арқылы тыңдалым мәтіндерімен жұмыс жасауды үйренеді. Ал айтылым деңгейінде оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарда өзі туралы шағын мәтін түрінде

айта білу дағдысы бағаланса, жазылымда қазақ тіліндегі төл әріптердің жазылуы, ондағы ерекшеліктердің барлығы да ескеріліп көрсетілуі тиіс. Бағдарлама бойынша сөйлеу әрекеті аясында оқушы орфоэпия заңдылығын сақтай отырып, норма бойынша сөйлеуге дағдыланады. Бұл сыныпта оқушы зат есімнің қарапайым түрлерін, реттік сан есімдермен жұмыс жасап, жіктеу, сілтеу есімдіктерін, бұйрық райдың II түрін, болымды және болымсыз етістіктерді қолдануды үйренеді.

Ескерту: оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптар қазіргі таңда 2021 жылы Б.О.Хазимова, Б.О.Салыхолва, М.Ж.Бейсекова авторлығымен жарық көрген Қазақ тілі оқулығымен жұмыс жасайды. Оқулықта «Өзім туралы», «Менің мектебім», «Менің отбасым және достарым», «Саяхат», «Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті», «Тағам және сусын», «Дені саудың – жаны сау» деген жеті тарау қамтылған. Алайда бұл тараулар тек лексикалық тақырыптармен ғана шектелген. Мысалы, «Менің мектебім» тарауында Мынау – мектеп, «Менің сыныбым», «Қызыл қарындаш», «Мынау – кітап», «Бірінші сабақ», «Мен бірінші сыныпта оқимын», «Мектепте» деген тақырыптарды қамтиды. Бұл тақырыптардың ешқайсысы Мемлекеттік стандартталған бағдарлама бойынша орфоэпия заңдылығын, қазақ тілінің төл дыбыстарына арналған арнаулы тақырыптары мен теориялық білімді қамтымаған. Өкініштісі, бағдарламада жазылған айтылым, жазылым әрі тыңдалым, оқылым деңгейлерін толықтай қамтымай, коммуникативтік дағдыны жақсартуға ғана күш жұмсаған.

Қазақ тілі оқу пәнінің екінші сыныпқа сай базалық мазмұны бойынша тыңдалым деңгейінде оқушы берілген мәтіннің мазмұнын түсінуге, мәтін бойынша берілген әртүрлі форматтағы тапсырмаларды орындауға әрекеттенеді. Ал айтылым деңгейінде оқушы шағын диалог құрастырып, сұрақтарға жауап қайтару форматында сөйлеу дағдыларымен жұмыс жасайды. Бірінші сыныпқа қарағанда тапсырмалар күрделеніп, ауызша, жазбаша дағдыларға көптеп мән беріле бастайды.

Белгіленген стандартты қазақ тілі оқулықтарымен салыстырып қарайық. Біріншіден, оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарда Қазақ тілі оқулығының екі түрі бар. Оқулықты таңдау мектеп әкімшілігінің таңдауына байланысты: бірі 2017 жылы Көкжиек-Горизонт баспасынан шыққан Қазақ тілі: Балапан оқулығы (Ө.Айтбаев, Ә.Ахметов) таңдаса, бірі Қазақ тілі оқулығын пайдаланады. Екеуінің ұқсастығынан гөрі айырмашылығы басым. Дегенмен Атамұра баспасынан жарық көрген оқулық стандартқа жақын жасалғанын айтпай кетуге болмайды. Стандарт бойынша тыңдалым, оқылым, жазылым, айтылым деңгейлеріне сай мәтіндер берілген. Айтылым тапсырмалары оқушының сөйлеу әрекеттерін дамытады десек, оның өзінде фонетикаға, лексикаға мән беріліп, орфоэпия заңдылығын сақтап сөйлеуге, септік жалғауларын дұрыс қолдануға, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін сақтап сөйлем құрауға дағдыландырады.

Үшінші сыныпта белгіленген оқу мазмұны бойынша тыңдалым деңгейіндегі мәтіндер лексикалық жағынан күрделене түсіп, оқушының мәтінді өз тарапынан түрлендіре алуына; тақырып аясында қамтылған мәтіндерді оқып, өзі де сол форматтағы мәтін тудыру жұмысымен айналысады.

Төртінші сынып оқушылары үшін мемлекеттік тілді А1-А2 деңгейінде меңгеру талап етілген. Сондықтан мәтінді функционалдық тұрғыдан оны оқып қана қоймай, бұл мәтінді түрлендіруге, оқушының өзі мәтінді тудыра алуға күш жұмсауы керек. Жазылым деңгейінде шағын сюжетті оқиға, әңгіме, хат, буклет жазуға, ал сөйлеу әрекеттері аясында толық сөйлемді, мәтінді айта білу деңгейіне жеткізу мақсат етіледі.

Бастауыш мектепте Қазақ тілі оқу пәнін оқыту мақсаты – сөйлеу әрекетінің түрлерін: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылымды дамыту арқылы тіл туралы

бастапқы білімді меңгерту және оны тілдік нормаларды сақтай отырып, оқу әрекеті мен күнделікті өмірде қолдану (Қазақстан Республикасы, 2021). Аталмыш мақсат оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарға да тән. Орыс тілді сыныптарда тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым бойынша белгіленген тақырыптар бойынша жұмыс жасайды. Соған қарамастан оқыту міндеттері, оқыту кезінде таңдалған стратегия мен бағыттар да әртүрлі. Мәселен, қазақ тілді сыныптардағы Қазақ тілі пәні төмендегідей міндеттерді қамтиды:

- 1) тіл білімі бойынша бастапқы теориялық түсініктер қалыптастыру;
- 2) сөйлеу әрекетінің (айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым) түрлерін дамыту;
- 3) білім алушылардың сөздік қорын молайтып, сөздің грамматикалық құрылымын толықтай меңгерту;
- 4) қарым-қатынас кезінде өзіндік ойын еркін түрде жеткізе алу деңгейіне жеткізу;
- 5) оқулықта берілген мәтіндер негізінде оқушының адамгершілік, толеранттылық сезімін, ізгі қасиеттерін қалыптастыру;
- 6) тіл мәдениетінің негізін меңгеру;
- 7) ауызша, жазбаша берілген мәтіндердің көмегімен өзіндік пайымдау жасауға үйрену.

Қазақ тілді мектептерде мемлекеттік тілді оқытуға аптасына 4 сағат жұмсалады: 2, 3, 4-сынып оқушылары жылына 144 сағат қазақ тілін оқиды. Екінші сынып оқушыларына арналған базалық мазмұн тыңдалым, айтылым, жазылым және оқылым деңгейлеріне бөлініп қана қоймай, оларды іштей сегіз тарауға бөліп қарастырады:

1) тіл және сөйлеу: сөйлеудің адам өміріндегі маңызы мен қажеттілігі; ауызекі және жазба тілде сөйлеу туралы түсінік; дауыс күші, сазы – ауызекі сөйлеудің мәнерлеуші құралдары; ауызекі сөйлеу кезіндегі қимыл мен ым-ишара; диалог; монолог;

2) сөйлеу мәдениеті: түрлі жағдаяттарға байланысты сұхбаттасын тыңдау, сөйлеу мәдениетін сақтау; амандасу жағдаятында қолданылатын сөздер; амандасу, өтініш білдіру, алғыс айту жағдаятын құрастыру;

3) фонетика: У дыбысы; сөз ішінде у дыбысының бірде дауысты, бірде дауыссыз болып келуі; У әрпінің емлесі: дауыссыз дыбыстан кейін келген у әрпінің алдында ү, ұ дыбыстары естілгенімен, жазылғанда олардың орнына улың өзі ғана жазылатыны, дауысты ы, і әріптеріне аяқталған сөздерге у әрпі қосылғанда, ы, і әріптерінің түсіп қалатыны; И дыбысы. И – дауысты, й – дауыссыз дыбыс екені. И – дыбысының бірде жуан, бірде жіңішке болатыны; И, й әріптерінің емлесі; Я, ю әріптерінің жазылуы; дауыссыз дыбыстардың қатаң, ұяң, үнді болып бөлінетіні; Б, п дыбыстары; Б және п әріптерінің емлесі; Қ, ғ және қ, г дыбыстары; Қ, қ дыбыстарына аяқталған сөздерге дауысты ы, і дыбыстары жалғанса, олардың ғ, г дыбыстарына айналуы; Л, р дыбыстары. Л, р әріптерінің емлесі. Н, ң дыбыстары; олардың бір-бірінен айырмашылығы және емлесі; сөздерді, дыбыстарды орфоэпиялық нормаларға сәйкес дұрыс айту: бүгін – бүгүн, түгін – түтүн, көсеу – көсөу);

4) мәтін, мәтін туралы түсінік: жеке сөйлемдерден мәтіннің өзгешелігі; мәтіннің тақырыбы және ондағы негізгі ойды анықтау; мәтінге, сюжетті суреттерге ат қою; тақырып (мәтіннің аты), тірек сөздер арқылы мәтіннің мазмұнын болжау; тыңдаған мәтін бойынша түсінбеген сөздерін белгілеу; тыңдаған мәтін мазмұны бойынша қойылған сұрақтарға жауап беру; тыңдалған материалға өз пікірін білдіру; оқыған мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастыру және жауап беру; берілген тірек сөздерді қолданып, ауызша әңгіме құрау;

5) мәтіннің құрылымы (басы, ортасы (негізгі), соңы (қорытынды) туралы ұғым:

негізгі ойды беру формасы сөйлем; мәтіндегі азат жолдың рөлі; мәтіндегі сөйлемдердің байланысы; дұрыс құрылмаған мәтінді қайта құру;

6) мәтін түрлері: әңгімелеу, сипаттау, пайымдау: заттар мен құбылыстар туралы әңгімелеу, сипаттап айту; мәтіннің тақырыбы және ондағы негізгі ойды анықтау; мәтіндерге салыстырмалы талдау жасау;

7) сөйлем: сөйлем туралы түсінік; сөйлемнің мәтіннен өзгешелігі; тұтас мәтінді сөйлемдерге бөлу, сөйлемдердің ара жігін ажырату; айтылу мақсатына қарай сөйлем түрлері: хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, лепті сөйлем; сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілер (нүкте, сұрау, леп белгісі);

8) сөйлемдегі сөздердің байланысы: сұрақ қою арқылы сөйлемнің ішінен бір-бірімен байланысып тұрған сөздерді табу; сөздердің орналасу тәртібін ескере отырып, сөздерден сөйлем құрау; сұрақ бойынша сөйлемді толықтырып жазу; үлгі, сызба, суреттер бойынша сөйлем құрап жазу; дұрыс құрылмаған сөйлемді түзеп, қайта жазу;

9) сөз және оның мағынасы: сөз және оның мағынасы туралы түсінік; мәтіндегі синоним, антоним, омоним сөздердің мағыналарын ажырата білу; берілген тақырып, сұрақ бойынша қажетті ақпараттарды іріктеп алу үшін дереккөздерді (сөздік, анықтамалық, энциклопедия) қолдана білу;

10) сөз құрамы: сөздің түбірі мен қосымшасы туралы алғашқы түсінік; түбір мен қосымшаның бір-бірінен айырмашылығы; қосымша түрлері: жұрнақ пен жалғау, олардың белгіленуі;

11) сөз таптары: заттың атын, сынын, қимылын білдіретін сөздер туралы түсінікті қайталау; сөз табы туралы түсінік; зат есім, оның мағынасы, сұрақтары; жалқы есім және жалпы есім; жалқы есімнің жазылу емлесі; зат есімнің жекеше және көпше түрлері; зат есімнің көпше түрін сөз құрамына талдау, көптік жалғаулары, оларды дұрыс қолдану; етістік, оның анықтамасы, сұрақтары; дара және күрделі етістіктер; сын есім және оның анықтамасы, сұрақтары; сын есіммен зат есімнің байланысы; дара және күрделі сын есімдер; сан есім және оның анықтамасы, сұрақтары; сан есімнің зат есіммен байланысып айтылуы; дара және күрделі сан есімдер;

12) шығармашылық жұмыс: оқыған, тыңдаған және аудиовизуалды материалдарға байланысты сұрақтар мен жоспар бойынша мазмұндама жазу; тірек сөздерді, суреттерді пайдаланып постер құрастыру; жеке сурет немесе сюжетті суреттер негізінде шағын сипаттау, әңгімелеу мәтіндерін құрап жазу; үлгі бойынша қарапайым хабарландыру, хабарлама және нұсқаулық жазу; құраған мәтінінде жіберілген қателерді (орфографиялық, пунктуациялық, әріптік) мұғалімнің көмегімен тауып, түзету; дұрыс құрылмаған мәтінді түзеп, қайта жазу; жазба жұмыстарын каллиграфиялық талаптарға сай жазу;

13) жыл бойы өткенді қайталау (Қазақстан Республикасы, 2021).

Осылайша, қазақ тілінің сөйлеу бөлімінде ауызекі сөйлеуді жақсартатын тілдік бірліктермен жұмыс жасауды қамтыса, фонетика бөлімі жеке қарастырылып, төл дыбыстарды меңгеруде оның ерекшеліктерін оқыту арқылы жүзеге асырады. Мәтін, мәтін туралы түсінік жеке тақырып ретінде беріліп, оның толықтай игерілуі қадағаланып отырады. Нақты тақырыптар негізінде оқушының тілдік дағдысымен жұмыс жасау көзделеді.

Дәл сол сияқты үшінші сыныпта оқушы мемлекеттік тілді меңгеруде сөз бен оның мағынасын түсінуге, жаңа лексикалық бірлікті өмірде қолдануға, салыстыра сипаттау, әңгімелеу сияқты жұмыстар жүргізіледі.

Негізгі оқыту тілі екі түрлі жүргізілетін 2-сынып оқушыларының бағдарламасында

бірдей тақырып кездескен. **Менің отбасым және достарым** тақырыбы орыс тілді сыныптарда да, қазақ тілді сыныптарда да бар:

Қазақ тілін екінші тіл ретінде оқитын 2-сыныпқа арналған ұзақ мерзімді жоспардың қысқа ғана үлгісі. Жоспар Менің отбасым және достарым тақырыбына арналып жасалған (10-кесте):

Сөйлеу әрекетінің түрі	Түйінді дағдылар	Оқу мақсаттары
Тыңдалым	1.1 Тыңдаған материалдың мазмұнын түсіну	1.1.1* хабарлау, сұрау мақсатында баяу және анық айтылған сөзді зейін қойып тыңдау, түсіну және тиісінше іс-әрекет жасау (қимыл, ым-ишараны қолдану)
	1.2 Сөздердің лексикалық мағынасын түсіну	1.1.2.1 баяу және анық айтылған жиі қолданылатын сөздердің мағынасын түсіну
	1.3 Тыңдаған аудио/бейнематериалдың мазмұнын түсіну	1.1.3.1* тыңдаған мәтіннің (ұзақтығы 0,5-1 мин шамасында) мазмұны бойынша мұғалімнің қолдауымен сұрақтарға жауап беру және оған сәйкес фото/сюжетті суреттер/сызбалар таңдау
	1.4 Мәтіндегі негізгі, қосалқы мәліметтерді түсіну	1.1.4.1 мұғалімнің қолдауымен тыңдаған материалдың кім/не туралы екенін түсіну
	1.5 Тыңдалым материалын болжау	1.1.5.1 мәтіннің тақырыбын иллюстрациясы арқылы болжау
Айтылым	2.1 Сөздік қорды толықтыру	1.2.1.1* сөйлеу барысында танысу, өзі туралы айту және затты сипаттау үшін сөздер мен сөз тіркестерін дұрыс қолдану
	2.2 Берілген тақырып бойынша сөйлеу	1.2.2.1* сурет/үлгі бойынша хабарлы және сұраулы сөйлемдердің интонациясын дұрыс қойып сөйлеу (1-2 сөйлем)
	2.3 Түрлі жағдаяттарда қарым-қатынасқа түсу (диалог)	1.2.3.1 сұхбаттасының не туралы айтқанын түсіну және үлгі бойынша жауап беру
	2.4 Оқыған/ тыңдаған материалды мазмұндау	1.2.4.1* фото/сурет/қуыршақтарды қолданып, шағын мәтінді үлгі бойынша мазмұндау
	2.6 Орфоэпиялық нормаларды сақтау	1.2.6.1* мұғалімнің қолдауымен ә, ө, ұ, Ұ, і, н, қ, ғ, h дыбыстарын артикуляциялау

Оқылым	3.1 Оқу түрлерін қолдану	1.2.6.1* мұғалімнің қолдауымен ә, ө, ү, ұ, і, н, қ, ғ, һ дыбыстарын артикуляциялау
	3.4 Сұрақтар мен жауаптар құрастыру	1.3.1.1 жиі қолданылатын сөздерді тұтас оқу
Жазылым	4.1 Өртүрлі ұсыну формаларын қолдана отырып, мәтіндер жазу	1.4.1.1 постер жасау/суретте бейнеленген затқа белгісөздерді жазу
	4.4 Каллиграфиялық нормаларды сақтау	1.4.4.1 бас және кіші әріптерді және олардың қосындыларын жазу, санитарлық-гигиеналық талаптарға сәйкес анық жазу
Тілдік дағдыларды қолдану	5.1 Грамматикалық нормаларды сақтау (лингвистикалық терминдерді қолданбау)	1.5.1.1* мұғалімнің қолдауымен заттың атын/сынын/санын/ісқимылын білдіретін сөздерді ауызша тілде қолдану
		1.5.1.2* мұғалімнің көмегімен көптік/ тәуелдік/ жіктік/септік жалғауларын ауызша тілде қолдану
		1.5.1.4 сөйлеу барысында сілтеу есімдіктерін мұғалімнің көмегімен дұрыс қолдану
		1.5.1.5* мұғалімнің қолдауымен сөз тіркестері/сөйлемдегі сөздердің орын тәртібін дұрыс қолдану

10-кесте. Қазақ тілді емес сыныптарға арналған сөйлеу әрекеттерінің дағдысы мен оқу мақсаты

Ал келесі кестеде дәл осы тақырыптың қазақ тілді сыныптарына арналып жасалған (11-кесте):

Сөйлеу әрекетінің түрі	Түйінді дағдылар	Оқу мақсаттары
Тыңдалым және айтылым	1.1 Тыңдаған материалдың мазмұнын түсіну	2.1.1.1 тыңдаған материал бойынша түсінбеген сөздерін белгілеу, мәтін мазмұны бойынша қойылған сұрақтарға жауап беру
	1.3 Түрлі жағдаяттарда сөйлеу мәдениетін сақтау	2.1.3.1 күнделікті өмірде кездесетін жағдаяттарға байланысты сөйлеу мәдениетін сақтап, диалогке қатысу
	1.4 Берілген тақырып бойынша әңгіме құрау	2.1.4.1 тірек сөздерді қатыстыра отырып, берілген тақырып бойынша әңгіме құрау
	1.6 Тыңдарманның назарын аудару	2.1.6.1 интонацияны, вербалды емес тілдік құралдарды (қимыл, ымышара) қолданып, тақырыпқа (Сіз қалай ойлайсыз? Сіз не ұсынар едіңіз?) назарын аударту
	1.7 Дыбыстарды, сөздерді, орфоэпиялық нормаларға сәйкес дұрыс айту	2.1.7.1 сөз ішінде дауысты дыбыстардың өзара үндесуін сақтап айту (бүгін – бүгүн, түгін – түгүн, көсеу – көсеу)
Оқылым	2.3 Мәтін мазмұны бойынша сұрақтар қою және жауап беру	2.2.3.1 мәтін мазмұнын анықтауға бағытталған сұрақтар құрастыру және жауап беру
	2.4 Мәтіннің тақырыбы және негізгі ойды анықтау	2.2.4.1 мұғалімнің көмегімен мәтіннің тақырыбы мен негізгі ойды анықтау
	2.5 Түрлі дереккөздерден ақпарат алу	2.2.5.1* дереккөздерден (сөздік, анықтамалық, энциклопедия) мәліметті табу жолын анықтап, берілген тақырып, сұрақ бойынша мәліметті іріктеп алу
	3.3 Оқыған, тыңдаған және аудиовизуалды материалдар бойынша жазба жұмыстар жазу	2.3.3.1* оқыған, тыңдаған және аудиовизуалды материалдар бойынша мұғалімнің көмегімен жоспар құру және тірек сөздерді пайдалана отырып, мазмұндама жазу

Сөйлеу әрекетінің түрі	Түйінді дағдылар	Оқу мақсаттары
Оқылым	3.5 Қатені табу және түзету	2.3.5.1 жіберілген пунктуациялық, орфографиялық қателерді мұғалімнің көмегімен тауып, түзету және құрастырған сөйлемін толықтыру
	3.6 Каллиграфиялық нормаларды сақтау	2.3.6.1 бас әріп пен кіші әріптің биіктігі мен мөлшерін сақтап, оларды байланыстырып, көлбеу және таза жазу
Тілдік нормалардың қолданысы	4.1 Орфографиялық, орфоэпиялық нормаларды сақтау	2.4.1.1* я, ю әріптерінің емлесін сақтап жазу
		2.4.1.2* у, и, й әріптерінің емлесін сақтап жазу
		2.4.1.3* дауыссыз дыбыс түрлерін (қатаң, ұяң, үнді) ажырату және дауыссыз п-б, қ-ғ, к-г дыбыстарының емлесін сақтап жазу 2.4.1.4* дауыссыз л, р, ң дыбыстарының емлесін сақтап жазу

11-кесте. Қазақ тілді сыныптарына арналған сөйлеу әрекеттерінің дағдысы мен оқу мақсаты

Екі кестедегі тақырып бірдей болғанымен, сөйлеу әрекетінің түрі де, ішкі мазмұны мен құрылымы да ұқсамайды. Орыс тілді мектептер үшін сөздердің лексикалық мағынасын түсіну, тыңдаған аудиоматериалдың мазмұнын түсіну қаншалықты маңызды болса, қазақ сыныптарында бұл тақырып кеңінен ашылу мақсатында оның тыңдалған материалдың мәнін, мазмұнын түсіну, оқылған материал бойынша әңгіме құрап, жаңа мәтін тудыра алу соншалық маңызды.

Бір тақырып аясында қазақ тілді топқа тілдік нормалардың қолданысы дегенде грамматикалық белгілер мен оның жұмсалуды қарастырылса, орыс тілді сыныптарда аталмыш тақырып аясында орфографиялық, орфоэпиялық ережелер қадағаланып, дауыссыз дыбыстардың іштей ерекшеліктерін ажырату талап етіледі.

Әр сыныпта оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылыммен бірге сөйлеу әрекеттеріне де түсінік берілген. Сөйлеу әрекеттері бойынша А.Байтұрсынұлы ұстанған қағидат негізінде жеңілден күрделіге өту принципі сақталған. Мәселен, бірінші сынып оқушысы орфоэпия, қазақ тілінің төл дыбыстарын, лексикалық тақырып бойынша жиі қолданылатын, бейтарап сөздерді, қаратпа сөздерді өтетін болса, екінші сыныпта сөйлеу әрекеті буын мен дыбыс үндестігіне, антонимдерді, синонимдерді бірте-бірте өтуге, заттың атын білдіретін сөздерді тануға ұласады. Ал төртінші сынып оқушысы дауыс ырғағын дұрыс қойып сөйлей алуға, ауызша/ жазбаша сөз таптарын, көмекші сөздерді еркін қолдана білуге, етістіктің ауыспалы осы шағын қолдана отырып, мәтін құрастыра білуге мүдделі.

Дәл осындай принцип негізінде жасалған бағдарлама бойынша 5-9 сынып

аралығында оқыту орыс тілінде жүргізілетін сыныптарда Тілдерді меңгерудің жалпыеуропалық құзыреті (CEFR) стандарты бойынша B1-B2 деңгейлерін меңгеруге тиіс болып шығады. Бұл сыныптарда Қазақ тілі оқу пәнін оқытудың негізгі міндеттері төмендегідей анықталады:

1) қазақ тілін ана тілі ретінде тани отырып, өмірлік қажеттіліктеріне коммуникативтік әрекеттер түрінде (тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым) сауаттылықпен қолдану;

2) тіл сауаттылығы мен сөйлеу сауаттылығын, сөз байлығын, басқалармен еркін қарым-қатынасқа түсу;

3) аудиовизуалды материалды тыңдау барысында өз көзқарастарын білдіру;

4) мәтіндерге қойылған мақсатқа сәйкес қорытынды, синтез, анализ жасау дағдыларын қалыптастыру (Қазақстан Республикасы, 2021).

Бесінші сыныптан бастап тоғызыншы сыныпқа дейін оқушы мәтінді танып, өзі де сондай мәтін тудыра алуы қажет. Оқылым мәтінінде негізгі әрі жетекші ақпаратты анықтауға, тірек сөздер арқылы мәтінді айтып шығуға, жетекші сұрақ пен негізгі сұрақтарды құрастыра алуға, оқиғаның себебі мен мақсатын нақты ажыратуға, мәтін ішінде кездескен ауызекі сөйлеу стиліне жататын тілдік бірліктерді ажыратуға үйренеді. Ал мәтінді тудыру деңгейінде тілдік нормаларды сақтап, сурет бойынша немесе белгіленген кілт сөздер негізінде сипаттау, баяндау мәтіндерін жазу дағдысын қалыптастырады. Бұл арқылы оқушыны өзіне берілген тапсырманың құрылымына сай жаңа мәтін тудыруға, өзіне күнделікті өмірде қажет болатын тілдік бірліктер мен синтаксистік құрылымдарды қолдануға әрекеттенеді. Бұл – тек қана қазақ тілді мектептерде ғана емес, орыс тілді сыныптарда да қатаң жүргізілетін талап пен қағида. Соның негізінде оқушы мемлекеттік тілде сөйлеуге, жаза білуге, берілген мәтінді тыңдап, оны өзінше құрастырып, өзгертіп, түрлендіре алуға талпынады да, мемлекеттік тілдің қолдану аясын күшейте отырып, қазақ тілін толықтай меңгеріп шығады.

Жалпы орта мектепте (5-9 сынып), негізгі орта білім беру деңгейінде қазақ тілін оқытудың басты мақсаты ретінде өзінің ана тілін құрметтейтін, тұлға ретінде қалыптасқан, коммуникативтік әрекет түрінде өзіндік ойын нақты түрде жеткізе алатын оқушы моделі көрсетіледі. Қазақ тілі пәніне жалпы орта мектепте төмендегідей оқу жүктемесі жасалынған:

1) 5-сынып – аптасына 3 сағат, оқу жылында – 108 сағат;

2) 6-сынып – аптасына 3 сағат, оқу жылында – 108 сағат;

3) 7-сынып – аптасына 3 сағат, оқу жылында – 108 сағат

4) 8-сынып – аптасына 2 сағат, оқу жылында – 72 сағат;

5) 9-сынып – аптасына 2 сағат, оқу жылында – 72 сағат (Қазақстан Республикасы, 2021).

5-сыныптан 8-сыныпқа дейін мемлекеттік тіл қазақ сыныптарында үш реттен оқытылса, 8-сынып пен 9-сыныптарда аптасына екі рет оқытылып, жылына 72 сағатты құрайды. Сөйлеу компоненттері негізінде оқушының тілдік дағдысын одан әрі жетілдіріп, C1 деңгейіне жеткізу үшін оқушының лексикалық нормасымен қатар грамматикалық нормасы да қарастырылады: сөз тіркестерін, сөздерді бір-бірімен байланыстыра алу, тұрлаулы-тұрлаусыз мүше қатысқан толық сөйлем құрастыру – жалпы орта білім мектебінде оқитын тәлімгердің басты мақсаты. Бұл деңгейде оқушы күрделі жоспар құрып, кез келген жағдаятты талқылап, соған байланысты ауызша да, жазбаша да форматта баға бере алатын болуы тиіс. Өйткені қазақ тілін меңгеруші тәлімгер өз ойын дәлелдеп жаза алатын, перефраз тәсілдері арқылы жинақы мәтін құрастыра алатын деңгейге жете білуді талап етеді.

Қазақстан Республикасы оқу-ағарту министрлігі бекіткен бұл бағдарламаны Қазақстан Республикасы негізгі орта білім берудің мемлекеттік міндетті стандартымен бірге салыстырып көрейік (12-кесте):

Қазақстан Республикасы оқуағарту министрлігі бекіткен оқу бағдарламасы	Қазақстан Республикасы негізгі орта білім берудің мемлекеттік міндетті стандарты
Тыңдалым және айтылым деңгейлері	
• тірек сөздер арқылы тақырыпты болжау, негізгі ойды анықтау, негізгі және қосымша ақпаратты анықтау, қыстырма, қаратпа, одағай сөздер арқылы өз ойын білдіру; • әлеуметтік-қоғамдық, оқу-еңбек тақырыптарына байланысты диалог, монолог, полилогтердегі (интервью, пікірталас, жаңалық, ән, көркем әдеби шығармалардан үзінді) автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талдау, факті мен көзқарасты ажырату; • коммуникативтік жағдаятқа сай көркем бейнелеуіш, эмоционалды-экспрессивті сөздерді және мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерді еркін қолданып, диалогке қатысу; • тірек сөздер арқылы тақырыпты болжау, негізгі ойды анықтау, негізгі және қосымша ақпаратты анықтау, қыстырма, қаратпа, одағай сөздер арқылы өз ойын білдіру.	• білім алушы қарым-қатынастың әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-мәдени, оқу-кәсіптік салалардағы мәтіндерін түсінеді; • сөйлесу тәртібінің, бағалаудың ашық және жабық түрде берілген нысандарын таниды; • қарым-қатынас мәдениетін біледі және ұстанады; • проблемалық сипаттағы ақпаратты жинақтай отырып, монолог құрастыра алады; • өз сөздерін ресімдеу кезінде грамматикалық, стилистикалық нормаларды сақтайды; • әртүрлі өмірлік жағдаяттарда ауызша тілдік қарым-қатынасты жүзеге асырады.
Оқылым	
• мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты түсіну, лексиканың ауызекі сөйлеу және жазба стильдік айырмашылықтарын мәтін арқылы тану, хат, хабарлама, жарнама, нұсқаулық, хабарландырудың құрылымы, жанрлық ерекшеліктері, ауызекі сөйлеу стиліндегі мәтіндер, оқылым стратегияларын қолдану, қажетті ақпаратты таба білу; • тұтас және аралас мәтіндердегі ақпаратты салыстыру, тілдік құралдар арқылы публицистикалық және ғылыми стиль ерекшеліктерін тану; • мақала, аннотация, презентация құрылымы мен ресімделуі арқылы жанрлық ерекшеліктерін ажырату, ғылыми және публицистикалық стильде жазылған мәтіндерді талдау, сілтеме жасау.	• білім алушы әртүрлі типтегі, жанрлар мен стильдердегі мәтіндерден негізгі және егжейтегжейлі ақпаратты (мәтіндік, сандық, графикалық) түсінеді және өзінше түсіндіреді; • зерттеп, шолып, таңдап, белгілеп оқуды, арнайы ақпарат алу үшін оқуды, талдамалық оқуды, белгілі бір мақсатпен оқуды қоса алғанда, оқу стратегияларын пайдаланады; • мәтіннің астарлы мағынасын түсінеді; • адамгершілік нормаларын біледі және сақтайды, өзгенің құқығын, сезімін құрметтейді; • әртүрлі дереккөздерден қажетті ақпараттарды алады, оларды талдайды және жинақтайды; • оқу тапсырмаларын орындауда стандартты емес шешімдер ұсынады; алған білімін өмірде қолдана біледі. • қарым-қатынастың әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-мәдени және оқу-танымдық аяларына қатысты мәтіндердің құрылымдық, лингвистикалық және стилистикалық ерекшеліктерін салыстырады; • дәлелдер мен фактілерді ажырата отырып, ақпараттың өзектілігі мен құндылығы тұрғысынан мәтінді бағалайды.

Қазақстан Республикасы оқуғарту министрлігі бекіткен оқу бағдарламасы	Қазақстан Республикасы негізгі орта білім берудің мемлекеттік міндетті стандарты
Жазылым	
• жинақталған материалдар негізінде көзделген мақсатқа сәйкес ауызша және жазбаша мәтіндер үшін күрделі жоспар құру; • эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, көтерілген мәселе бойынша екіжақты пікірді немесе жағдаятты талқылау, біреуіне таңдау жасап, өз ойын дәлелдеп жазу (аргументативті эссе);	• кестелерді, диаграммаларды, схемаларды, анкеталарды, формулярларды толтырады; • мәтін жазады, редакциялайды және түзетеді; • өткен, қазіргі және болашақтағы нақты және/немесе ойдан шығарылған оқиғаларды бұрын үйреніп отырған тақырыптардан алынған білімге сүйене отырып, сипаттайды; • үйреніп отырған тақырыптар аясында мәтіндегі тыныс белгілерін дұрыс және сауатты қояды; әртүрлі стильдер мен жанрларда мәтіндер жасап, тиісті ережелер мен форматты сақтайды; • кейбір әлеуметтік мәселелерге стандартты емес шешімдер ұсынып, зерттеу, апробация жасау арқылы әлеуметтік жобаларға белсенді қатысады; • академиялық адалдық принциптерін сақтайды.

12-кесте. ҚР оқу бағдарламасы мен ҚР мемлекеттік стандарты

Мемлекеттік тілді білу деңгейін бағалау

Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытуда ҚАЗТЕСТ жүйесі қолданатын 6 түрлі деңгей белгіленген: А1, А2, В1, В2, С1, С2. Классикалық үлгідегі үшдеңгейлік жүйе (А,В,С) әрқайсысы екіден бөлінгенде, алты деңгейге айналып, олардың атаулары мен әрқайсысының атауына байланысты мақсат-міндеттері де жекеше айқындалады.

Ең төменгі деңгей «Тілдік бағдар» А1-де ақыл-ой қызметінің кезеңдікпен қалыптасу теориясы бойынша (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, П.Я.Гальперин, В.В.Давыдов, М.М.Мұқанов, Н.Ж.Құрманова, Ә.Е.Жұмабаева), қазақ тілін үйренудің белгілі бір салаға, мамандыққа, кәсіпке, әлеуметтік ортаға байланысты бағыты нақтыланып қойылады. Мұнда егер әлеуметтік орта болса, онда «табиғи тілдік ортаның қызметі» бар екені ескеріледі. Ал егер шетелдік топ оқитын болса, онда осы «Тілдік бағдар» А1 деңгейінде мақсат пен міндеттер қазақ тілінің шет тілі ретінде оқылу үдерісінің ерекшеліктеріне байланысты анықталады. Бұл төмендегідей кестеде көрсетілген (1, 22) (13-кесте):

А Бастауыш деңгей	А 1	Тілдік бағдар
	А 2	Тілашар
В Жалғастырушы деңгей	В 1	Тіл дамыту
	В 2	Тіл ұстарту
С Жоғары деңгей	С 1	Тіл мәдениеті
	С 2	Тілдік тұлға

13-кесте. Қазақ тілін меңгеру деңгейі

Берілген деңгейлер бойынша Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Тіл саясаты комитеті «Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ҰҒПО» КЕАҚ әзірлеген «Қазақ тілінің лексика-грамматикалық минимумын» да ескеруіміз қажет. Нұсқаулықта әр деңгейдің сипаттамасымен қатар, деңгей бойынша лексикалық минимумы қамтылған. Жалпы әлемдік тілдерді оқыту тәжірибесінде қарапайымнан жоғары деңгейге дейін арнайы сөздікқор мен грамматиканы қолдану стандарттары қалыптасқан. Қазақ тілін деңгей бойынша оқытуда қолданылатын коммуникативтік жағдаяттарға сай лексикалық, грамматикалық тақырыптар, сөздікқор сараланып, лексика-грамматикалық минимум құрастырылған (Қазақ тілінің лексика-грамматикалық минимумы, А1 қарапайым деңгей, 2024).

Бірінші деңгей – қарапайым деңгей. Сипаттамалары: тіл үйренуші күнделікті өмірде қарапайым коммуникативті күзіндеттіліктің шектелген түрін қанағаттандырады; нақты міндеттерді орындауға қажетті таныс фразаларды, сөйлемдерді қолданады; өзін және басқа адамды таныстыра алады; жергілікті мекенжайы, таныстары туралы сұраққа жауап бере алады. Екінші бір адам асықпай, бірқалыпты, анық сөйлеген жағдайда, түсіне алады әрі жеңіл сөйлемдерге қатысып, қажетті көмек көрсете алады. Базалық деңгейде сөйлеу әрекеттерін жекеше топтастырған (Kazakhtest.kz, ж.ж.) (14-кесте):

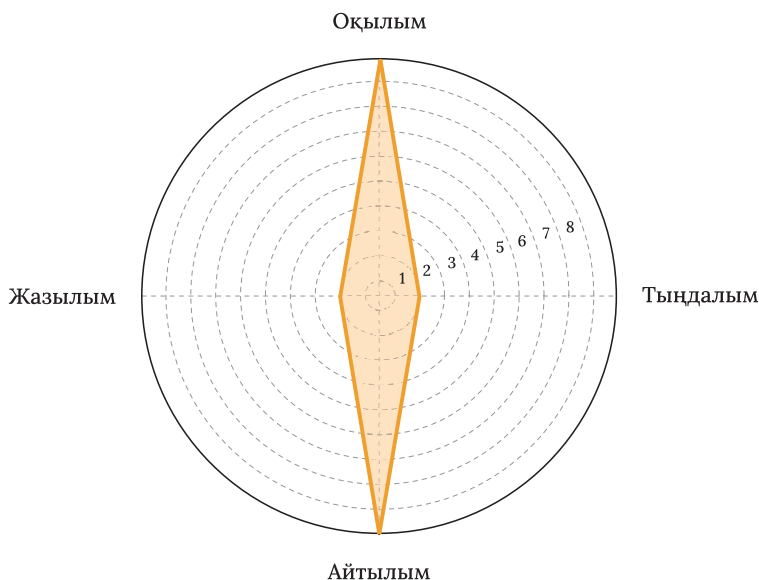
Дағдылар	Сипаттамасы
Тыңдалым	Жай, асықпай, анық айтылған сөздерді түсінеді, қарапайым нұсқауларды орындай алады.
Оқылым	Өте қысқа қарапайым мәтіндер, қарапайым қысқа сипаттамалар, әсіресе суреттер арқылы келген сипаттамалар, қарапайым және қысқа жазбаша құрылымдар, мысалы, қарапайым қысқа ашық хаттар, қарапайым хабарландыру, таныс есімдер, сөздер, жай сөйлемдерді оқи алады; Әр фразаны жеке оқу, мәтін бөліктерін қайталап оқу; Жалпы бағдарлық мақсаттағы оқылым; Таныс есімдерді, сөздерді, күнделікті өмірде кездесетін жағдайлардағы өте қарапайым фразалар мен хабарландыруды түсіну; Ақпараттар мен дәйектемелер алу мақсатындағы оқу; Қарапайым ақпараттық материалдың және қарапайым қысқа сипаттамалардың негізгі идеясын, әсіресе көрермендер қолдауы болған жағдайларды түсіне алады; Нұсқауларды оқу; Қысқа, қарапайым жазбаша нұсқауларды басшылыққа алады (мысалы, X пунктінен Y пунктіне қарай жүру) хат-хабарларды оқу; Қарапайым, қысқа мазмұнды ашық хаттың мазмұнын түсіне алады.
Жазылым	Өзінің қайда тұратыны, жұмысы және өзіне таныс адамдар туралы жай сөйлемдер мен фразаларды жаза алады. Бір-бірімен байланыссыз жай сөйлемдерді жаза алады.
Айтылым	Қарапайым сұхбаттарға қатысым барысында сөздер жай айтылып, бірнеше рет қайталанып отырады. Түсіндірме жұмыстары жүргізілуі мүмкін. Өзіне өте таныс тақырыптар жөнінде қысқа сұрақтар қойып, сол сияқты сұрақтарға жауап бере алады. Өзіне тікелей бағытталған қарапайым нақты лебіздерді түсіне алады. Сұхбат барысында әңгіме жай нақты айтылуы қажет. Адамдар мен мекенжай туралы өзара байланыссыз сөйлемдер айта алады. Өзінің мекенжайы, қызметі, өзі туралы сипаттай алады. Сұхбат кезінде өзінің өмірі туралы нақты және жай айтылған қарапайым сұрақтарға жауап бере алады. Өзі, қызметі істейтін жері, тұратын мекенжайы туралы сипаттап бере алады. Өте қысқа алдын ала дайындалған хабарламаларды, баяндамашыны, тілек айтушыны таныстыра алады.

14-кесте. Деңгей бойынша берілген әрекет түрлері

Қарапайым деңгей сипаттамасын келесідей сызба үлгісіне салуға болады:

Тілдік дағдылар бойынша сипаттамалар

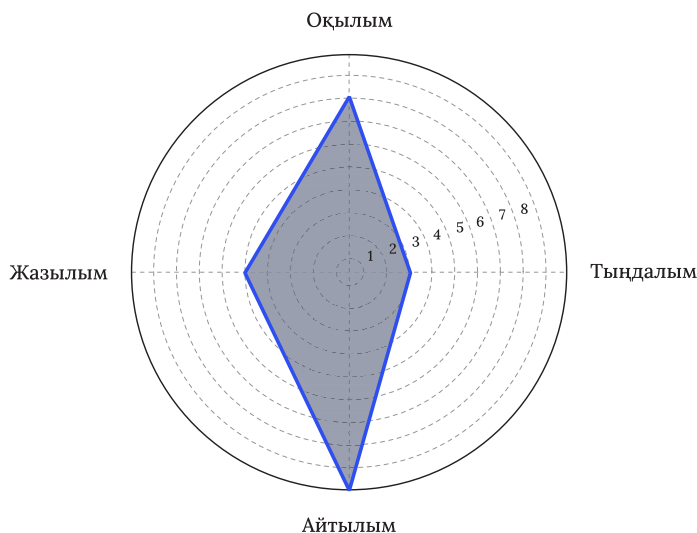
2-сызба. Тілдік дағды бойынша сипаттама (қарапайым деңгей)

Бұл сурет үлгісіне сәйкес, қарапайым деңгейде тіл үйренуші көбіне оқылым дағдысына көбірек мән береді, айтылым мен тыңдалым орташа, ал жазылым сипаттамалары аз көрініс табады.

Базалық деңгей сипаттамасы. Коммуникативтік құзыреттіліктердің бастапқы деңгейі тіл қолданушы тұрмыстық, жалпы мәдени салаларда базалық коммуникативтік қажеттіліктерді қанағаттандыра алатынын растайды. Тіл қолданушы өмірдің негізгі салаларымен байланысты бөлек сөйлемдер мен жиі пайдаланатын сөйлемшелерді түсінеді (өзі, өз отбасы мүшелері, жұмысқа орналасу және т.б. туралы негізгі мәліметтер бере алады); таныс немесе тұрмыстық тақырыптар бойынша ақпарат алмаса алады. Өзі, өз туыс-жақындары туралы дара сөйлемшелермен айтып бере алады; күнделікті өмірдің негізгі аспектілерін сипаттайды (15-кесте).

Дағдылар	Сипаттамасы
Дағдылар	Күнделікті тұрмыстық жағдайда (отбасы, жұмыс, көлік және т.б.) анық, жай айтылған ақпаратты түсіне алады. Өзіне қаратып жай айтылған өтініштерді орындай алады. Қысқа айтылған хабарландыру мен ақпараттардағы негізгі ойды түсіне алады.
Оқылым	Таныс, нақты, қысқа мәтіндер. Қарапайым, қысқа мәтіндер, мысалы: жеке немесе іскерлік хаттар, факстер, күнделікті хабарландырулар, жарнама және т.б. Қарапайым, қысқа мәтіндерді түсіне алады, күнделікті қажетті ақпараттарды мәтін ішінен таба алуға бейім; күнделікті тілдік қолданыстағы және мамандыққа қатысты шектеулі мәтіндерді оқи алады; өте қысқа мәтіндерді фраза бойынша оқи отырып, таныс есімдерді, сөздерді және қарапайым фразаларды қажеттілігіне сай қайта оқи отырып, түсіне алады. Күнделікті өмір туралы бір-бірімен байланысты бірнеше сөйлем құрай алады: адамдар жұмысы немесе оқу орны туралы, күнделікті оқиғалар, айналысатын жұмысы және жеке тәжірибесі туралы қарапайым сипаттаманы өте қысқа түрде жаза алады. Оқиғаларды баяндайтын хат, кітапша, газет мақалалары сияқты қысқаша жазба материалдарын, нақты ақпараттарды ажырата алады. Теледидар бағдарламаларын, оқиғалар туралы репортаж жаңалықтарының негізгі ойын түсіне алады.
Жазылым	Күнделікті өмір туралы, бір-бірімен байланысты, адамдар, жұмыс немесе оқу орны туралы бірнеше сөйлем құрай алады. Күнделікті оқиғалар, айналысатын жұмысы мен жеке тәжірибесі туралы қарапайым сипаттаманы өте қысқа түрде жаза алады. «Және, бірақ, себебі, сияқты» жалғаулықтарымен байланысқан сөйлемдер мен фразалардың қатарын жаза алады.
Айтылым	Таныс тақырыптарға қысқа, қарапайым баяндама жасай алады. Баяндама бойынша сұрақтарға жауап бере алады. Сұхбат барысында қайталау мен түсіндіруді сұрай отырып, өзіне таныс тақырыптарға сұхбат беріп, пікірталасқа, негізгі ой бойынша қатысымға түсе алады. Қарапайым ақпараттар алысуға қатыса алады. Күнделікті әрекеттер бойынша сұрақтарға жауап бере алады. Қарапайым нұсқау айтып, кеңес бере алады. Қызмет көрсету саласында тауар түрлері туралы сұрап, ұсына алады. Сапар туралы, қоғамдық көлік туралы ақпараттарды сұрай алады. Пошта, банк, дүкенде ақпараттарды (бағасы, түрі, саны туралы) сұрай алады. Қарапайым түрде сауда-саттық жасап, тапсырыс бере алады. Өтініш айтып, уақыт, баға, сан туралы сұрай алады.

Базалық деңгей сипаттамасы келесідей көрсеткішке ие:**Тілдік дағдылар бойынша сипаттамалар (кеңейтілген)**

3-сызба. Тілдік дағды бойынша сипаттама (базалық деңгей)

Сызбада көрсетілгендей, айтылым сипаттамалары көбірек қамтылған; оқылым мен жазылым орташа, ал тыңдалым дағдысы салыстырмалы түрде аздау сипатқа ие.

«Ш.Шаяхметов атындағы Тіл-Қазына ҰҒПО» әр деңгей бойынша грамматикалық минимум әзірледі. Соның ішінде қарапайым деңгейде есімдік, көптік жалғау, тәуелдік жалғау, сын есім, жіктік жалғау, жатыс септігі, ауыспалы осы шақ, ауыспалы осы шақтың болымсыз түрі, көмекші есімдер, «жатыр», «тұр» етістіктерінің қолданылуы, жедел өткен шақ, -ғы, -гі, -қы, -кі жұрнақтары мен олардың жұмсалуды, уақыт құрылымдары, шартты рай, септеулік шылау, рұқсат сұрау формасы, бұйрық рай деген грамматикалық тақырыптар берілген. Бұл грамматикалық минимум негізінде оқулық авторлары тіл үйренуші ең бастапқы, қарапайым деңгейде сөйлем құрап жаза алатынын көрсеткен («Қазақ тілі. А1 қарапайым деңгей» оқу құралы, 2024). Бұл – А1 деңгейіне қатысты грамматика.

А2 деңгейінде грамматикалық минимум өздік есімдігі, өткен шақ, ырықсыз етіс, болымсыз етістік, нақ осы шақ, реттік сан есім, тұйық етістік, жатыс септігі, тәуелдік жалғау, салалас құрмалас сөйлем, қалау рай деген тақырыптармен толықтырылған («Қазақ тілі. А2 қарапайым деңгей» оқу құралы, 2024).

Орта деңгей сипаттамасы. Тіл қолданушы қазақ тілділермен тілдік қатысымға түскенде негізгі коммуникативтік қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Жұмыста, оқуда, бос уақытта кездесетін әртүрлі тақырыптар бойынша әдеби тілде жасалынған нақты хабарлардың негізгі ойларын түсінеді. Тіл қолданушы белгілі немесе өзін ерекше қызықтыратын тақырыптарға байланысы бар мәлімет бере алады. Өз таңданысын, әсерін, үмітін, ниетін, оқиғаларды сипаттап, келешектегі жоспары мен пікірін негіздей біледі.

Тыңдалым әрекеті бойынша: радио, ұнтаспадан таныс тақырыптарға анық және жай айтылған мәтіндердегі негізгі мәліметтерді; өзін қызықтыратын тақырыптар бойынша радиодан бірқалыпты берілген ақпараттардан қажетті мәліметтерді; өз кәсібі бойынша қарапайым және таныс тақырыптарға баяндалған дәріс пен сұхбаттарды; өз жұмысына, мектепке, демалысқа және т.б. жағдайларға қатысты таныс тақырыптарда жиі кездесетін сұхбаттарды, әңгімелерді таныс сұрақтар бойынша түсіне алады.

Оқылым әрекеті бойынша: Өзін қызықтыратын салаға қатысты мәліметтерді тікелей алуға болатын мәтіндер. Күнделікті қолданылатын материалдар, мысалы, хаттар, буклеттер, қысқа ресми құжаттарды; таныс оқиғалар мен олардың сипаттамасын тікелей баяндайтын газет мақалаларын, анық құрылған дәлелдеме тізбектерді; әртүрлі сезімдер мен тілектерді білдіретін жеке хаттарды; белгілі бір қондырғыны пайдалану жөніндегі нақты баяндалған нұсқауларды оқи алады. Рет-ретімен баяндалған мәліметтерді; жалпы түрде берілген аргументтер тізбегін түсінеді.

Қарапайым құрылымдарды түсінеді. Күнделікті қолданылып жүрген материалдардан өзіне қажетті ақпаратты таба алады. Ұзақ немесе бірнеше қысқа мәтіндерден қажетті ақпаратты таба алады. Күрделі емес мәтіндегі дәйектемелер тізбегін түсініп, қорытынды жасай алады.

Жалпы бағдарламалық мақсаттағы оқылым: керек ақпаратты табу үшін басында үлкен мәтінді қарап шыға алады, сондай-ақ нақты тапсырманы орындау үшін мәтіннің әртүрлі бөлігін немесе әртүрлі мәтіндерден ақпарат жинай алады. Күнделікті жазбаша материалдардан өзіне өте қажетті ақпаратты, мысалы, хаттардан және қысқа ресми құжаттардан тауып, түсіне алады; нақты ақпарат мазмұны қызықты тақырыптағы қарапайым мәтіндерді оқи алады; өзін қызықтыратын тақырыптағы қарапайым мәтін мазмұнын толық түсіне алады; жолдасымен үнемі хат арқылы қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін ауқымдағы жеке хаттардағы тілектер мен сезімдер, оқиғалардың сипаттамасын түсіне алады.

Ақпараттар мен дәйектемелер алу мақсатындағы оқу: белгілі бір көзқарасты дәлелдеуге бағытталған негізгі қорытындыларды мәтіннен таба алады. Мәтінде баяндалатын тақырып төңірегіндегі талдаулар тәртібін түсіне алады, бірақ әркез дәл түсінбеуі мүмкін. Таныс тақырыпта жазылған шағын газет мақаласындағы негізгі ережелерді таба алады.

Нұсқауларды оқу: ережелерді түсіне алады, мысалы, қауіпсіздік ережелерін олар қарапайым тілмен жазылса, түсіне алады.

Хат-хабарларды оқу: өзін қызықтыратын тақырыптағы теледидарлық бағдарламалардың үлкен бөлігін түсіне алады, мысалы, интервью, қысқа дәрістер, репортаждар, олар қысқа және нақты дыбысталса, түсіне алады. Негізінен көрермендерден және қандай да бір қимылдардан тұратын фильм сюжетінің дамуын кейіпкерлер нақты және қарапайым тілмен сөйлегенде байқай алады; таныс тақырыптағы теледидарлық бағдарламалардың негізгі кезеңдерін, онда барында жай және нақты сөйлесулерді түсіне алады.

Бұл деңгейде грамматикалық минимум келесідей тақырыптардан тұрады: сұрау есімдігі, салыстырмалы шырай, асырмалы шырай, ырықсыз етіс, дағдылы өткен шақ, мезгіл үстеуі, септеулік шылау, есімшенің заттануы, көмекші есімдер, қажеттілік модальдігі, мақсатты келер шақ, болымсыздық етістік, бұйрық рай, жалғаулық шылау, көру модальдік етістігі, қыстырма сөз, сын есім тудырушы жұрнақ, есімшенің анықтауыштық қызметі, ортақ етіс, белгісіздік есімдігі, біріккен сөз, бөлшектік сан есім,

болжалдық сан есім, мөлшер үстеуі, одағай, есімшенің сөйлемдегі қызметі (Қазақ тілі, В1. Орта деңгей, 2017).

Жоғары деңгей сипаттамасы. Жоғары деңгейдің сертификатын иелену тілді меңгерудің тілдік қатысымның барлық саласы бойынша қазақ тілді ұжымда қазақ тілінде еркін сөйлесе алатын филолог маман, аудармашы, редактор, журналист, дипломат, менеджер ретінде кәсіптік қызмет жүргізе алатын мүмкіндік береді (сертификаттың үлгісі А қосымшасында көрсетілген).

Тіл қолданушы көлемді әртүрлі тақырыптарда қиын мәтіндерді түсіне алады, жасырын мағынаны айыра біледі, жоғары қарқында бірден тез сөйлейді және сөздер мен сөйлемдерді таңдауда қиналмайды. Ғылыми және кәсіби қызметтердегі тілдік қатысымда тілді икемді және тиімді пайдалана біледі. Қиын тақырыптарға дәл әрі егжей-тегжейлі әдемі құрылған хабарламалар құрастыра алады, мәтінді қалыптастырудың түрлі модельдерін, байланыстыру құралдарын және оның элементтерін біріктіруді меңгергенін көрсете алады.

Оқылым әрекеті бойынша: әлеуметтік-кәсіби және ғылыми мәселелер бойынша әртүрлі үлкен, күрделі мәтіндерді, кәсіби мүддесінің ауқымынан тыс жаңа жағдайларды сипаттауға немесе бейтаныс құралдарды қолдануға арналған күрделі нұсқаларды түседі. Түсінген мәтіні бойынша сұраққа жауап беріп, ашық талқыға түседі.

Жоғары деңгейдің сипаттамасының басты ерекшелігі – тілді жетік меңгеруі. Өзінің ойын ашық, еш қысылмай жеткізеді. Тіл үйренуші ашық дискурс немесе ойталқыларға араласа алады. Сонымен қатар жазбаша жұмыстарда белсенді болып, бес функционалдық стильдің түрлі жанрында жазбаша жұмыстар атқара алады.

Жоғары деңгей бойынша да грамматикалық минимум бар: қарсылықты мәнді сөйлемдер, мезгіл мәнді сөйлемдер, айқындауышты сөйлемдер, қыстырма сөйлемдер, салыстырмалы мәнді сөйлемдер, қимыл-сын мәнді сөйлемдер, шарт мәнді сөйлемдер, көсемше оралымды сөйлемдер, себеп мәнді сөйлемдер, есімше оралымды сөйлемдер, мақсат мәнді сөйлемдер (Қазақ тілі: Жоғары деңгейге арналған оқулық, 2018).

Бұлардың барлығы қазақ тілін Т2 немесе екінші тіл ретінде үйренушілерге арналған. Мемлекеттік тілді ана тілі емес, керісінше екінші тіл ретінде үйренушілерге арнайы деңгей бөлініп, сол бойынша оқу құралдары шығарылып жүр. Деңгейлік тапсырмалар мен тақырыптар, лексикалық минимум қамтылған.

4-сызба. Жоғары деңгей сипаттамасы

Бірақ қазақ тілді ортаның өзінде кез келген адам қазақша өте еркін әрі жетік сөйлей алмай жатады. Осыдан ана тілі қазақ тілі деп есептегеннің өзінде деңгейге бөлу қажеттілігін алға тартамыз. Өйткені деңгей арқылы тіл үйренушінің әлеуетін, оның тілді қабылдауындағы ерекшелігін түсіне аламыз. Өкінішке қарай, балабақшадан ЖОО-ға дейін қазақ мектептерінің өзінде кейбір оқушылар мен студенттер қазақ тілін жетік

меңгермей шығады. Оның бірден-бір себебі – тілді деңгейге дұрыс бөліп қарастырмау. Бұл ахуал әсерінен кей сыныптардың сабақ барысында өтетін тақырыптары қайталанып жатады. Егер тілдің жүйесін деңгейге дұрыс бөліп қарастырсақ, ондай мәселелер туындамас еді. Сол үшін де деңгейге бөліп оқытудың артықшылығы көп.

Әр сынып пен буын өзгерген сайын қазақ тілінің оқыту деңгейі көтеріліп, оқушының әлеуетін, коммуникативтік құзіреттілігін арттыра түседі. Сол себепті біз алдағы уақытта деңгей бойынша бөліп қарастыруда ҚАЗТЕСТ бөліп қарастырған сипаттама мен Ы.Алтынсарин Академиясы құрастырған жоспар негізінде деңгейге бөліп, мәтін тану мен мәтін тудыру деңгейлерін ашып көрсеттік.

I тарау бойынша қорытынды

Қазақ тілін үйренудің заманауи үрдісінде білімгерлердің тілдік құзыреттілігін қалыптастыру мақсатында деңгейлеп оқыту әдістемесіне негізделуі – тіл үйретудің ғылыми-әдістемелік негіздерінің бірі. Тілді үйренудің сатылары халықаралық стандарттармен сабақтастырыла отырып, ҚАЗТЕСТ жүйесі, жалпыеуропалық тілдік құзыреттілік шеңбері негізінде жіктелуі – тілді оқытуда нақты бағыт пен өлшем ұсынатын тиімді тәсіл. Өкінішке қарай, бізде сатылар мен деңгейлер арасында байланыс әлсіз, орта мектепте тіпті жоқ десе де болады.

Тілді үйрету мен үйрену кезінде сатылық қағиданы басшылыққа алып, жүйелі түрде оқу және оқыту – білімнің бастапқы деңгейінен күрделі сөйлеу әрекетіне дейінгі кезеңді толықтай жүргізуге мүмкіндік беретін негізгі процесс. Бұл тәсіл білім алушының тіл үйрену жылдамдығы мен сапасын бақылауға, қажеттілікке сай білім беру мазмұнын икемдеуге жағдай жасайды. Бірақ орта мектепте оны бағалау жағы жолға қойылмаған.

Педагог үшін мемлекеттік тілді үйренудің деңгейлері мен сатыларын, қазақ тілін (мемлекеттік тілді) оқытудың сатылық жүйесін білу оқыту үрдісін дұрыс құрастыруға, оны басқаруға және тіл үйрету әдістерін дұрыс таңдау үшін маңызы зор. Деңгейлеп оқыту (А-С деңгейіне дейін) білім алушыларды жас, кәсіби және психологиялық ерекшеліктеріне қарап, даралап оқытуда үлкен мүмкіндікке ие. Одан бөлек, бұл тәсіл негізінде педагог оқыту мақсаты мен күтілетін нәтижені нақтылап, оқу үдерісін тиімді жоспарлай алмақ. Саты мен деңгей әрқашан бір-бірімен тығыз байланысты болуы керек.

Әр тілді үйретуде өзіндік жүйе бар. Бұл жүйе бұзылса, кез келген тілді үйрену, толыққанды меңгеру мүмкін болмай қалады. Сондықтан педагог мемлекеттік тілді үйретуде, еркін тіл үйренуші стандарттарға сай міндет, негізгі қағидаттарын біліп, танысып алуы маңызды. Тарауда тілді үйренудің сатылары мен деңгейлері қарастырылды. Алдағы тарауда мәтінді тану кезінде де, мәтінді тудыру кезінде де мемлекеттік құжаттама негізінде жасалған тілді үйрену деңгейі мен сатысына қарап жіктелетін болады. Бұл педагогтерге арналған нұсқаулық болғандықтан, (ұстаз) мұны жақсы білуі керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Kazakhtest.kz. (ж.ж.). Деңгей сипаттамалары. http://kazakhtest.kz/kz/method/characteristic_levels_of_kaztest.php
2. Kazakhtest.kz. (ж.ж.). Ересек адамдардың тыңдалым дағдысын қалыптастыру және бағалау үдерісі. <http://kazakhtest.kz/work/567487/>
3. Қазақстан Республикасы. (1997). Қазақстан Республикасының Тіл туралы заңы: 1997 жылғы 11 шілдедегі №151 Заң. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000151_
4. Қазақстан Республикасы. (2021). 2021 жылғы 3 қаңтардағы № 94-VI ҚРЗ Қазақстан Республикасының әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000094#z33>
5. Қазақстан Республикасы. (ж.ж.). Мемлекеттік қызметшінің тілдік портфелі [Құжат немесе әдістемелік материал].
6. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. (2022). Жалпы білім беру ұйымдарына арналған жалпы білім беретін пәндердің, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім деңгейлерінің таңдау курстарының үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы бағдарлама. <https://uba.edu.kz/...399-byryyna-zgerister-engizuturaly.pdf>

7. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі. (ж.ж.). Негізгі орта білім беру деңгейінің 5–9 сыныптарына арналған Қазақ тілі пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы.
8. Қапалбек, Б., & Жантасова, С. (2017). Қазақ тілі: Әдістемелік нұсқау. Жалпы білім беретін мектептің 7-сынып мұғалімдеріне арналған құрал. Алматы: Мектеп.
9. Құлмағамбетова, А. (2014). Тілдік төрт дағды бойынша белсенді оқыту тапсырмалары (оқу-әдістемелік құрал).
10. Маликова, С.Н. (ж.ж.). Айтылым әрекетін диалогтық, монологтық сөйлеу арқылы үйрету. Вестник КазНУ. Серия филологическая, (52).
11. Оразбаева, Ф.Ш., Иманқұлова, М. А., & Мазибаева, Ж. (2021). Айтылым мен жазылымның әдістемелік негізі: Әдістемелік нұсқаулық. Алматы: Таугүл-Принт.
12. Смағұлова, Г. (2010). Көркем мәтін лингвистикасы [оқулық]. Алматы: Тіл.

I тарау бойынша тест тапсырмасы:

1. Мәтін тануға жататын әрекет түрлері:

- A) айтылым, жазылым
- B) жазылым, оқылым
- C) оқылым, тыңдалым
- D) айтылым, тыңдалым

2. Экстенсивті тыңдалымға не жатады?

- A) Мақала, повесть, әңгіме, роман сияқты көлемді шығармаларды тыңдау;
- B) нақты ақпаратты алу үшін тыңдау;
- C) детальді түрде тыңдау;
- D) интенсивті тыңдалым

3. Тілдік бірліктердің графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген; лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктерге қатысты тілдік материалдың мазмұны мен формасын бірдей қамтитын, адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет түрі:

- A) жазылым
- B) айтылым
- C) оқылым
- D) тыңдалым

4. Айтылым дегеніміз не?

A) сөзді дұрыс айта білудің заңдылықтарын және қалыптасқан нормаларын меңгеру;

B) сөйлеу барысында сөйлемдердің грамматикалық құрылымын, белгілі бір тақырыпты түсінуге бағытталған әрі арнайы тақырыптағы лексикалық қорға мән берілуді көздейтін тыңдау әрекеті;

- C) белгілі бір тақырыпты меңгергенінің жемісі;
- D) интерактивті стратегияларды ұтымды пайдалану

5. Өзге адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында ойымызды жеткізу үшін тілдік бірліктерді қолдану:

- A) жазылым
- B) тыңдалым
- C) оқылым
- D) айтылым

6. Тыңдалым әрекетінің негізгі мақсаты:

- A) көркем сөйлеу қабілетін арттыру
- B) жазу дағдысын жетілдіру
- C) дыбыстық ақпаратты түсініп, мағынасын ұғыну
- D) грамматикалық құрылымды жаттау

7. Тыңдалым әрекет қай топқа жатады?
А) продуктивті әрекет
В) коммуникативті емес әрекет
С) репродуктивті әрекет
D) қолданбалы әрекет
8. Оқылым әрекетінде оқушы неге мән береді?
А) жаңа сөздерді көркем сөйлеуге қолдануға
В) грамматикалық ережелерді көбірек қолдануға
С) мәтіндегі ақпаратты түсініп, сұрыптауға
D) мәтінді жаттап алып айтуға
9. Мәтін құрылымын түсіну оқылым әрекетінің қай ішкі дағдысына жатады?
А) детальді түрде оқу
В) болжай білу
С) мәтін түрлерін ажырату
D) мәтіннің ұйымдастырылуын танып білу
10. Айтылым әрекетінің басты ерекшелігі:
А) сөз тіркестерін жаттау
В) жазбаша мәтінмен жұмыс жасау
С) өз ойын сауатты жеткізе білу
D) сөйлем құрылымын талдау
11. Айтылым әрекетінде сөйлеудің қандай түрі жүзеге асады?
А) тек монолог
В) тек диалог
С) диалог пен монолог
D) тек көркем әдебиет оқу
12. Жазылым әрекетіне көшпес бұрын қандай әрекет түрі міндетті түрде орындалуы міндет?
А) айтылым, тыңдалым
В) тыңдалым, жазылым
С) оқылым, тыңдалым
D) айтылым, оқылым
13. Айтылым әрекетін қалыптастыруда нені ескеру маңызды?
А) мәтінді жаттап айту
В) орфоэпиялық норма мен сөйлеу ретін сақтау
С) емле ережелерін қайталау
D) сөздердің түбірін табу

14. Оқылым әрекетінің интенсивті түрі нені көздейді?

- A) көлемді мәтінді үстірт оқу
- B) тек шығармашылық мәтіндерді оқу
- C) грамматикалық және лексикалық бірліктерді түсініп оқу
- D) мәтіннің негізгі ойын ғана түсіну

15. Тіл үйрену үдерісінде тыңдалым мен оқылым әрекеттерін мәтінмен жұмыс істеудің бастапқы кезеңіне жатқызу не үшін маңызды? Бұл әрекеттер айтылым мен жазылымға қандай дайындық қызметін атқарады?

- A) Себебі тыңдалым мен оқылым тек көркем мәтіндерге бағытталған, ал айтылым мен жазылым тек шығармашылыққа қажет
- B) Тыңдалым мен оқылым жаттау үшін қажет, ал айтылым мен жазылым ережені есте сақтау үшін қолданылады
- C) Бұл әрекеттер жаңа ақпаратты қабылдау, өңдеу және жүйелеу арқылы өнімді әрекетке – айтылым мен жазылымға негіз қалайды
- D) Өйткені тыңдалым мен оқылым басқа дағдыларға әсер етпейді, тек жеке қолданылатын әрекеттер

I тарау бойынша семинар сұрақтары:

1. Мәтін тудыру мен мәтін таңдау процестерінің арасындағы айырмашылық қандай?
2. Тыңдалым әрекеттерінің ерекшеліктері? Оқылым әрекеттерінің түрлері қандай?
3. Қазақ тілі оқу пәнін оқытудың негізгі міндеттері қандай?
4. Мәтін туралы мәлімет бағдарлама бойынша 5-сыныптан басталғанымен, мәтіннің тілдік ерекшеліктерін игеру қиынырақ болатын себебін анықтаңыз.
5. Тыңдалым және айтылым деңгейлерінің дағдылары қандай?
6. Орта деңгей сипаттамасының базалық деңгей сипаттамасынан қандай айырмашылығы бар?
7. Қазақ тілін оқытудың неше деңгейі бар? Бұл деңгейлерді ажырату жолдары қандай?
8. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарының ерекшеліктерін атаңыз.
9. Негізгі орта білім беру стандарттарының оқу мазмұны неден тұрады?
10. Үштілділік саясаты қазақ тілін оқытуда қалай көрініс табады?
11. Қазақ тілі пәнін оқыту орыс тілдегі оқу жүктемесінен ұйғыр/ өзбек/тәжік тілдеріндегі оқу жүктемесінің айырмашылығын нақты атап көрсетіңіз.
12. Қазақ тілін мемлекеттік деңгейде оқытуда педагог негізгі басшылыққа алуы қажет?

II ТАРАУ

МӘТІН ТАНУ DAҒДЫЛАРЫ

Нұсқаулықтың екінші тарауы мәтінді тану дағдыларына арналған. Әр деңгей бойынша оқу мәтінін тыңдау реті, заңдылығы, бес функционалдық стиль бойынша мәтіндерді деңгейлеп беру мәселесі қозғалды.

Оқыту негізі мәтін болғандықтан, мәтінмен дұрыс жұмыс жасауды басшылыққа алудың жолдары көрсетіледі. Тарауда тілді меңгеру деңгейі негізінде мәтіндердің үлгісі мен оларды таңдау жолдары қарастырылды. Бес деңгей бойынша (A1, A2, B1, B2, C) мәтінді таңдау талаптары мен үлгілері беріледі. Соның негізінде педагогтер мен білімгерлер деңгей бойынша мәтінмен танысу кезеңінің ерекшеліктері мен тілді толықтай меңгерудегі негізгі қадамдарымен танысады. Әрі алынатын білім сапалы болу үшін мәтінмен танысу деңгейіндегі негізгі ережелер талданып, мәтінді дұрыс оқу, оқу стратегияларын қолдану бойынша ақпарат беріледі.

Мәтін тану мен мәтін тудыру сияқты екі үлкен жіктемемен танысқан оқырман ендігі кезекте мәтін тану туралы толық ақпарат алып, әр деңгейдегі мәтіндерге қойылатын талаптармен танысып шығады. Мемлекеттік тілді оқытуда кез келген мәтінді алу мүмкін емес. Мәтінді таңдауда көптеген фактілер ескерілуі шарт. Мәселен, мәтін стилі, жанры, мәтінде кездескен көркемдеуіш құралдар, мәтін типі, әртүрлі тілдік бірліктер – осы аталғандардың барлығы мәтінді тану кезінде танылатын негізгі детальдар.

Тарауда мәтін арқылы оқыту барысында грамматиканы оқыту қажеттілігі мен оны сабақ процесінде қалай қосу қажеттілігі айтылады. Грамматика бүтіннің бөлшегі сияқты қатар жүреді. Тілде дұрыс сөйлеу үшін грамматика қажет болады. Бірақ оны біз, мұғалімдер, тек жаттанды форматта жалғауларды жаттатпай, өмірде қолдану барысында түсіндіріп, керек болса айырым белгілерін көрсетіп, дағдыландырып, одан кейін оқушылардың өздері қолданатындай сынау деңгейіне көшіруіміз керек. Осылайша, грамматиканың қажетті тұсы анықталды. Біз оқулықта грамматиканы оқыту платформасынан мүлдем алып тастаудан аулақпыз. Грамматика қажетті тұста оқытылуы маңызды. Бірақ біресе айдан, біресе сайдан жүйесіз жазылған грамматика, жаттығу арқылы бекітілмей, дағдыландыру кезеңіне дейін де жете алмаған теориялық білімге қарсымыз.

Біздің ұсынысымыз – мәтінді тану деңгейінде оқушының мәтін туралы білімін, оқылым не тыңдалым тапсырмасына қатысты тапсырмаларды әр сынып сайын күрделендіріп отыру. Бұл таза шиыршық әдісіне қатысты. Білімгер мектеп оқушысы болса, әр сынып жоғарылаған сайын алған білімін толықтырып отырады. Ал еркін тіл үйренуші болса, әр деңгейде білімін толықтырып отыру арқылы білімді бекіте түседі.

Шиыршық технологиясымен оқыту тиімді болуы мүмкін. Бірақ бұл жүйе мәтіннен бастап, грамматикалық тақырыптарды беруде де, мәтін тудыруға қатысты жасалған тапсырмаларда да толық қамтылғанда ғана нәтиже берері анық. Шиыршықтап оқытуда белгілі бір тақырыптар, стилистика мен синтаксис, орфография мен орфоэпия – ұдайы қайталау арқылы алынатын мәлімет қоры ұлғая түседі. Соның есебінде оқушыға жаңа білім толығып, әр жыл сайын күрделеніп, тұтасқан, жымдасқан білім түріне айналады. Бұл әдіс қазақ тілі пәніне қарағанда, әдебиет сабақтарында жақсы дамыған. Мәселен, ақын Абай Құнанбайұлын 5-сыныптан бастап оқытқанымен, берілген шығармалары, қарасөздері оңайдан қиынға қарай деңгейлеп беріледі. Біз де дәл осы жолда шиыршықтап оқыту арқылы стилистиканы да бастауыш мектептен бастап оқытып, жыл

сайын күрделендіріп беруіміз керек.

Бұл тек грамматикаға қатысты ғана нәрсе емес. Шиыршықтап оқыту мәтін тудыру дағдыларында да қатаң сақталуы шарт. Шиыршықтап оқуда 5-сынып оқушысы мәтіні мен 10, 11-сыныптарға берілетін мәтіннің құрылымы мен мәні де, ауқымы да күрделі болуы заңды. Бастысы 5-сыныпқа берілген эссе, он бірінші сыныпта да жазылым әрекетін дамытуға арналған тапсырма түрі ретінде эссе болып қалмауы керек. Яғни жазылымның сан қырлы түрі болса, солардың барлығын, өмірде қажетті дегендерін іріктеп алып, баланың өздік жұмысы (Ақымет Байтұрсынұлының терминімен сынау дағдысы) есебінде дамытып отыру көзделеді. Мәселен, бесінші сынып оқушысы шағын хабарлама жазуды үйренсе, он бірінші сыныпқа келгенде шешендік өнердің түбін түсірер оқушы жазылым әрекетінің ішінен эссе форматымен тоқтап қалмай, іс-қағаздар стилін құрайтын анықтама, түсініктеме, жарнама сияқты өмірде де қажет болатын жазылым тапсырмасын, шығармашылығын дамытуға үлкен әсер ететін шығарманы да толық үйреніп шығуы тиіс.

Шиыршық әдісі, осылайша, мәтін тану процесінен кейін келетін жазылым мен айтылым тапсырмаларында да орындалған жағдайда, оқушы нақты әрі жүйелі түрде білім алып шықпақ. Академиялық білімді ғана игермей, жан-жақты әрі өзінің ойын еркін жеткізе алатын, сауатты түрде жаза алатын тұлға қалыптасып шығады. Бұл орайда, біз тыңдалым мен оқылым, жазылым мен айтылым тапсырмаларын деңгей бойынша әрі оқушының қабылдауына сай жіктеп, бөліп қарастырып шықтық.

Грамматиканы да, мәтінді оқушының қабылдауына сай беруде де, төрт түрлі әрекет арқылы оқытқанда да, мұғалім ретінде біздің міндетіміз – шиыршық әдісінің артықшылықтарын сабақ процесіне қоса білу. Бағдарлама немесе оқулық авторлары грамматиканы бермеді немесе тақырыпқа сай мәтінді дұрыс таңдамады деп қол сілтеп қоймай, сабақ барысында шиыршық әдісі арқылы үнемі үдемелі түрде білімді қайталап, бар базаны толықтырып, баланың қабылдауына тым күрделі болмайтындай біліммен қанағаттандыру – мұғалімнің міндеті. Мұғалім қазақ тілі пәнінде тек қана оқулықпен немесе дайын үлгілік оқу жоспарымен қатып қалмай, оқушы қ мен к айырымын білмей тұрса, сөйлем құрауда синтаксистік қателер жіберсе, түсіндіріп, өткенді қайталап, жеңіл тілмен білімді беру – біздің ғана қолымызда. Оқушының сауатты болып, жақсы нәтижеге жетуін қаласақ, сабақта тек грамматикамен немесе тек мәтінмен жұмыс жасау аздық етеді. Грамматика да, мәтін де, мәтінді оқытуда қолданылатын төрт түрлі әрекет те (айтылым, оқылым, жазылым, тыңдалым) бір ғана мақсат пен мүдде үшін оқытылып, сабақ форматына кіріктіріледі. Біздің қазақ тілі пәні мұғалімі ретіндегі басты мақсатымыз – оқушыны мектеп кезінде қазақ тілінде сөйлеуге үйретіп, қазақ тілді ортаны одан әрі дамытып, тамырын терең жаюға атсалысу. Бұл орайда бағдарламада да қарастырылған шиыршық әдісін ұстануымыз орынды. Өйткені шиыршық әдісі арқылы әр сынып сайын білім жаңаланып, қалыптасқан базалық ілімге жаңа материал болып, баланың санасына ешқандай стрессіз жинақталып, жинала береді.

Қазақ тілін деңгейлеп оқытуда бірінші кезекте назар аудартатын тұсымыз – мәтін. Ең алдымен, мәтін деңгейге лайықталып, соған шақ дұрыс таңдалуы тиіс. Мәтінді таңдауда да біз тараудың басында сүйенген типтендіруге тоқталамыз. Оқушының мәтінді оқудағы сауаттылығын көтеретін бірден-бір жол – мәтіндерді дұрыс таңдап, оларды оқушылардың танымы мен қабылдауына сай типтендіру. Типтендіру бес функционалдық стильмен тығыз байланысты. Біріншіден, мәтіндерді таңдау барысында А1-А2 деңгейлерінің өзінде біз ауызекі, көркем әдебиет стилі үлгілерін, ал орта – В1 мен В2 деңгейлерінде публицистикалық, ресми іс-қағаздар, ғылыми стильмен мәтіндерді

типтендіруіміз маңызды. С1 мен С2 деңгейлерінде мәтіндерді алудағы басты мақсат – оларды шешендікке баулу. Оқушы немесе кез келген тіл үйренуші мәтіндерді оқып, өзі шаршы топ алдында мәтінге қатысты ойын еркін білдіріп, анализ жасап, қорытып, мәтін тудыру кезеңіне өтуі тиіс. Осылайша, мәтіндерді типтендіру кезінде кез келген, әртүрлі еңбек пен ешқандай жүйесі жоқ, тақырыптық байланыс орнатпаған мәтіндерді алмай, оның стильдік, жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып, оқушылар мен тіл үйренушілердің танымына сай мәтіндерді дұрыс таңдағанда ғана оқушы еш қысылмай, мәтін тудыру деңгейіне көшеді.

Мәтінмен жұмыс: мәтін тану әрекеті

Қазақ тілі пәні мектеп бағдарламасында төрт нақты әрекет түрі арқылы оқытылады. Олар: тыңдалым, оқылым, жазылым және айтылым. Алдыңғы тарауларда сөз болғандай, тыңдалым мен оқылымды біз мәтін тану, ал жазылым мен айтылым деген әрекет түрлерін мәтін тудыруға жатқыздық. Мәтін тануда оқушы жаңа ақпарат алады. Алған білімді бекіту үшін мәтінге байланысты тапсырмалар орындайды. Мәтін тану кезінде берілген тапсырмаларды орындау ауызша не жазбаша мәтінді тудыра алуына көмектеседі. Осы арқылы жазбаша сауатты жаза алатын, өзінің ойын дұрыс жеткізетін жан-жақты, білімі мен білігі ұштасқан тұлға қалыптасып шығады. Ал дәл осындай тұлғаны дайындау кезінде білім берудің негізгі әрі жетекші құралы деп біз бірінші кезекте мәтінге тоқталамыз.

Мәтінсіз кез келген әрекет түрі орындалуы мүмкін емес. Оқылым да, тыңдалым да мәтін арқылы беріледі. Тақырыптың негізгі мәні мәтін арқылы ашылады. Грамматикалық, стилистикалық білім мәтін арқылы тарқатылады. Мәтін арқылы оқушы өзі де жазбаша мәтін құрастырып, ауызша дискурсқа түседі. Мәтін, осылайша, оқытудың негізгі құралы болып саналады. Сондықтан мәтінді дұрыс таңдамай, біз оқушыға керек лингвистикалық білімді бере алмаймыз. Бұл орайда мұғалімнің өзі мәтінді дұрыс тануы маңызды.

Мәтін – жалпы тақырып төңірегінде біріккен, мазмұндық тұтастық пен сабақтастыққа ие сөйлеу тізбегінің жиынтығы. Бұл сөйлеу бірліктерінің байланысы мен мазмұндық толықтығы арқылы мәтін ақпаратты жеткізу құралы ретінде қызмет етеді. Мәтіннің құрылымында сөйлемдер мен абзацтар өзара логикалық, мағыналық және стилистикалық байланыста болады, сол арқылы мәтіннің жалпы мазмұны ашылады.

Мәтін – объективті әлемнің субъективті бейнесі, кең мағынада екі сананың қарым-қатынасқа түсуінің бір жолы. Мәтін – әрқашан біреуге бағышталған, әрі сол бағышталғанымен құнды (Бахтин, 2023).

Мәтін – сөйлемдердің тәртіпсіз жай ғана тізбегі емес, ол – қарым-қатынастың тұлғалық және мағыналық бірлігі (Колшанский, 2018).

Мәтін – әртүрлі лексикалық, логикалық, грамматикалық байланыстардан тұратын құрылымдық-мағыналық бірлік ретінде қызмет ететін күрделі тұтастық (Тураева, 2016).

Мәтін – тұтастық, коммуникативті құрылым, оның компоненттері автордың коммуникативті интенциясымен ұйымдастырылып, иерархиялық, семантикалық құрылымға бірлескен (Алефиренко, 2009).

Мәтін – қимыл әрекеттегі тіл. Тілдің негізгі бірлігі сөз, сөйлем емес – мәтін. Мәтін дискурстық әрекеттің өнімі, нәтижесі, туындысы (Уэли, 2011).

Мәтін – қатысымдық тұлғалардың ішіндегі мазмұндық тұтастығымен ерекшеленетін бүтін жүйе (Оразбаева, 2000).

Мәтін – білімді дара тұлғаға бағдарлап оқытудың ұтымды құралы (Аракин, 2007).

Мәтін – өте күрделі тілдік құрылым. Осы құрылымды айқындайтын басты белгілері – жүйелілік пен тұтастық. Мәтіннің тұтастық категориясы сол мәтінді ұғынып, мәнін түсінгенде ғана пайда болатын, оның логикалық жағымен тығыз байланысты болса, ал оның жүйелілігі күрделі бірліктерді құрайтын тілдік құралдардың белгілі әдіс-тәсілдерімен ұйымдасуынан көрінеді (Әбдікәрімова, 2007).

Мәтін деп сөйлеуші мақсатына сай аяқталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөйлемдер тізбегін айтады. Тілдің иерархиялық құрылымында мәтін семантика-синтаксистік құрылым ретінде жоғары деңгей болып есептеледі. Ал сөйлеу бірлігі ретінде мәтін сөйлесіммен салыстырғанда бүтіндік сипатқа ие. Ол ортақ мақсаттағы

бірнеше сөйлесім тізбегі болуы мүмкін (Ерназарова, 2002).

Мәтін – өз табиғатынан екі жақты. Бір жағынан, ол тілдік жүйенің негізгі бірлігіне, яғни тар мағынасында тілге жатады, ал екінші жағынан, қарым-қатынас әрекетіне жатады. Мәтін тілдік қатысым мен тілдік жүйенің арасынан орын алатын жай ғана нысан емес: ол тең дәрежеде тілдік болмыстың осы екі аймағына да қатысты болады (Сусов, 2006).

Мәтін – аяқталған тілдік шығармашылық процесс ретінде тақырыптан тұратын және ерекше бірліктері бар (күрделі синтаксистік тұтастық) лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилдік өзара байланысы бар оқушыға (адресатқа) бағытталған прагматикаға негізделген таңбалар әлемі (Смағұлова, 2010).

Мәтін – таңба. Онда аяқталған ой болуы міндетті. Мәтіннің ішкі мәні болады. Белгілі бір адамға бағытталады. Бұл – мәтінге тән жалпы белгілер. Бірақ қазақ тілі сабағында мәтіннің бұл белгілерімен ғана шектелуіміз аздық етеді. Мәтінді оқушы басқа да пәндерде таниды, мәселен, бастауыш сыныптан бастап дүниетану, әдебиеттік оқу немесе жаратылыстану сияқты пәндерде, орта буында химия, Қазақстан тарихы, дүниежүзі тарихында да мәтін бар. Бұл мәтіндердің қазақ тілі пәнінде оқытылатын айырмашылығы бар ма деген заңды сұрақ туындайды. Өйткені бәрінде бір мәтін оқытылады. Барлығында да мәтіннің аяқталған ойы, адресаты, яғни белгілі бір адамға бағытталып жазылады. Бұл тұрғыдан Қазақ тілі пәніндегі мәтін мен басқа пәндерде оқытылатын қазақ тілі пәнінің айырмашылығын атап өтпеу мүмкін емес.

Біріншіден, мәтінді біз оның ішкі мазмұнын таныту мақсатында оқытамыз. Оқушы бірінші кезекте мәтіндегі негізгі ойды, автордың жеткізгісі келген идеясын, мәтіндегі сюжетті білуі керек. Онсыз мәтінге қатысты берілген тапсырмаларды орындатқыза алмаймыз. Мәтінді оқып болған соң, сабақ кезінде бірінші кезекте мәтінді қаншалықты дәрежеде түсінгенін анықтап алу маңызды. Мәтіннің ойын анықтау басқа да пәндерде жүзеге асырылады. Мәселен, Қазақстан тарихында белгілі бір тарихи оқиғаға қатысты мәтін берілсе, оқушы мәтін арқылы жаңа ақпарат алып, тарихи оқиға туралы біліп шығады. Әдебиет сабағында Абайдың Отыз бірінші қара сөзін оқып, мәтіннің негізгі идеясын анықтай алады. Бұл кезең – қазақ тілі сабағында да бірінші кезекте орындалатын процесс. Бірақ мәтін тану процесі мәтінді оқып, онда айтылған негізгі ойды ғана анықтаумен аяқталмайды.

Қазақ тілі сабағы аясында берілген мәтінді біз лингвистикалық тұрғыдан да қарастыруымыз қажет. Лингвистикалық тұрғыдан қарастыру арқылы қазақ тілі мұғалімдері оқушыға мәтіннің ішкі мазмұнын ғана қарастырмай, оның сыртқы белгілерін, тілдік және стилистикалық ерекшеліктерін тануға үйретеді. Сол арқылы оқушы белгілі бір мәтінді тудыруға қатысты тілдік бірліктерді, синтаксис тұрғысынан сөздердің орын тәртібі, пунктуация тұрғысынан үтір мен нүктенің қойылу себебін таниды. Бұл – таза қазақ тілі пәні аясында жүзеге асатын жұмыстар.

Мына кестеге назар аударалық, бұл жерде оқушыға лингвистикалық білімнің қай кезде қажет екендігі көрсетілген (16-кесте):

Мәтін тануға, мәтінді топтай, типтей білуге үйрету			Мәтін тудыру дағдысын қалыптастыру	
	Мазмұнын тану	Стилі мен жанрын тану	Айтылым	Жазылым
ҰМЖ-дағы мақсаттар:	Мәтіндегі негізгі ойды тап, сұрақ құрастыр деген сияқты мазмұнды түсінуге бағытталған жаттығулар құрастыру (бағдарлама да нақты көрсетілген) (5-11)	Әр стильге, әр жанрға тән тілдік қолданыстарды ажырату үшін мәтін ішіндегі тіл құралдарын түстеп таныту арқылы орта мектепке сай лингвистикалық білім беру, мәтіндерді типтей білу, тілдік талдаулар жасату (5-11)	Айтылым кезінде ерін үндестігі мен буын үндестігін сақтау, сөйлеу техникасын жетілдіру, сөйлеу мәдениетін сақтау арқылы барлық стильде шешендік өнердің қырларын меңгерту (5-11)	Емле мен тыныс белгі нормаларын сақтай отырып, қарапайым диктант, мазмұндама жазудан бастап, түрлі стильдегі және жанрдағы мәтіндерді (эссе) жазу дағдыларын жетік меңгеру. (5-11)
Грамматиканы білу	керек емес	керек	керек	керек

16-кесте. Мәтін тану мен мәтін тудыру дағдысын типтей білуге үйрету

Бірінші кезекте қарастыратынымыз – мәтін тануға, мәтінді топтай, типтей білуге үйрету. Бұл жерде алдында жазып келтіргендей, мазмұнын тану мен стилі және жанрын тануды екі бөліп қарастырамыз. Қазіргі оқытылып жүрген бағдарламада бұл бірігіп кеткен. Бұл дұрыс емес. Өйткені оқушы мәтін тану процесінде, яғни оқылым мен тыңдалым әрекетінде мәтінмен танысып, мәтін мазмұны бойынша ғана сұрақтарға жауап береді. Қазақ тілі сабағында бұл аздық етеді.

Кестеде көрсетілгендей, мазмұнын тануда оқушы мәтіннің негізгі ойын анықтайды, сұраққа жауап беріп, өзі де мәтін бойынша сұрақ құрастырады. Яғни мәтіннің ішкі ойын түсінуге бағытталған тапсырмаларды орындайды. Бұлардың барлығы – мәтіннің ойын дұрыс, дәл әрі дұрыс түсіну үшін ғана орындалатын жұмыстар.

Ендігі кезекте біз қазақ тілі пәні аясында мәтіннің стилі мен жанрын тануға тапсырмалар орындатуымыз қажет. Бұл тұрғыдан оқушы мәтінмен танысып қана қоймай, қазақ тілінің жүйесіне тән стилистикалық ерекшелікті, қажетті грамматикалық ережені, пунктуациялық норманы біліп шығуы маңызды. Яғни мәтіннің сыртқы құрылысымен жұмыс жасау арқылы оқушыда тілдің жүйесі туралы білім қалыптасады.

Бастауыш сыныпта оқушы оқылған мәтіннің қай түріне жататынын біліп, айырмашылығын атап бере алатын болса, 5-9 сынып аралығында мәтінді бес функционалдық стильге (*ауызекі сөйлеу стилі, көркем әдебиет стилі, ғылыми стиль, публицистикалық стиль, іс-қағаздар стилі*) ажыратып, әр стильдің жанрын, ондағы тілдік ерекшеліктердің барлығын дәл осы мәтін тану кезеңінде талдап шығуы талап етіледі. Сол арқылы оқушы мәтіндегі негізгі ойды анықтап, соның айналасындағы жанама тапсырмаларды орындап қана қоймайды, мәтіннің тілдік ерекшеліктеріне де өзі баға беріп, талдап үйренеді.

Бұл не үшін керек деген заңды сұрақ туындауы мүмкін. Мәтіндегі негізгі ойды табу бір төбе болса, тіпті, мәтінді сауатты, орфоэпиялық норманы сақтап оқу, мәтіндегі тілдік ерекшелік, айталық, сөйлем мүшелерінің орны, бір-бірімен байланысы, жалғаулардың дұрыс берілуі, пунктуация мәселесіне қатысты үтірлердің дұрыс қойылуы, сөздердің бірігіп не бөлек жазылуы, аяқталған ойды білдіретін хабардан кейін жазба кезінде

нүктенің, ауызша оқып отырғанда кідірістің болуы – бұлардың барлығы мәтін тануға қатысты дүниелер. Бірақ мәтін танудың қазақ тілі пәні аясында атқарылатын кезеңі – стилі мен жанрын тану кезінде ұйымдастырылады.

Қазақ тілі пәні аясында оқушының сауатты жазып, сауатты сөйлеуін қаласақ, мәтін тану деңгейінің өзінде қажетті, оқушының өмірлік қажетіне жарайтын теориялық білімді бере алуымыз міндетті. Мәтін ішінде келген бірыңғай мүшелердің арасындағы үтірді білген оқушы мәтін тудыру деңгейіне келгенде, бірнеше мәндес сөздерді жазу барысында, араларына үтір қойып отырады. Себебі оқылған мәтінде бұлтұралы түсінік келтірілген. Оқушыда білім қалыптасқан. Бұл білім практикалық кезеңде іске асқан. Сол үшін де мұғалім ретінде мәтін тану деңгейінің өзін тек сұрақ пен жауап, жоспар құруға арнамай, оның сыртқы таза тіл біліміне қатысты жұмыстар жүргізуге дайын болуықажет.

Осылайша, мәтін тану деңгейінде оқушы мәтінмен ғана таныспайды. Мәтінге қатысты барлық лингвистикалық білімді алыпшығады. Лингвистикалық білімді жеткілікті деңгейде алып шыққан оқушы кез келген мәтінді ауызша да, жазбаша да құрай алары сөзсіз. Алмәтін тудыру дағдысы екі әрекет арқылы жүзеге асады. Біріншісі-айтылым, екіншісі-жазылым әрекеті. Бұл таза оқушының жаңа нәрсені тудыруымен, мәтін тану кезеңінде алған білімінің нәтижесін көрсетумен тығыз байланысты.

Мәтін тудырудың айтылым кезеңінде оқушы орфоэпиялық заңдылықты – айтылым кезінде ерін үндестігі мен буын үндестігін сақтауды, сөйлеу техникасын сақтап, қай жерде кідіріс болу қажеттігін, сөйлеу мәдениетін үйренеді. Бұл жоғары сыныптарға келгенде оқушының шешендік сөйлеуін машықтандырады. Яғни айтылым әрекетінің соңғы өнімі ретінде оқушы барлық стильде тек көркем әдебиет стилінде ғана емес, шешен сөйлеуі қажет болады.

Ал мәтін тудырудың жазылым деңгейінде емле мен тыныс белгілерінің нормасын сақтап жазып, қарапайым диктанттан бастап, шығармаға дейін барлық стилистикалық, пунктуациялық норманы сақтауы қажет етіледі. Бұл жерде бастауыш сыныптан бастап оқушыны сауатты жазуға машықтандырып, бес функционалдық стильде еркін жазуға, әртүрлі жанрлардағы мәтіндерді тудыруға үйренеді.

Мәтінтану дағдысының екінші аспектісі таза лингвистикалық білімге негізделеді. Оқу мақсаттарына сәйкес, мәтіннің стилі мен жанрын ажырату – маңызды талап. Егер мәтіннің мазмұнын түсіну үшін грамматикалық білім міндетті болмауы мүмкін болса, стиль мен жанрды тану үшін лингвистикалық білімнің қажеттілігі айқын. Себебі әрбір стильдің өзіндік құрылымдық ерекшеліктері, тілдік құралдары, сондай-ақ пунктуациялық, орфографиялық және орфоэпиялық нормалары бар. Сондықтан мәтіндерді талдау барысында осы аспектілерге ерекше көңіл бөлу қажет. Біздің пайымдауымызша, сабаққа бөлінген 40 минуттың 40%-ын осы бағытқа арнау орынды. Лингвистикалық білімді жүйелі түрде пысықтау және қорытындылау үшін талдау жұмыстарының түрлі деңгейлерін қамту қажет: фонетикалық, сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік және стилистикалық талдаулар жүргізу, сондай-ақ мәтіндерді типологиялық ерекшеліктеріне сәйкес жіктеу. Бұл оқу мақсаттары келесі талаптар арқылы нақтыланады: қыстырма, қаратпа, одағай сөздерді пайдаланып ойды білдіру; лексиканың ауызекі және жазба стильдеріндегі айырмашылықтарын мәтін негізінде ажырату; хат, хабарлама, жарнама, нұсқаулық, хабарландыру сияқты мәтіндердің құрылымдық және жанрлық ерекшеліктерін меңгеру; ауызекі сөйлеу стиліндегі мәтіндермен жұмыс істеу; әртүрлі жанрдағы мәтіндерді талдау және олардың стильдік сипаттамаларын айқындау.

Мәтінді тану үшін оны алдымен тыңдау керек. Сондықтан ендігі мәселе мәтін таңдауға қатысты болмақ. Жаңартылған бағдарламада мәтін өте көп,оның түрі шексіз, сол шексіз түрлі мәтіндерді танып, үйрету арқылы оқушы бойында тура сондай мәтін тудыру дағдысын қалыптастыру көзделеді. Неге тақырыптар әртүрлі деген сұрағымызға бағдарлама жасауға қатысы бар мамандар түрлі тақырыптарды берудегі басты мақсаты оқушы өмірінде сондай тақырыптар кездессе, оны талдау, соған ұқсас тақырыптар тудыра білуге дайын болуы керек деп түсіндіреді.

Жаңартылған бағдарламамен оқып жатқанымызға сегіз-тоғыз жылға жуықтаса да, сауаттылығымызды бойынша тексеріп көргенде көрсеткішіміз әлі төмен екендігі байқалды (2023 жылы алынған нәтижеге сай, оқу сауаттылығы бойынша елдер мен аймақтардың нәтижесінде Қазақстан 61-орында. Бұл дегеніміз – ЭЫДҰ елдерінің орта көрсеткішінен статистикалық тұрғыдан төмен деңгей). Статистикаға сүйенсек, математикалық сауаттылықтан 54-орыннан (2018 жылы) 46-орынға (2023 жылы) көтерілсе, оқу сауаттылығынан 69-орыннан 61-орынға көтерілдік. Дегенмен оқу сауаттылығынан әлі де төмен деңгейдеміз. 15 жастағы оқушылардың мәтінмен жұмыс жасау процесі әлі де толық игерілмеген. Мұның себебін сауаттылықты тексеретін мәтіндер бұрын өтпеген, таңсық болып келіп жатыр деп ақталамыз. **Түрлі-түрлі стиль, түрлі-түрлі жанр мен тақырыптағы мәтіндер неғұрлым көбірек алсақ, соғұрлым көп білім береміз деу өте қате түсінік екендігі осыдан-ақ көрінеді.** Пиза сынағында тура сондай мәтіндердің келуі өте қиын. Сондықтан оларды мәтін тану барысында типтей білуге үйрету ұтымды болмақ. Бағдарламада осы жағы жетіспейді. **Мәтіннің жанрын, мәтіннің құрылымын, типін тану қажет.** Сөйлемдердің де шегі жоқ қой, бірақ сөйлемдерді біз типтейміз, жай сөйлемдерді: жай сөйлем, құрмалас сөйлем, болымды, болымсыз деген сияқты. Мәтіндерді солай типтеп, белгілі бір түрлерін (типтерін) анықтап алып, бала соған көзі үйренуі керек. Мәтінді солай тани алатын болса, онда ол баланың сондай мәтін тудыруы оңай болады. Сөз шығарудың сипатын білсең, сөзің мінсіз таза шығады деді ғой Ұлт ұстазы. Сипатын білуге мәтіннің, мәтінді тану барысында оны типтей білу, оны жанрға бөле білу, стилін тани білу ондағы лексикалық құралдарды, грамматикалық формаларды, ондағы тілдік бірліктерді түстеп тани білу жатады.

Оқу мәтіндерінің тақырыптары бағдарламаға Киіну. Сән. Талғам, Жануарлар әлемі мен өсімдіктер дүниесі, Бос уақыт және хобби, Қиял әлемі, Көлік және жол белгілері, Адамның сырт келбеті мен мінезі, Аспан әлемінің құпиялары, Саяхат және демалыс (5-сынып), Қазақстандағы көрікті жерлер, Ұлттық және отбасылық құндылықтар, Әлемнің жеті кереметі, Астана – мәдениет пен өнер ордасы, Тарихи тұлғалар, Су – тіршілік көзі. Қазақстандағы өзен-көлдер, Спорт. Белгілі спорт жұлдыздары, Қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері. Наурыз, Ғылым мен технология жетістіктері (6-сынып), Ауа райы және климаттық өзгерістер, Көшпелілер мәдениеті, Достық және сүйіспеншілік, Дұрыс тамақтану, гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар, Ғылыми фантастика (7-сынып), Ғарышты игеру жетістіктері, Биоалуантүрлілік. Қызыл кітапқа енген жануарлар мен өсімдіктер, Қоршаған орта және энергия ресурстары, Театр өнері мен мәдениеті (8-сынып) немесе Стилистика. Мәңгілік ел – мұратым, Жаһандану мәселелері, Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан. ЭСКПО-2017, Адам құқығы мен бостандығы, Отбасы және демографиялық өзгеріс, Биотехнология және гендік инженерия келешегі, Бұқаралық ақпарат құралдары, Әлемдегі қақтығыстар және бейбітшілік, Табиғи ресурстарды тиімді пайдалану (9-сынып); Экономикалық интеграция – бүгінгі күннің даму үрдісі, Қазіргі әлемдегі саяхат пен жаһандық мәселелері (10-сынып); Қазақстан бүгінгі әлемде: Қазақстанның өткені мен келешегі. Шешендік

сөздер. Орфография және пунктуация. Ғылыми стиль, Экология: ядролық және мұнай өндірістері. Шешендік сөздер. Сөз мәдениеті, Қазіргі қоғам: миграция және зияткерлік миграция. Шешендік сөздер. Фонетика. Ресми іс-қағаздар стилі, Туризм: экотуризм. Шешендік сөздер. Пунктуация (11-сынып) деп жаһандық даму бағытында бір-біріне байланыссыз тақырыптар алған. Негұрлым түрлі тақырыпта мәтіндерді көптеп талдап оқытсақ, соғұрлым біліміміз артады деген түсінікпен мәтін тақырыптарын Жаңартылған бағдарламадағыдай жүйесіз беру қате.

Мәтіннің де сөйлемдер сияқты шегі жоқ. Мәтін таңдауда көптеген қиындықтар кездеседі. Стандартта бекітілген тақырыпқа сай мәтіндерді таңдауда кейде оқулық авторларының да жүйесіздікке ұшырап жататынына алдында көрсетілген мысалдар дәлел. Қазіргі бағдарлама мен оқулықтарда берілген мәтіндерді таңдап алуда еш заңдылық та, ғылыми негіз де жоқ. Тақырыптар мен мәтіндерді берген бағдарлама түзушілердің өздері де неге бұлай алғандарын жүйелі түсіндіре алмайды. Біздің лексикалық тақырыптарды қалай алу керек, қандай лексикалық тақырыптар алынуы қажет деген сұрау бойынша өз ұсынысымыз бар:

- 1) грамматикалық тақырыптармен байланысты мәтіндер алынуы қажет;**
- 2) тілдің анықтамасына қатысты (200 анықтама) мәтіндер болуы қажет;**
- 3) семантикалық категориямен байланысты болуы қажет;**
- 4) публицистикалық және ғылыми стильдердегі мәтіндерде грамматикалық (лингвистикалық) тақырыптардың өзі түсіндірілуі қажет.**

Осылардың әрқайсысын жеке-жеке тарқатып, талдап көрейік. Біріншіден, лексикалық тақырып грамматикалық тақырыппен үйлесіп, астас келуі керек. Біз Абай мектептер желісіне арналған 5-сыныптың бағдарламасында лексикалық бөлімге (бөлінген сағат санына қарай 10-15 сабақ) Атаулар әлемі (деректі, дерексіз заттар, кісі есімдері, жер-су атаулары, қоршаған орта, жалпы зат атаулары) деген тақырыптар алуды ұсындық.

Ал әдеби тіл нормаларына

1. Зат атаулары. Зат есім. Зат есімнің сұрақтары;
- 1.2 Зат есімнің лексика-семантикалық топтары (дене мүшелері атаулары, кісі есімдері, киім атаулары, мал атаулары, тамақ атаулары, құрылыс атаулары);
- 1.3 Жанды және жансыз зат есімдер;
- 1.4 Жалпы зат есімдер;
- 1.5 Жалқы зат есімдер;
- 1.6 Антропонимдер;
- 1.7 Топонимдер;
- 1.8 Зат есімнің көптелуі;
- 1.9 Дара және күрделі зат есімдер алдық. Қараңыз (17-кесте):

Лексикалық бөлім	Әдеби тіл нормалары	Білім алу әрекетінің түрлері	Білім алушылар білуге тиісті оқу мақсаттары
1-тоқсан			
1. Заттар			
Атаулар әлемі (деректі, дерексіз заттар, кісі есімдері, жер-су атаулары, қоршаған орта, жалпы зат атаулары)	1.1. Зат атаулары. Зат есім. Зат есімнің сұрақтары 1.2. Зат есімнің лексикасемантикалық топтары (дене мүшелері атаулары, кісі есімдері, киім атаулары, мал атаулары, тамақ атаулары, құрылыс атаулары) 1.3. Жанды және жансыз зат есімдер 1.4. Жалпы зат есімдер 1.5. Жалқы зат есімдер 1.6. Антропонимдер 1.7. Топонимдер 1.8. Зат есімнің көптелуі 1.9. Дара және күрделі зат есімдер	Мәтін тану	5.1.1.1 оқылым стратегияларын қолданып, негізгі және қосымша ақпаратты анықтау; 5.1.1.3 мәтін құрылымын сақтай отырып жоспар құру; 5.1.2.1 мәтіннен ауызекі сөйлеу стиліне тән элементтерді ажырата білу
		Мәтін тудыру	5.2.1.1 әдеби тіл нормаларын сақтай отырып, суреттер бойынша сипаттау мәтінін жазу; 5.2.1.3 сәлемдесу, танысу, рұқсат сұрау, қоштасу кезінде ұлттық этикетті сақтау
		Лексикаграмматикалық норма	5.3.1.1 сөз таптары (зат есім, сын есім, сан есім, етістік) және олардың мағыналық түрлерін ажырату; 5.3.1.2 есім сөздердің түрленуін анықтау; 5.3.1.3 сөз таптарына (зат есім, сын есім, сан есім, етістік) морфологиялық талдау жасау
		Айтылымжазылым нормалары	5.3.2.2. сөйлем соңында және сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілерін білу

17-кесте. Ұсынылған 5-сынып бағдарламасы

Бұнда лексикалық тақырып пен грамматикалық тақырып бір-бірімен үйлесіп тұр.

Лексикалық тақырып пен грамматикалық тақырып үнемі үйлесе бермейді. Мәселен, бөлімдегі грамматикалық тақырып Фразеологиялық тіркес болса, сол сабақтың мәтінінде бірде бір тұрақты тіркес қолданылмауы мүмкін. Мұны үйлестіруді о баста бағдарлама әзірлеу барысында ойлау керек. Ал біздің бүгінгі қолданыстағы бағдарлама 2016 жылы бекітілгеннен кейін де көпшіліктің ішінде грамматика жоқ деген талабын орындау үшін бекітіліп кеткен бағдарламаға талай грамматикалық материал жапсырыла бергендігіне куәміз. Оның үстіне лексикалық тақырып пен грамматикалық тақырып бір бірімен жүз пайыз үйлесіп тұруы мүмкін де емес. Сондықтан біз оқу мәтіндерін таңдаудың тағы бірнеше нұсқасын ұсынамыз. Бірінші жолы біздің жоғарыдағы Абай мектептер желісіне жасаған бағдарламамыздағыдай **грамматика мен лексиканы үйлестіруге тырысу**. Екінші жолы – **тілдің анықтамасын, қызметін білдіретін мәтіндер алу**.

Тілдің өзін сан қырынан қарауға болады. Мамандар «Тіл – қатынас құралы» деген қарапайым анықтамадан бастап, «Тіл – ұлттың авторитеті» (Ш.Айтматов) деген тұжырымның арасында тілге әр қырынан келген екі жүз анықтама бар дейді. Ал дискурс терминінің анықтасы үш жүзге жуық екен. Қазақ тілі пәнінің орта мектеп бағдарламасында мың сағаттың ішінде осылар да мәтін ретінде алынып, күрделене, шиыршықтала қайталанып отыруы керек. Мәселен, әлеуметтік лингвистика тұрғысынан

келгенде Ана тілі дегеніміз – адамның жас кезінде ересектерден үйренген тілі деген қарапайым анықтама берілген. Ана тілінің мәнін түсіну үшін бұл анықтама немесе тек осы мазмұндағы анықтама жеткіліксіз. Көп халықтарда, мәселен, орыс тілінде Родной язык (Туған тіл) деп аталады. Бұл терминге этнолингвистикалық тұрғыдан келіп, сондай мәтіндерді 7-8 сыныптардан бастап берсе, оқушының танымы кеңейеді.

Мемлекеттік тіл, ресми және т.б. қатысты анықтауыштық қатынастағы тіркестердің мәні 9-сыныптан бастап оқушының санасына ғылыми стиль, ғылыми мәтін түрінде құйыла бастауы керек. Қазақ тілінің орта мектеп сатысын бітірген оқушы Алаш арыстарының тілге қатысты айтқандарын түгел жатқа айтып, жүйелеп талдай білуі керек. Бұл орайда Ақымет Байтұрсынұлының мына бір сөзін жадымызда сақтап, осы принцип бойынша мәтіндерді де талдап үйренуіміз қажет: Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Сөз жоғалмасын десек, сөздің мәнін үйретуде мәтіндердің өзін дұрыс алып қарастырғанымыз жөн.

Жүсіпбек Аймауытов: Орыс тәрбиесін алған бала ұлт қызметкері бола алмайды. Қазаққа аюдай ақырған шенеунік табылуы оңай, ерінбей-жалықпай, бақырмай-шақырмай іс бітірген, терісі қалың, көнбіс, табанды қызметкер табылуы қиын. Қазаққа зор кеуде ақсүйектің, ақша жегіш жалтырауық шенеуніктің, сұлу сөзді, құрғақ бектің керегі жоқ (Аймауытов, 1918).

3) Ғұмар Қараш: Тіл ешбір уақытта өзге нәрселерге бас имеске тиіс. Біз оны бегірек те сүйеге һәм түрлі жұқпалы шет тілдерден сақтауға борыштымыз. Тіл – айна, оның ішіне бүтін халықтың тұрмысы түсіп тұрады (Қараш, ж.ж.)

Тіл – ұлттың өзі, оның ішкі мазмұны. Тіл мәдениеттен де, салт-дәстүрден де, өнерден де үлкен. Солардың сақталатын орыны, жеткізілетін құралы тіл. Тіл – ұлттың ішкі мазмұны, яғни ұлттың өзі дейтініміз содан. Осындай екінші көзден алынатын мәтіндер тіл тақырыбымен байланысты болып, оқушының ұлттық құндылықтарды бойына сіңіруіне, ұлт бөлшегі болып қалыптасуына септігін тигізуі керек.

Әуел бастан тілді адам бір-бірін түсінісу үшін, хабар алмасу мақсатында қолданғаны белгілі. Бірақ тілдің одан да басқа қызметтері баршылық. Тілді мәдениеттен, сол ұлттың дүниетанымынан ажыратып алу мүмкін емес. Оның кумулятивті қызметі (сақтаушы) тағы бар. Бұл дегеніміз – тілдің жаны сол тілде сөйлейтін адамдардың тарихы, сан ғасырлық өткен тарам жолдары, өмірді қабылдау дүниетанымы, көзқарасы, мәдениеті мен салт-дәстүрінен көрініс табады: қазіргі білім берудің құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған мазмұнына сай тілдерді оқыту үдерісі білім алушының коммуникативтік, лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени, прагматикалық құзырет түрлерін, сыни ойлау іскерлігін қалыптастыруды, сонымен қатар аксиологиялық құндылықтар жүйесін оқушының таным дүниесінің негізгі ұстанымдары ретінде бойына сіңіруді көздейді. Өйткені әлемнің тілдік бейнесі объективті шындықтың тілдегі өзгермеген көшірмесі емес. Адам танымы сыртқы әлемді белгілі бір бағалауыштық өлшемдердің сүзгісінен өткізеді. Ол – құндылықтар жүйесі. Әлемді танудың, бағалаудың өлшемдері әр ұлттың мәдениетімен, тарихымен тығыз байланысты қалыптасады. Бағалаушы не аксиологиялық құндылықтар жүйесі тілде сақталып, тіл арқылы таратылады. Сондықтан ұлттық дүниетаным мәдениетін қалыптастыруда аксиологиялық құндылықтар жүйесін оқыту мазмұнына енгізу қазіргі ғаламдану заманында өте маңызды және өзекті болып есептеледі. Бұл мақсат 100 нақты қадам Ұлт жоспарының 89-қадамында мектептің білім берудің қолданыстағы оқу бағдарламаларында Мәңгілік ел құндылықтарын енгізу туралы міндетінде көрсетілген (Ерназарова, 2022).

Бұл мақсатты мұғалімнің өзі дұрыс түсінуі маңызды. Құндылықтарға бағыттап

оқытуды дұрыс түсініп жүрміз бе деген заңды сұрақ туындайды. Қазақ халқының өзіне тән құндылықтарын дәріптеуде аксиология ұғымын толықтай түсініп алу қажеттілігі туындайды. З.Қ.Ахметжанова: Аксиологиялық концептілер ұлттық ойлау ерекшелігін бейнелейтін концептілер жүйесін құрайды, – дейді. Яғни біздің аксиология деп ғылыми атау беріп, жаңашылдандырып жүрген нәрсеміз ұлттық ойлау болып шығады. Бұл ұлттық ойлау халықтың дүниетанымына, тарихына, мәдениетіне, өмірді қабылдау призмасына әсер етіп, тіл арқылы беки түспек.

Қазақ тіл білімінде ұлттық дүниетанымдағы аксиологиялық құндылықтар жүйесін екі бағытта қарастыру қалыптасқан (18-кесте):

№	Аксиологиялық құндылықтың бағыттары
1	Бірінші бағыт бойынша зерттеу жұмыстары ұлттық дүниетанымдағы аксиологиялық концептілерді ұлттың даму тарихында құндылық ретінде танылған ұғымдарды анықтау, оны концепті ретінде негіздеу үшін тілдік материалдарды тақырыптықлексикалық тұрғыдан іріктеу, семантикалық талдау жасау, ассоциативтік сауалнама жүргізудің көмегімен санадағы моделін жобалау түрінде жүргізеді. Нәтижесінде тірек концептілердің жүйесі анықталады, ұлттық дүниетаным концептосферасы жүйеленеді.
2	Екінші бағыт ұлттың өмір сүру салты мен дәстүрінде таңбалық сипатқа ие этнотаңбалар түрлерін (қамшы, тары, жылқы, шаңырақ) анықтауды мақсат етті. Этнотаңбалар ұлттық салт-дәстүрлермен – жүріп-тұру ережелері, әдет-ғұрыптармен байланысты қолданылатын материалдық заттарды айқындайды. Этнотаңбалардың тілдегі қолданыстарына (сөз тіркесі, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер) талдау жасалып, аксиологиялық мағыналық компонентінің дамуы сипатталады (Амирбекова, 2022).

18-кесте. Аксиологиялық құндылықтар жүйесі

Бұл атқарылатын жұмыстардың басты мақсаты – концептіні құраушы тілдік элементтерді анықтау. Біріншісі тілді қолданушылар арасынан тілдегі маңызды, әлі күнге дейін өзінің өміршеңдігін жоймаған элементтерді табу, екіншісі тілдің бай лексикалық қорын қопара отырып, концептісін насихаттау болып шығады. Біздің бұл тұсқа қосатынымыз – халықтың концептілік ұстанымын анықтау барысында тек материалдық мәдениет пен фольклор үлгілерімен, мақал-мәтел, ертегі, аталы нақыл сөздер, сөз тіркесімен ғана шектелмеу; тілдің концептілік ұстанымын мәтін арқылы беруге де ұмытылу арқылы көлемді шығармадан оқушының да бағалаушы танымын арттыра білу идеясын мұғалімдерге насихаттай білу. Осылайша, халықтың дүниетанымының көрінісі, жалпы концепт туралы түсінігі тек лексикамен ғана шектелмеуі тиіс. Оны көркем мәтіндерден, жыр үлгілерінен тауып, соның барлығын оқушыларға көрсете білу қажеттілігі туындайды.

Тіл – мәдениет – этнос мәселесіне этномәдени сананың орны ерекше. Этномәдени сана – белгілі бір қоғам үшін элеуметтік мәні ерекше болатын білімдер жиынтығы, ол тіл арқылы көрініс тауып, сақталып отырады. Себебі тіл, мәдениет, этнос өзара тығыз байланысты. Тіл – мәдениеттің құралы, құраушы бөліктерінің бірі болумен қатар, белгілі бір тілдік ортада дамитын этникалық тұлғаның өзегін құрайды. Әрбір сөйлеуші мәдениетті жеткізуші болып табылады. Тілдік таңбалар мәдениет таңбасы ретінде де қолданылып, ұлттық мәдениеттің ерекшелігін білдіріп тұруы керек.

Тақырып танымдық жағынан аса тартымды, қызық болғандықтан мәтін тануда да,

оны тудыруда да оқушылар белсенділік танытатыны белгілі. Мұндағы грамматикалық материал мәтінді тану, әсіресе тудыру кезіндегі қатемен жұмыстан шығып отырғаны тиімді болмақ. Бұл біздің мәтінді таңдау барысында грамматикамен үйлесімін таппаса да, сөйлемдері дұрыс құрылған, бас-аяғы тиянақты, аударма мәтіндерді алмай, керісінше қазақтың танымына жақын мәтіндерді алуға қажетті критерийлер есебінде жүреді.

Алдында келтіргендей, тақырыпқа сай берілетін мәтін мен ондағы грамматикалық тақырыпты дәлме-дәл келістіру мүмкін емес. Бірақ қазақ тілінің жүйесі сақталған, құрылымы дұрыс әрі айқын сөйлемдерден құралған мәтіндерді алу арқылы қажетті грамматикалық теорияны, тұтастай алғанда лингвистикалық білімді бере аламыз. Немесе грамматикамен тығыз байланысты болмаса да, тілдің анықтамасына қатысты мәтіндерді алуға тырысуымыз маңызды. Сол арқылы қазақ тілінің жүйесін үйретуімізге болады. Мәтіндерді типтендіру оны тек бес функционалдық стильге бөліп қоюдан ғана тұрмайды, сөйлемдердің бір-бірімен байланысы, мәтін құрауға қатысқан барлық тілдік бірліктердің мәні мен мағынасы, сөздердің тура не ауыспалы мағынада тұруы, матасу немесе қабысу арқылы тіркесім құрған сөз тіркестері, жалғаулардың бір-бірімен дұрыс жалғануы – осылардың барлығы мәтінмен жұмыс жасау барысында ұйымдастырылуы, әсте қарастырылуы қажет нәрсе. Сол үшін мәтінді таңдау барысында біз грамматикаға қатысты мәтіндерді, тым болмаса тілдің анықтамасы мен қызметін көрсететін мәтіндерді алуға тырысуымыз керек.

Оқу мәтіндерін алудың үшінші бір көзі – мәтін тақырыбын семантикалық категориялармен байланыстыра алу. Ол үшін алдымен семантикалық категория дегеннің мәнін аша кетелік, категория тіл білімінде грамматикалық және семантикалық (ұғымдық) болып екіге бөлініп қарастырылады. Грамматикалық категорияның құрамына морфологиялық және синтаксистік категориялар енеді. Ал семантикалық категориялар логикамен, ұғыммен байланысты. Н.А.Кобриканың айтуынша, жалпы алғанда ұғымдық категориялар – тіл жүйесінің өмір сүруінің, оны үйреніп-білудің кілті (Кобрина & Мещанинов, 1989/1945). Сондықтан да болар семантикаға табан тірейтін концепциялар көптен айтылып келеді. Мәселен, У.О.Есперсен еңбектерінен мағынадан формаға қарай бағытталған зерттеулердің алғашқы нышандарын кездестіреміз. Оның ұғымдық категориялар – әмбебап мағыналар (универсальные значения) туралы айтқан идеясы кейінірек И.И.Мещаниновтың еңбектерінде жалғасын тапты. Бірақ И.И.Мещанинов (логикалық және философиядағы) ұғымдық категориялардың бәрі бірдей ұғымдық категорияға жата бермейді, тек тіл құрылымында өзінің тілдік көрініс тапқандары ғана, яғни лексикалық, морфологиялық немесе синтаксистік жүйеде көрінгендерін ұғымдық категорияға жатқызуға болады деп ұғымдық категориялар санадағы нормалардың тілде тілдік құралдармен берілуі мен анықталуын кеп тұжырымдаған болатын (Мещанинов, 1945).

Логикалық категориялар жалпы адамзат баласына тән болғандықтан, бір тәртіппен түзіледі. Олар типологиялық ерекшеліктеріне қарай әр деңгейде көрінетін, яғни түрлі тәртіппен түзілген тіл категорияларына сәйкес келетіні анық.

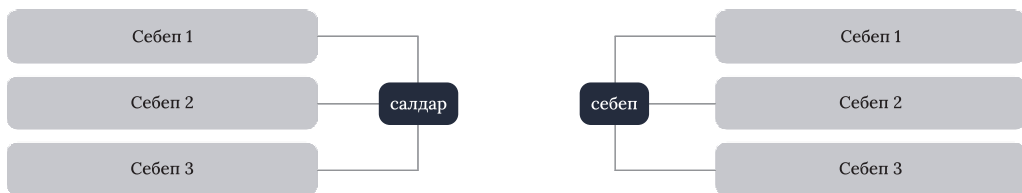
Грамматикалық категориялар өз бастауын логикадан алады. Сондықтан бір тілде бар категориялар екінші бір тілде жоқ болуы мүмкін емес. Тек бір тілде бар категориялар екінші бір тілде толық грамматикаланбаған (мәселен, орыс тілінде морфологиялық деңгейде вид категориясы бар, қазақ және неміс т.б. тілдерде вид категориясы жоқ) болуы мүмкін. Яғни тілдерді салыстыра-салғастыра зерттегенде, бір тілдерде грамматикаланбаған категорияларды жоғарылау тұрған деңгейден іздеу керек. Яғни

айталық; қимылдың өту сипаты ұғымы барлық халықта бар, бірақ грамматикалануы бірегей емес.

Себеп пен салдар ұғымын (сол сияқты қарсылық мәнді, шақты білдіретін, бір мезгілде өтетін оқиғаны, уақытты, қимылдың өту сипаттарын және т.б.) білдіретін тілдік бірліктер көп: себеп пысықтауыш, сол қызметті атқаратын сөздер (сөз таптары, сөз тұлғалары) себеп-салдар салалас, себеп бағыныңқылы сабақтас, бағыныңқы баяндауышты жасайтын жұрнақтар және т.б. Ал себеп пен салдар семантикалық категорияны жеке қарастырып көрейік. Осы ұғым жөнінде айтылған жүздеген мәтін тауып талдауға, ең бастысы түзіп дағдылануға да болады. Жоғарыда айтқандай, ұғымдық категориялар мен грамматикалық категориялар тығыз байланысты. Ұғымдық категорияларға қатысты алған/ тудырған мәтіндердің іші толған соны білдіретін грамматикалық бірліктерден тұрады. Лексикалық тақырып пен грамматикалық материалды сәйкестіру дегеніміз осы.

Айналада болып жатқан себеп пен салдардың қатынасы адамдардың пайымдауы арқылы тілде көрініс табады. Адамзат әлемде болып жатқан өзгерістер мен құбылыстардың негізін неғұрлым терең таныған сайын себеп пен салдардың тілдегі көрінісі де соғұрлым күрделене бермек. Мәселен, қазір диалектикада тек жалаң себеп пен салдардың қатынасы жалпылама түсінік болып қалды (5-сызба):

5-сызба. Себеп-салдар жүйесі

Себеп пен салдардың арасындағы қатынастың бұдан өзге де көптеген формалары бар: Себеп-- > салдар1 -- >салдар2 -- >салдар3 -- > немесе себеп1- > себеп2 -- > себеп3.. салдар. Көріп отырғанымыздай, мұнда жоғарғы сызбадағыдай жеке-жеке емес, бір себептен туған көп салдар, көп себептен туған бір салдар бір сызықтың бойына тізбектеле орналасады. Алдыңғы сызбаларға қарағанда бір-біріне тәуелді, бағыныңқы болып келеді. Кейде салдардың өзін тудырған себепке серіппе әсері де байқалады: себеп < == > салдар.

Себеп пен салдар ұғымы диалектиканың (философия) негізгі категорияларының біріне жатады. Бұл қатынас (себеп пен салдардың қатынасы) тілде және т.б. Бір бөлімнің тақырыбы қазақ тілі пәніне шамамен бөлінген жылдық сағат санына қарай 10-15 сабаққа арналады. Осынша сабақты бір себеп пен салдар тақырыбына арнау артық емес пе деген сұрақ туады.

Мамандардың айтуынша, ұғымдық категориялардың отыз шақты түрі бар. Бұлар қазақ тіліне бөлінген мың сағаттың ішінде тек бір рет қана айтылып қоймауы керек. Күрделене, шиыршықтала қайталанып отыруы керек. Төменгі сыныпта Мен сабаққа келе алмай қалдым, өйткені... деген сияқты қарапайым мәтіндер таңдалса, саны жоғарылаған сайын климаттық жылуы, құрғақшылық, экономика, жаһандану, саясат және т.б. тақырыптар себеп пен салдар ұғымына негізделіп алына береді. Сонда біз оқу мектептерін таңдауда тақырып қуаламаймыз. Оның шегіне жету мүмкін емес, біз ұғымды білдіретін тақырыптардың түр-түрін алып, талдай береміз. Баяғыдан айтылып жатқан типтеуіміздің басы осы жерде жатыр.

Айтылғанымыздың бәрін мысалдар келтіре отырып, талдайық. Бірінші критерий – тілдің халықтың дүниетанымымен, оның қабылдауымен сабақтастығы немесе мәтіндердің тіл тақырыбымен байланысты болып, ұлттық құндылықтарды оқушының бойына сіңіруге, ұлт бөлшегі болып қалыптасуына септігі. Мәселен, қазақта алыс жолға шыққан адамның қайда бара жатқанын сұрамайды: Жол болсын! Әлей болсын! деп амандасады. Осыған байланысты А.Байтұрсынұлы: Біз қазақ тіліндегі сөздердің бәрін білгеніміз **қазақ тілін қолдану** болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді және сол сөздерді сөйлем ішінде орын-орнына дұрыстап қоя білуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ пайдаланбайды. Әркім әр сөзді өзінше қолданады, өзінше тұтынады. Бүтін пікірін айтып шығатын әңгіме ішінде түгіл, жалғыз ауыз амандасу жүзінде де әркім әртүрлі сөз қолданады. Мәселен, біреу Амансыз ба? деп, біреу Есенсіз бе? деп, біреу Сәлемет жүрсіз бе? деп, біреу Күйлі, қуатты барсыз ба? деп амандасады. Бәрінің де ой мақсаты бір: бәрінікі де амандық білу, амандық сұрау, бірақ әркім әртүрлі сөз қолданып, өзінше сұрайды, – деп жазады (Жұбай, 2022).

Біз ғалым келтірген тұжырыммен қосылмасқа лажымыз жоқ. Сөйлеу жағдаятында сөйлеуші тілде бар барлық амандасу түрлерінен ішінен біреуін алып актуалдайды, яғни өзінің қолданысына енгізеді, біреуін ғана айтады. Ол сөйлеу кезіндегі жағдаятқа, мекен мен уақытқа, орынға да байланысты болады. Мысалы, үлкен кісімен амандасу кезінде әрі қоғамдық орындарда Сәлеметсіз бе! деп, достарымызбен, құрбы-құрдастарымызды көргенде Сәлем не Қалайсың? деп қысқа ғана қайырамыз, ал ер кісілер бір-бірімен амандасуда Ассалаумағалейкүм!, Уағалейкүмассалам! деп қолданылатын бейресми форманың қай кезде жұмсалатынын мұғалім жағдаят кезінде, әсіресе мәтіндерді оқыту барысында түсіндіріп өтеді. Осылайша, әдеп пен әдет нормаларын білген оқушы мектеп қабырғасында алған білімін өмірде сауатты қолдана алатын дәрежеге жетеді. Сөзімізге дәлел болу үшін төмендегі мәтінді талдап көрейік (3-мәтін):

Салқын самалды Сарыарқаның даласы. Арқасында асынған жол дорбасы, қолында қысқа қайласы бар бір жолаушы келеді. Әр төбенің басына шығып, күнге күйген тастарды балғасымен уатып, ұзақ үңіледі.

Белең астынан бір салт атты шыға келді де жаяу жолаушыға қарай бұрылды. Сақалы омырауын жапқан қарт екен.

– Ассалаумағалейкүм, ақсақал!

– Уағалейкүмассалам, балам! Жол болсын! Не іздеп жүрсің? Неге ат мінбегенсің?

– Е, атай, мінерлік көлік табылады ғой. Бірақ менің жаяу жүруім керек. Іздеген жезім тастың арасында.

– Жез, – деймісің?

– Иә.

– Түсінікті, түсінікті. Үйге жүр, сусындап ал. Біздің ауыл мына Мысойғанда. Іздеген жезім тас арасында дейсің бе? Кел, мінгес атқа!

– Рақмет, ақсақал! Жаяу жүруге үйрендік қой.

Жаяу жолаушы – кен орнын іздеп жүрген геолог Қаныш Сәтбаев, атты адам – Арқаның тау-тасына қанық Берден қарт еді ...

Т.Жұртбай

Мәтіндегі ақсақал мен жас жігіттің арасындағы диалогтен гибрат алуға тұрарлық деталдар бар: біріншіден, амандасу формасы – үлкеннің кішілігін, ал жас жігіттің үлкен кісіні сыйлауын аңғартады. Жас жігіттің бірінші амандасуы үлкеннің алдын өтпей, амандық, саулық сұрауы қазақтың дүниетанымына сай Үлкенге құрмет, кішіге ізет мақалының нақты жағдаяттағы көрінісін танытып тұр.

Екіншіден, қазақ халқының дүниетанымына сай қонақжайлығы да дәл осы шағын мәтіннен барынша келісімін тапқан. Үлкен кісінің жас баланы үйіне шақыруы – қонақжайлықтың бір белгісі. Осылайша, бір ғана мәтін детальдар арқылы тәрбиелік мән, оқушыға дидактикалық тәрбие беруге болатынын дәлелдеп тұр.

Сөйлем құрылымдарында, сөздердің бір-бірімен тіркес құрылымында да халықтың дүниетанымдық белгісін көрсетуге болады. Бұл тақырып көптеген лингвист ғалымдардың қызығушылығын арттыруда. Бұл жайында Г.В. Колшанский мынадай түсіндірме берген: Тілдің семантикалық жүйесінде бейнеленген әлемнің тілдік бейнесі – адам танымының нәтижесі. Сондықтан оны әрі синхрондық, әрі диахрондық деңгейде таным актілерімен байланыста қарастыру керек. Жеке таным актілерінің жекелеген тілдік құрылымдар арқылы берілуін таным процесінің жалпы тізбегінсіз түсіндіру мүмкін емес. Бұл тұста қоршаған орта туралы тілдік бірліктің қолданысын адам өзі қалыптастырған және қоғам қалыптастырған түсініксіз анықтау мүмкін емес. Тілдің семантикалық аспектісіне осы тұрғыдан келу әртүрлі тілдерге тән бірліктерді өзара салыстырудың өзі дұрыс емес екенін көрсетеді. Өйткені тілдік құрылымдардың мағыналық аспектісін әлемнің ұлттық дүниетаным ерекшелігін ескермей түсіндіру мүмкін емес. Сондықтан тілдік құрылымдар арқылы берілетін кез келген таным актілерін түсіндіру таным процесін толық алып қарастыруды қажет етеді, – деп жазады (Колшанский, 2005).

Ғалымның бұл тұрғыдан тізбек деп алып отырғаны – мәтін. Мәтіннің әрбір сөйлемі, әрбір сөзі, оның қолданысы, тіркес түзу процесіндегі логикалық байланыс – осылардың барлығы белгілі бір халықтың тілде кодталған дүниетанымдық бейнесін танытып береді. Ал жеке тілдік бірлік арқылы оқыту кейде оқушылардың өзіне түсініксіз болып жатады. Оның себебі – тілдегі сөздерді жеке дара алып қарағанда бір бөлек, оның қолданыс, яғни жұмсалым кезіндегі білдіретін мағынасы өзгеріп кетуі де ықтимал. **Сондықтан да аксиология бойынша, тілдің жандылығын, оның табиғи көрінісін таныта отырып оқытқымыз келсе, міндетті түрде тілдік жеке концептіні жұлып алмай, байланыста, мәтінмен байланыстыра оқытып, түсіндіріп беруіміз қажет. Сонда ғана оқушыны жинақталған білім, оның өмірдегі қолданысы да түсінікті болмақ.**

Бұл тіл білімінде әлемнің тілдегі бейнесі деген ғылыми термин ретінде қалыптасып орныққан. Әлемнің тілдегі бейнесі (ағыл. language world view) – нақты бір тілдік қауымдастықтың санасында тарихи қалыптасқан және әлем туралы түсініктердің тілде бейнеленген жиынтығы, ақиқатты концептуалдаудың тәсілі. Әлемнің тілдік бейнесінің мазмұны мен тілдік ерекшеліктерін ғалым Ю.Д.Апресян былайша нақтылайды: Табиғи тіл әлемінің концептуалдануының (қабылдау және оны бойға сіңіру) нақты тәсілдерін бейнелейді, тілдік мағына көзқарастардың бірегей жүйесіне топтасады, ол тілді пайдаланушылардың барлығы үшін міндетті құбылыс ретінде танылады. Ақиқаттың тілдік концептуалдануының тәсілдері әмбебап және ұлттық сипатқа ие болады; сондықтан әр тілдің өкілдері әлемді өз тілі арқылы танып, қабылдайды. Әлемнің тілдегі бейнесін қайта жаңғырту – қазіргі лингвистикалық семантиканың аса маңызды мәселелерінің бірі; нақты бір мәдениет үшін негізгі болып саналатын концептілер, әлем туралы түсініктердің тұтас жүйесі қайтадан қалпына келтіруде маңызы зор (Әнесова, 2019), (Апресян, 2006).

Әлемнің тілдегі бейнесін толықтай анықтау үшін біз бір сөздің лексемалық

мағынасынан бастап, оның сөз тіркесіндегі, сөйлем құрамындағы, тіпті мәтін ішіндегі қызметін толықтай қарастырғанымызда ғана әлем туралы, біздің жағдайымызда қазақ халқының дүниетанымы, өмірді қабылдау мен көру призмасы, дүниетанымдық құндылықтары, мәдениеті, өркениеті, тілі, ділі – осылардың барлығы ашылып, контексте ғана танылады.

Осы үшін де оқулыққа енгізетін мәтіндердің тақырыбы, оның руханилықты байытуға ат салысу қажеттігін басты орынға шығарамыз.

Екінші қозғалатын мәселе – ұғымдық категория. Оған келесідей мысал келтіреміз (4-мәтін):

Өмірде әрбір адамның мамандық таңдауда қателеспегені абзал. Себебі зейнет жасына дейін еңбек етіп, материалдық жағдайыңды жақсартатын, сүйіп атқаратын кәсібің және ынтымақ пен берекеге ұйыған, жарастығы сақталған отбасың болса ғана өмірің маңызды да мағыналы болмақ. Сондықтан да еліміздің ертеңгі тірегі, сенім артар болашағы саналатын, егемен Қазақстанымыздың дамуы мен гүлденуі жолында аянбай еңбек ететін келешек маман иесі – жастарымыз мектеп бітірген сәттен өз мамандықтарын дұрыс таңдауы керек. Әсіресе әрбір мектеп бітіруші түлек өз мамандығын жүрек қалауымен таңдайтын болса, болашағы жарқын болары сөзсіз.

4-мәтін. Қазақ тілі, 8-сынып

Жоғарыда келтіргеніміздей, мәтінді таңдауда талдауға болатын, ұғымдық категориясымен байланысты мәтіндерді алу қажет. Бұл – мәтінді топтастырудың басты критерийі. Мәтінді таңдауда ұғымдық категориядан шығатын болсақ, ондағы тілдік элементтердің тұру мақсаты мен сөйлемдердегі ішкі құрылымын, сөздер мен сөз тіркестерінің бір-бірімен байланысын түсіндіру әлдеқайда оңай. Берілген мәтінді талдау барысында, жай сөйлемдерді себеп салалас құрмалас сөйлемге немесе салдар мәнді құрмалас сөйлемге айналдыру арқылы лингвистикалық білім береміз.

Ұғымдық категорияның тағы бір түрін – темпоралдықпен байланыстырып көрейік. Темпоралдылық – іс-әрекеттің сөйлеу сәтімен өлшенгендегі болып жатқанын, болып өткенін, алда болатынын ұғымдық деңгейде беретін жалпытілдік семантикалық категория, яғни грамматикалық шақ – шақ формаларынан көрінетін мағыналарды ғана қарастырса, семантикалық шақ-темпоралдылық – сөйлеудегі, тұтас мәтіндегі шақтық мағыналарды қарастырады (Малбақов, 2011). Уақытты тілде біз тек шақ формалары ғана емес, уақытты білдіретін кез келген форма, сөз табы арқылы да бере аламыз. Әсіресе, уақытты білдіретін тұрақты тіркестер арқылы да уақыттың қашан болғанын анықтауға болады. Солардың бірқатарына мыналар жатады: бір сәт, қас қағым, ә дегенше (1 сек), сүт пісірім (5-10мин.), бие сауым (1,5 сағат), ет пісірім (2,5-3 сағат), жарты күн, бір түн (тәуліктік) 24сағат, апта (7), ай (30-31күн), тоқсан (Зай), жыл (385күн) немесе 12 ай, ғасыр (100жыл). Адам өмірі де жас (бір жыл), мүшелмен (12 жас) есептелетін, бір мүшел (13 жас), екі мүшел (25жас), үш мүшел (37жас), төрт мүшел (49 жас) және т.б. Сол себепті біз уақыт деген ұғымдық категорияны оқытқанда, тек шақ формасымен ғана шектелмей, уақытты білдіретін барлық ұғыммен байланыстырып, тілді жаңа үйренуші оқушыға тілді

сөйлеу дәрежесіне дейін жеткізуді қамтамасыз етуіміз тиіс. Бұл орайда мұғалімнің өзі тіл мен сөйлеу аражігін ажыратып алмаса, оқушы мәтін арқылы лингвистикалық білімді ажырата алмасы сөзсіз.

Біріншіден, тіл – таңбалар жүйесін құрайды, таңбалар дегеніміз – сөздер, дыбыстар, морфемалар, сөз тіркестері, фразеологиялық бірліктер және т.б. екендігі белгілі. Ал жүйе дегеніміз – тілдің деңгейлері, оның ішкі байланысы, қарым-қатынасы, тіл ережелері, парадигмалар, модельдер және т.б.

Тілді адамдар таңбалар жүйесі ретінде ойды, көңіл-күйді білдіру үшін, сол тілдік ұжымдағы басқа адамдармен қарым-қатынас жасау үшін қолданады. Сөйлеу – бұл қарым-қатынастың өзі, бұнда ойды білдіру тұлғаның өзін көрсетеді. Сөйлеу дегеніміз – вербалдық, тілдік қатынас арқылы өзін-өзі танытуы.

Тіл – потенциалды таңбалар жүйесі, ол өзінен-өзі қозғалысқа түспейді. Ол әр адамның, әр тілдік тұлғаның жадында сақталады. Оның таңбалары мен ережелері көптеген фолианттарға жазулы. Сөйтіп ол тілді білгендер үшін, тарих үшін сақталады, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіледі.

Сөйлеу – бұл әрекет, тілдің өнімі, әрекет етудің нәтижесі. Адамдардың әрекеті әрқашан жағдаятқа негізделеді, оның белгілі бір мақсаты болады. Бір әлеуметтік және жекелей мәселелерді шешуге бағытталады. Сөйлеу әрекеті де сондай.

Мұғалімнің міндеті – оқушыға мәтін арқылы тілдің жүйесін білуге емес, оны сөйлеуге үйрету. Сөйлеу арқылы сауатты жазуға, орфоэпиялық норманы сақтауға дағдыландырады. Бұл таза лингвистикалық білім арқылы беріледі. Мәтін тануға, мәтін тудыруға қажетті лингвистикалық білімнің деңгейлерден, сатылардан, категориялардан тұратын академиялық білімнен айырмашылығы осы. Академиялық білім таза филологиялық бағытта оқытын студенттер мен арнайы мамандарға тілдің жүйесін оқытуға бағытталса, лингвистикалық білім – грамматикалық ережелердің қажетіне жарайтынын ғана икемдеп, түрлендіріп, оқушыға бере алу. Мәселен, қазақ тілі пәні аясында зат есімнің мағыналық топтары ішінде жалпы мен жалқы зат есімдерді оқытудың маңызы ерекше. Өйткені жалқы есімдердің жалпы есімдерден басты айырмашылығы жазуда көрініс табады. Біз балаға жалпы есімдерді кіші әріппен, ал жалқы есімдерді бас әріппен жазу керектігін үйрету арқылы оқушыға лингвистикалық білім береміз. Ал қазақ тілін тереңдетіп оқытпайтын сыныптарға немесе филолог студенттерге үйретпесе, зат есімнен пайда болатын жұрнақтарды қарапайым сыныптарда үйретудің маңызы аса үлкен емес.

Келесі сөз болатын соңғы критерий грамматикаға қатысты. Жалпы, төртінші критерийді еске салсақ, **публицистикалық және ғылыми стильдердегі мәтіндерде грамматикалық (лингвистикалық) тақырыптардың өзі түсіндірілуі қажет.** Бұл орайда бірден грамматиканың қажеттілігі немесе қажетсіздігі туралы тоқталмасқа болмайды.

Грамматика терминін кең ұғымда алып қарастырсақ, бұл саланы тілдің грамматикалық құрылысын зерттейтін ғылым деп түсінеміз. Алайда қазіргі тіл білімінде грамматика термині өзге де мағыналарға ие: біріншіден, грамматика – тіл білімінің бір саласы, үлкен арнасы; сол саланың ішіндегі жеке категориялардың грамматикасы және т.б. Яғни тіл білімінде грамматика термині түрлі мағынада қолданылады. Екіншіден, кең мағынасын қарастыратын болсақ, тілдің лексика деңгейінен басқасының басын біріктіретін ұғым. Бұл дегеніміз – грамматика дегенде, фонетика, сөзжасам, морфология мен синтаксистің бәрін айтамыз. Алайда сөздік қорды сипаттайтын лексикамен салыстырыла қарастырылғанымен, лексиканың ішіндегі фонетикалық, лексика-

семантикалық, морфологиялық және синтаксистік қасиеті бар сөз грамматикалық зерттеулердің басты нысаны болып есептеледі. Тар мағынасы – тілдің морфологиясы мен синтаксисі.

Лингвистиканың үлкен тармағы – грамматика; зерттеу әдісі мен қарастыратын мәселесінің әртүрлілігіне қарай сан салаға бөлінеді. Сөз формаларының жасалу, өзгерілу жолдары мен заңдылықтары, сөз тіркесінің байланысу түрлері мен қатынасы, сөйлемнің мақсаты мен мағыналары, олардың құрылысы мен қолданылуы туралы ережелер жиынтығы сияқты мәселелердің барлығын грамматика деген үлкен сала қарастыратыны белгілі. Яғни дәстүрлі грамматика тұрғысынан да зерттелуге тиісті, әлі де зерттеле беретін мәселелер жеткілікті. Сондықтан оны сипаттау жалпы тіл білімінде ғасырлар бойы тұрақты түрде жүргізіліп келеді. Соның нәтижесінде тіл білімінің деңгейлік салалары (лексика, фонетика, грамматика және т.б.) анықталып, әрқайсысының зерттелу шеңбері айқындалады. Осы орайда, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары грамматика саласындағы көп жылғы ізденістерін 93 баспа табақтан тұратын академиялық деңгейдегі еңбекпен қорытындылап отыр. Кітап 2002 жылы жарық көрді (Қазақ грамматикасы, 2007). Бастау негізі өткен ғасырдың басында Ақымет Байтұрсынұлының Тіл құралы арқылы қаланған бұл еңбекке отызға жуық автор атсалысты.

Зерттелу тарихы көне замандардан басталатын дәстүрлі грамматиканың бүгінде бірнеше атауы бар:

1. Мұндай бағыттағы зерттеулерде тілдің формаға бағынатындығы, тілдің таңбалар жүйесінен тұратындығы бірінші кезекте қарастырылатындықтан, дәстүрлі грамматика термині қатар қолданылады.

2. Дәстүрлі, тұлғалық грамматикалық зерттеулер тілді деңгейлік жүйелерге бөліп қарастыратындықтан (морфология, синтаксис, сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем), оларды кейде деңгейлік грамматика деп те атайды.

Тілдің грамматикалық құрылысын танып, оның негізгі ерекшеліктерін анықтауда оған тән басты-басты грамматикалық ұғымдарды ажыратып, олардың ерекшеліктерін сипаттап, айқындап алу қажет. Өйткені тілдің грамматикалық құрылысы сала-сала жүйелерден құралады да, олардың тұтастығы сол жүйелерге тән белгілі заңдылықтарға негізделеді. Сөйтіп, қазақ тілінде ең басты грамматикалық ұғымдарға грамматикалық мағына оның берілу тәсілінің бір түрі грамматикалық форма және екеуінің жүйелі жиынтығын құрайтын грамматикалық категория енеді. Бұл үшеуі бір-бірімен диалектикалық бірлікте болып, тілдің грамматикалық құрылысын құрайды да, қалған жекелеген грамматикалық бірліктер мен құбылыстар, жүйелер осы ұғымдардан туындайды (Исаев, 1998). Байқап отырғанымыздай, дәстүрлі грамматикада сөздер ірі-ірі топтарға бөлініп (атау сөздер, көмекші сөздер), олар өз ішінде лексикалық мағыналарының жалпылануына, грамматикалық формаларына қарай сөз таптарына бөлініп, сөз таптары іштей морфемалар жүйесіне жіктеліп, үлкен жүйелер кішкене желілерге тарамданып, бір-бірімен сабақтасып жатады.

Бұл дәстүрлі, деңгейлік грамматика болғанымен академиялық білімге жатады. Бастауыш (1-4 сынып) пен орта сыныптарда (5-9 сынып) мұны бастау нүкте ретінде қойып, содан бастауға болмайды. Тіл білімін мектептегі жоғарыда көрсетілген сыныптарда солай оқыту – өткен шақ. Мәселен, жаңартылған білім беруге дейін деңгейлік грамматика келесідей оқып келген, қазіргі таңда да азды-кем айырмашылығы кездескенімен, қаңқасы сақталған (19-кесте):

Сынып	Грамматика
Бастауыш (1-4 сынып)	фонетика, лексика, грамматика бойынша жалпылай түсінік беру.
5-сынып	лексика, фонетика
6-сынып	сөз таптары
7-сынып	сөз таптарының түрленуі
8-сынып	сөйлем
9-сынып	пунктуация
10-сынып	тіл мәдениеті (тек 10-сыныпта ғана)
11-сынып	шешендік өнер

19-кесте. Деңгейлік грамматиканың сынып бойынша жіктелімі

Бұл кезеңмен оқу барлығымызға да таныс. Бұрынғы жүйе бойынша оқушы бастауыш сыныптан бастап фонетика, лексика, сөз таптарын, оның түрленуін, сөйлем, пунктуация, тіл мәдениеті, шешендік өнерді оқып, тек грамматикалық тақырыптарға ғана мән беріп келді. Мәселен, пунктуацияны оқушы сегізінші сыныпта бір-ақ рет көлемді түрде өтеді. Лексика тақырыбы негізінен бесінші сыныпта ғана өтіледі. Сөйлемге қатысты теориялық білім сегізінші сыныпта қарастырылады. Бұл қазіргі заманның оқу мақсатымен сәйкес келмейді. Оқушы үтір мен нүктенің айырмашылығын, бір нүктенің қандай жағдайларда қойылатынын білу үшін сегіз жылын сауатсыз өткізе алмайды. Бұл теориялық білім оқушының тәжірибесінде бастауыш сыныптан бастап дамытылуы тиіс. Осылайша, жүйені берудің өзі дұрыс емес.

Лингвистикалық білім деген өте ауқымды ұғым, ұшан теңіз. Оның теориясы бар, практикасы бар, грамматиканың әртүрлі салалары бар. Қазақ тілі пәнінің басты мақсаты жазуға және сөйлеуге үйрету болғандықтан, осы коммуникативтік әрекеттердің нормаға сай болуын қадағалайтын, тексеретін грамматиканы оқытуымыз керек. Осыны кей әріптестеріміз жұмсалымды грамматика деп атайды. Біздіңше, бұл қолданбалы грамматикаға жатады. Оның сүйенетін зерттеу нысаны – жұмсалымды грамматика емес, деңгейлік дәстүрлі грамматика. Айтылым және жазылым нормалары дәстүрлі грамматиканың ішінде.

Біздің ұсынып отырғанымыз – грамматикадан түбегейлі бөлінуді білдірмейді. Грамматика керек, онсыз білім алушы еш уақытта сауатты бола алмайды. Сауатты сөйлеу үшін де, сауатты жазу үшін де грамматиканың үйретілуі талап етіледі. Бірақ біздің басты мәселеміз әрі назар аудартатын тұсымыз – грамматиканы қалай әрі қандай етіп үйрету.

Біріншіден, қазақ тілін T1 мен T2 ретінде оқыту туралы айтып кетпеске болмайды.

T1-де қазақ тілі пәні оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілетін мектептерде оқытылады. Бұл дегеніміз – оқушы бірінші сыныпқа көшпес бұрын қазақ тілінде ауызша сөйлеп үйренген немесе туған-туыстары, айналасы мен қоршаған ортасы қазақ тілді орта. Өйткені бала қазақ тілінде сөйлеу (речь) біледі, жаза білмесе де, сөйлей алады. Өзінің сұранысын қазақ тілінде қанағаттандыра алады. Бұл бала мектепте қазақ тілі пәні аясында әріп танып, дұрыс жазуға үйренеді. Тілі қазақша шыққандықтан немесе ортасы (ата-ана, орта, достары) қазақша сөйлесетіндіктен, дербес сөйлем құра алады. Бірақ оны атаулы сөйлем немесе хабарлы, сұраулы сөйлем екенін, оның атауларын білмесе де, тәжірибе жүзінде сұрақ туындаса, сұрақ қояды; өзінің бір күнде істейтін нәрселерін баяндап бере алады; көрген мультфильмін үшінші жақтан баяндап бере де алады.

Бұл бала мектепте қазақ тілі пәні аясында енді тек сөйлеуге ғана емес, жаза да білуге машықтанады. Қазақ тілінің өзіне тән нормасымен танысып, бұл норма бойынша сөйлеуге дағдыланады. Мәселен, қазақ тілінде баяндауыш әр уақыт сөйлемнің соңында болып, біршама тиянақталған ойды аяқтайды. Бұл ереже ауызекі сөйлеу стилінде де сақталады. Осылайша, норманы білген оқушы ауызша да, жазбаша да сөйлемнің баяндауышын немесе іс-әрекетті соңына қойып, ойын аяқтайды. Қатесіз сөйлеуге, жазуға үйренеді. Яғни сөйлей алатын адамның өзі қазақ тілі пәні аясында сауатты сөйлеу деңгейіне жету үшін қажетті білім алып шығады. Оған қажетті деңгейде грамматика қатысуы қажет. Өйткені оқушы орта буынға келгенде тілдің бес функционалды стилі барын, олардың әрқайсысының өзіндік тілдік ерекшеліктері болатынын, сөйлеу мен жазу формасында нақты бір қағидаттары болатынын біледі. Бұлардың барлығы тікелей грамматиканың көмегімен жүзеге асырылатынын да түсінеді. Осылайша, грамматика қазақ тілін T1 ретінде оқитындар үшін міндеттеледі, оқушы бәрібір де грамматикамен бетпе-бет келіп, сауатты болу үшін қандай да бір грамматикалық ережелермен танысады.

Грамматика академиялық білімдегідей таза лингвистикалық бағытта болмағанымен, өзінің сұранысын қанағаттандыру мақсатында лингвистикалық білім беріледі. Егер қазақ тілін тереңдетіп меңгеретін лицей, колледж немесе ЖОО-нда тіл жүйесіндегі әрбір деталь қарастыруды талап етіп, соның аясында қатаң жұмыс жасау көзделетін болса, қазақ тілі сабағында лингвистикалық білім алу мақсатында оқушы грамматиканы тек өзінің түпкі мақсатына жету үшін ғана қолданбақ. Ал мектепте қазақ тілін үйренудің басты мақсаты – бұл тілде өзінің ойын сауатты түрде жеткізе алу.

Ал оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін мектептерде грамматиканы оқытудағы кезең басқаша. Себебі бірінші сыныпта оқушы қазақ тілінде жазбақ түгілі оқи да алмайды. Сол үшін де бірінші кезеңде сөйлеуді дамыту көзделеді. Сөзден сөйлеп құрап, A1 деңгейіне сай қарапайым әрі қысқа сөйлемдер құрастырылады. Дей тұрғанмен, грамматиканы оқыту қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарда мүлдем оқытудың қажеті жоқ деген сөз емес. Грамматика алғашқы сөйлем құраған сәттен-ақ үлкен рөл атқарады. Өйткені қазақ тілінің өзіне тән жалғауы – тәуелдеу, одан әрі жіктеу – осылардың барлығы қазақ тілінде қарапайым сөйлем құрау үшін де керек. Мен оқушымын деген сөйлемді құрау үшін оқушы жіктік жалғауының бірінші жағында -мын немесе -мін жалғаулары жалғануы керектігін білуі маңызды. Ал осы екеуінің арасынан дұрысын таңдау үшін фонетика заңдылығын меңгереді. Осылайша, грамматика күнделікті өмірде астасып жатқан, тілден бөлінбейтін үлкен жүйе. Тек оны біз жеке алып, құр теориялық деңгейде жаттағаннан гөрі тұрмыста, қолданыстағы көрінісі арқылы түсіндіріліп отыруы керек.

Грамматика дегенде оқушының зәресі де ұшпауы тиіс. Ол бүтіннің бөлшегі сияқты қатар жүреді. Тілде дұрыс сөйлеу үшін грамматика қажет болады. Бірақ оны

біз, мұғалімдер, тек жаттанды форматта жалғауларды жаттатпай, өмірде қолдану барысында түсіндіріп, керек болса айырым белгілерін көрсетіп, дағдыландырып, одан кейін оқушылардың өздері қолданатындай сынау деңгейіне көшіруіміз тиіс. Осылайша, грамматиканың қажетті тұсы анықталды. Біз оқулықта грамматиканы оқыту платформасынан мүлдем алып тастаудан аулақпыз. Грамматика қажетті тұста оқытылуы маңызды. Бірақ біресе айдан, біресе сайдан алынып жүйесіз жазылған грамматика жаттығу арқылы бекітілмей, дағдыландыру кезеңіне дейін де жете алмаған теориялық білімге қарсымыз.

Министрліктен бекіп келген бұл жаңартылған бағдарламаның оқу мақсаттарында грамматикалық білімді қажет ететін біраз нәрсе жүйесіз араласып жатқаны байқалады. Мәселен, қыстырма, қаратпа, одағай сөздер арқылы өз ойын білдіру дегенді алайық. Гумбольдттың айтқаны бар: Тіл заттарды сөзбен атаудан басталып, сол сөздерді қосып құрастырумен жасалмайды, яғни сөйлеу сөздерден құралмайды, керісінше, сөз сөйлеудің ішінен шығады. Осы ескерілмей тұр. Сондай-ақ мұнда ресми іскери стильге қатысты бірнеше жанрдың аты аталып (хат, хабарлама, жарнама, нұсқаулық, хабарландыру), солардың жанрлық ерекшеліктерін табу міндеттелген. Сондай-ақ ауызекі сөйлеу стиліндегі мәтіндерге оқылым стратегияларын қолдану керектігі айтылған. Мұның бәрі дұрыс. Тек стильдер мен жанрларды және лингвистикалық білімді қажет ететін басқа да грамматикалық материалдарды сыныптан сыныпқа күрделендіре отырып жүйелеу қажет. Бұл тараудың басында айтылған Зат есім не Сын есім тақырыптарын берудегі жүйесіздік, мәтін мен тілдік бағдар арасындағы байланыстың жүйесіздігі, грамматикалық тақырыптардың бей-берекет тұруы; грамматикалық тақырыпқа сай лингвистикалық білімнің сабақтастырылмауы. Бүгінгі мектептегі лингвистикалық білімді жүйелеудің бастау нүктесі – осы.

Қазақ және орыс сыныптарындағы басты міндет – коммуникативтік дағдыларды дамыту. Бұл мәселеге қатысты пікірталас туындамауы тиіс. Алайда грамматиканы бұрынғы кестеге сәйкес оқытудың тиімсіздігі байқалады: мысалы, пунктуация 9-сыныпта, сөйлем 8-сыныпта, ал тіл мәдениеті 10-сыныпта оқытылады. Бұл жүйе тиімді деп айтуға келмейді, өйткені аталған аспектілерді 1-сыныптан бастап меңгерту маңызды. Бастауыш сыныптан бастап оқушылар сөйлем құрылымын түсініп, тыныс белгілерін дұрыс қоюды үйреніп, сөйлеу мәдениетін сақтауды меңгеруі қажет.

11-сыныптағы шешендік өнерге арналған сағаттар бұл бағыттың өзектілігін көрсеткенімен, қазақ тілі пәнінің негізгі мақсаты – оқушыларды дұрыс сөйлеу, айтылым дағдыларын қалыптастыру және шешен сөйлеуге үйрету. Осы орайда, грамматиканы әр сыныпта бір ғана тақырыппен шектеу, оны түрлі стильдер мен жанрлар арқылы тереңдетпеу, **мәтін құру дағдыларының дамуына кедергі келтіреді**. Грамматикалық білімді мұндай жүйелеу қайталану және дағдыны бекіту қағидаттарына қайшы келеді.

Кейде лексикалық тақырып пен мәтіннің грамматикалық тақырыппен ешқандай байланысы болмауы мүмкін. Соған қарамастан, мұғалімнің міндеті – сабақ барысында оқушының қателік жіберген тұстарын тауып, соны түзетіп отыру; грамматикалық тақырып келгенде оны қайтадан түсіндіріп, оқушы түсінгенінше меңгерте беру.

Бұл біздің оқыту жүйемізде орын алған шиыршық әдісімен тығыз байланысты. Білім қашан есте сақталады дегенде, бірінші кезекте қайталау есімізге түседі. Себебі қайталау арқылы оқушы білімді санасына тоқиды. Шиыршықтау әдісі Джером Брунердің Білім беру үдерісі (1960) еңбегінде сипатталған. Оның тұжырымдауынша, адамның танымдық қабілеті үш негізгі кезеңнен тұрады:

- 1) белсенді (тәжірибелік әрекет арқылы білім алу);

2) бейнелік (суреттер мен көрнекі құралдардың көмегімен білім алу);

3) таңбалық (сөздер мен сандар арқылы білім алу).

Шиыршық әдісі осы кезеңдердің барлығында қолданылады әрі келесідей қағидаттарға сүйенеді:

- оқушылар тақырыпты бірнеше мәрте қайталап қарастырады;
- әр қайталау барысында тақырыптың күрделілігі артып отырады;
- жаңа материал алдыңғы біліммен тығыз байланыста ұсынылады.

Шиыршық әдісіне қатысты айтылған ақпаратты келесідей кестеге түсіруге болады (Қазақстан Республикасы, 2016), (20-кесте):

Оқыту кезеңі	Негізгі ерекшеліктер	Артықшылықтары
1) белсенді (жұмыс барысында білім алу); 2) бейнелік (бейнелер мен суреттер арқылы білім алу); 3) таңбалық (сөздер немесе сандар арқылы білім алу);	1) оқу үдерісінде оқушы тақырыпты бірнеше рет қарастырады; 2) әр қайталаудан тақырыптың күрделілігі арта береді; 3) жаңа білім беруде ескі ақпарат жаңаланып отырады;	1) оқушы тақырыпты қайталаған сайын білім жинақталып, еске тез сақталады; 2) шиыршық үлгісіндегі оқу бағдарламасы жеңіл идеялардан күрделі идеяларға логикалық ауысуды қамтамасыз етеді; 3) білімгер алған білімін келесі оқу мақсатында қолдана алады.

20-кесте. Шиыршық әдісі

Шиыршық әдісі мәтін тануда, яғни оқылым мен тыңдалым дағдыларында төмендегідей дамытылып отыруы керек (21-кесте):

Сыныбы	Оқылым мен тыңдалым әрекеттері
5-сынып	Мәтінді оқу, негізгі ақпаратты анықтау, мәтін бөліктерін көрсету;
6-сынып	негізгі және жанама, таныс және таңсық ақпараттарды көрсету;
7-сынып	негізгі ақпаратты, детальдарды түсіну, нақты және жасырын ақпарат көзін ұғыну;
8-сынып	мәтіннің негізгі тұжырымын анықтау, нақты көзқарасты танып, дәлелдеу;
9-сынып	автордың нақты көзқарасын тану үшін негізгі тұжырымдарды түсіну, білу;
10-сынып	эртүрлі жанр мен тақырып аясында берілген мәтіндерді түсіну.

21-кесте. Шиыршық әдісінің тыңдалым мен оқылым әрекеттеріне қатысы

Осылайша, мәтінмен танысудың өзі эртүрлі деңгейде жүзеге асырылады. Сынып жоғарылаған сайын мәтінде берілетін ақпарат та, оның стильдік жанры, тілдік ерекшеліктері күрделеніп, нақты позициясы, автордың көзқарасы ажыратылады. Бесінші сынып оқушысы мәтіндегі пікірлерді бірден ажырата алмасы сөзсіз, мәтіннің жанрын, ондағы негізгі идеяны анықтау үшін оқушы, ең алдымен мәтіннің өзін оқып, ондағы бөліктерді ажыратады. Яғни сынып жоғарылаған сайын оқушының мәтінді тану сауаты күшейіп, күрделеніп отырады.

Бұл әдіс оқушылардың білімін бекітуге, жеңіл идеялардан күрделілеріне жүйелі ауысуға және бұрынғы білімді жаңа материалды игеруде тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Жаңартылған оқу бағдарламасы да шиыршық қағидатына негізделгенін бағдарлама авторлары атап көрсетеді. Бағдарлама оқушылардың сыныптан сыныпқа көшу кезінде алған білімдері мен дағдыларын қайталап, пысықтауына жағдай жасайды. Сонымен бірге 4 тілдік дағдыны (айтылым, тыңдалым, оқылым және жазылым) меңгеруге ерекше назар аударылған. Оқушылар шиыршық әдісі арқылы күрделілігі арта түсетін тапсырмаларды біртіндеп орындауға бағытталған, дегенмен бұл тәсіл негізінен аталған дағдыларды дамытуға басымдық береді.

Шиыршықтап оқыту әдісінің кемшіліктері де бар. Бұл кемшілік әдістің қағидаты емес, іс жүзінде қолдану барысында көрінеді. Мәселен, тақырыпты бөліктерге бөлуге берілген уақыттың жетіспеушілігі, осы себептен туындаған мәселе – оқушылардың жаңа материалды жеткілікті деңгейде түсіне алмауы. Әрбір сабаққа бөлінген уақыт шектеулі болғандықтан, тақырып оқушы тарапынан ашылмауы мүмкін. Түсінбесе де, жоспар бойынша қалып қоюға болмайтындықтан, өткен тақырыпты толық түсінбеген оқушы бірден жаңа тақырыпқа көшуге мәжбүр. Бағдарлама нашар құрылған жағдайда, бөліктер арасында ауысу бейберекетке әкелуі мүмкін.

Біздің ұсынысымыз – мәтін тану деңгейінде оқушының мәтін туралы білімін, оқылым не тыңдалым тапсырмасына қатысты тапсырмаларды әр сынып сайын күрделендіріп отыру. Қазіргі таңда Қазақ тілі пәні аясында мәтіннің қаншалықты деңгейде шиыршық әдісінің мақсатына сай жасалғанын салыстырып талдайық. Талдауға Атамұра баспасынан шыққан 5, 6, 7-сынып оқулықтары негізге алынды. 5-сынып оқулығының (2017 ж) 20-бетінде төмендегідей тыңдалым мәтіні келтірілген (4-мәтін):

Халқымызда Баталы құл арымас, батасыз құл жарымас деген мақал бар. Осы мақалға имандай ұйыған қазақ халқы өздерінің сүйікті перзенттеріне үлкендерден бата тілетуді аса бір сауапты іс деп білген.

Баяғыда біреудің жалғыз баласы ауырып, бақсы-балгерлерге қанша емдетсе де ем қонбапты. Басқа амал таппай әбден тарыққан ата-анасы ауылдастарынан ақыл-кеңес сұрағанда, олар аузы дуалы бір қарттың батасын алу керек деген кеңес беріпті. Осы кеңеспен дүйім жұртты шарлатып, ең ақырында жасы жүзді алқымдаған, сақал шашы күмістей бір қарияны тауып келіп, аша тұяқ көкқасқаға бата жасатады. Батаны ауру балаға сұратады. Сонда қария Аша тұяқ көкқасқа, жеткізе көр мың жасқа. Аларыңнан танбассың, осы жолды бір таста! – деп бата берген екен. Қарияның батасы қабыл болып, бала сырқатынан айығып кетіпті.

4-мәтін

Бұл мәтінге келесідей айтылым тапсырмасы берілген:

Бірінші айтылым тапсырмасы:

1. Баталы құл арымас, батасыз құл жарымас деген мақал қандай мағынаны білдіреді?
2. Қарияның батасын қалай түсіндің?

Екінші айтылым тапсырмасы:

Баталы құл арымас, батасыз құл жарымас деген қанатты сөздің мағынасын жадында ұстау деген не? Өзің оқыған көркем әдебиеттен не ата-әжеңнің әңгімесінен есінде қалғанын айтып бер.

Оқылым тапсырмасы (5-мәтін):

Сөйлеу деген – біреудің екінші біреуге хабар беруі. Сөйлеушінің тыңдаушыға беретін хабары өзіне әртүрлі әсер ететін болады. Сөйлеуші бірдеңенің жайын хабарлай тұрып, сонымен бірге сол хабары өз басына қандай әсер ететінін – қайғыратынын, қуанатынын, өкіндіретінін т.т. қоса білдіреді. Өйткені сөйлеуші – тас емес, тірі адам, сезімі бар, жүрегі бар адам. Сондықтан оған дүниедегі болып жатқан әртүрлі құбылыстар әсер етпей қоймайды. Бірін жылы қабылдап қуанады, біріне салқын қарайды.

Осының бәрінен де сөйлеушінің өз хабары өзіне қандай әсер еткенін білдіретін амалы – сөздің әні, дауыс сазы. Ол өзінің қуанғанын, күйінгенін, опынғанын немесе бұл хабары өзіне түк әсер етпегенін – осының бәрін тек дауысын құбылтып, сазын түрлендіріп қана білдіре алады.

5-мәтін

Бұл мәтіннен кейін айтылым мен жазылым тапсырмалары берілген. Айтылым тапсырмасында білімгер *Сөйлеу деген не?* деген сұраққа жауап беретін болса, жазылым тапсырмасына сәйкес оқушы негізгі және қосымша ақпаратты табуы міндетті. Берілген мәтіндердің барлығы *Тілдің қарым-қатынас талаптары* атты тақырыпқа кіріккен. Мәтін бойынша, яғни оны тану, мәнін анықтау мен айқындау, сұраққа жауап беру не сұрақ құрастыру, жанрын, стилін анықтау сияқты тапсырмалар мүлдем кездеспейді. Бұл туралы аялық білім де оқулықта берілмеген. Мәтіннен негізгі және қосымша ақпаратты қалай анықтауды білмейтін оқушы (теориялық білімге негізделмей, сұрақты беру) мәтінмен тек танысқан болып шығады. Ал мәтін аясындағы жұмыс оқулықта, өкінішке қарай қарастырылмаған.

Ал алтыншы сыныптың оқулығының *Отбасылық құндылықтар* деп аталатын тақырыбында төмендегідей мәтін берілген (6-мәтін):

Дастарқан

Қазақ халқы асты өте жоғары бағалаған әрі қастерлей білген. Ел-жұрт жадында мәңгі жатталып қалған Ас – адамның арқауы деген қағида осындай терең ұғымның қалтқысыз түсінігі болып қалыптасқан. Халқымыз адам өмірінде тамақтың орнын тіршілікке қажетті құндылықтардың бәрінен де жоғары қойған. Бұған астан үлкен емессің немесе Арпа, бидай ас екен, алтын, күміс тас екен деген ескертпелер мен мақал-мәтелдер де куә бола алады. Қалай айтылса да, қай заманда айтса да, халық асты құрметтеу мен бағалаудың жолын да, жөн-жосығын да, оны дәмді етіп әзірлеудің де көзін, кезін, ретін таба білген. Ел мен елді татуластыру да, жақсылар мен жайсаңдарды құрметтеу де, өздерінің мырзалық, мәрттік, үлгілі, өнегелі қасиеттері мен артықшылықтарын білдіру де, ел дәулеті мен қарым-қабілетін, түсінігін танытуды да қазақ кең дастарқанарқылы, яғни ас, қонақасы арқылы көрсеткен. Осы жолда тұшымды сөз айтып, дәмді тағам берумен бірге оның таза, бүтін ыдыстарына дейін ерекше назарда болған. Сырттан келген кісілер де елді осы қонақасы берудің жолы мен жөні арқылы сынап, бағасын берген. Демек, ұлт мәдениетінде тамақ, дәм татыру – экономикалық, дипломатиялық және тәлім-тәрбиелік қызмет атқарған. Қазақ қонақасы беруде қонақ таңдауды, басқа ұлт, дін өкілдері деп бөлуді білмеген, төрге шығарып, ашық қабақ танытқан, достық көңілін көрсеткен. Шаршағандарына, мұқтаждарына ат, ас, көлік сыйлай да білген.

«Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары» кітабынан

6-мәтін

Оқылым мәтіні бойынша берілген тапсырма – негізгі және қосымша ақпаратты анықтау. Кейінгі тапсырмалар да бірінші тапсырмаға ұқсайды:

Мәтіндегі ең қажетті ақпаратты анықта. Сұрақтарға жауап бер:

- 1) Халқымыз үшін дастарқанның маңызы қандай?
- 2) Ас – адамның арқауы дегенді қалай түсінесің?
- 3) Дефис арқылы жазылатын сөздер мәтінде қандай маңызға ие?

Дәл осындай типтегі мәтінге екі ғана тапсырма беру қаншалықты орынды? Тапсырма жігі мәтіннің негізгі мәнін ашып бере алды ма деген сұрақ туындайды. Мәтін тану деңгейінің өзі тек мәтінді оқып, оның жанама әрі негізгі ақпарат көзін табумен шектелмеуі қажет. Мәтінді толық тану, түсіну, мағынасы таңсық сөздермен жасау да маңызды. Оқушы мәтінді оқып қана қоюы жеткіліксіз, мәтін тану деңгейінен кейін мәтін тудыру тапсырмалары болатынын, сол кезде оқыған мәліметін барынша қолдану қажеттілігі туындайтынын ұмытпаған жөн.

Мәтінмен жұмыс жасаудың, оның мәнін ұғынып, мәтін тудыру тапсырмаларының ұтымды үлгісін көрсеткен тапсырмалар легі 7-сыныптан табылды (7-мәтін):

Дәл бүгіннен бастап

Адам баласы өзінің айналасындағыларға, басқаларға деген көзқарасын, ниетін өзгертсе, олардың да бұған деген көзқарасы өзгереді. Ойы мен ниетін жақсылыққа бағыттай алмайтын адамдар бақытсыз болады. Сондықтан өз бақытымыз үшін өзіміз күресейік. Алдымен өзімізбен күресуді жақсы ойдың негізінде жүзеге асырайық. Ол үшін мен сіздерге өзін орындайтын бағдарлама ұсынамын. Оның аты Дәл бүгіннен бастап деп аталады.

Дәл бүгіннен бастап Мен бақыттымын деген сөзді басшылыққа аламын.

Дәл бүгіннен бастап мен өзімді қоршаған ортадан тек қана жақсылық іздеймін, ойым мен ниетімді жақсылыққа бастаймын.

Дәл бүгіннен бастап мен өзімнің денсаулығым туралы ойлана бастаймын. Дене шынықтыру жаттығуларын жасап, үсті-басыма күтім жасаймын. Дұрыс тамақтанамын, өз денсаулығым зиян келтірмеуге тырысамын.

Дәл бүгіннен бастап мен өзімнің ой-өрісімді кеңейте бастаймын. Білімімді толықтырамын. Миымды жаттықтырамын. Ой қозғауға күш беретін кітаптар оқимын.

Дәл бүгіннен бастап барлық адамдарға достық ниетпен қараймын. Мүмкіндігінше, өзіме жарасатын киім киіп, адамдармен дауыс көтермей сөйлесем, ешкімді сынамауға, ешкімге жөнсіз тиіспеге, ешкімді басынбауға тырысамын.

Егер сіз бен біз осы бағдарламаны ұстансақ, өміріміз тынышталып, денсаулығымыз жақсарып, өзімізбен және айналадағы адамдармен қарым-қатынасымыз ізгілікке, сүйіспеншілікке құрылатыны сөзсіз.

Джеймс Лейн Аллен

7-мәтін

Шиыршық технологиясымен оқыту тиімді болуы мүмкін. Бірақ бұл жүйе мәтіннен бастап, грамматикалық тақырыптарды беруде де, мәтін тудыруға қатысты жасалған тапсырмаларда да толық қамтылғанда ғана нәтиже берері анық. Шиыршықтап оқытуда белгілі бір тақырыптар, стилистика мен синтаксис, орфография мен орфоэпия – ұдайы қайталау арқылы алынатын мәлімет қоры ұлғая түседі. Соның есебінде оқушыға жаңа білім толығып, әр жыл сайын күрделеніп, тұтасқан, жымдасқан білім түріне айналады. Бұл әдіс қазақ тілі пәніне қарағанда, әдебиет сабақтарында жақсы дамыған. Мәселен, ақын Абай Құнанбайұлын 5-сыныптан бастап оқытқанымен, берілген шығармалары, кара сөздері оңайдан қиынға өту процесінен тұрады да, баланың қабылдауына сай икемдеп беріледі. Біз де дәл осы жолда шиыршықтап оқыту арқылы стилистиканы да бастауыш мектептен бастап оқытып, әр жыл сайын күрделендіріп беруіміз керек.

Бұл тек грамматикаға қатысты ғана нәрсе емес. Шиыршықтап оқыту мәтін тудыру дағдыларында да қатаң сақталуы шарт. Шиыршықтап оқуда 5-сынып оқушысы мәтіні мен 10, 11-сыныптарға берілетін мәтіннің құрылымы мен мәні де, ауқымы да күрделі болуы заңды. Бастысы бесінші сыныпқа берілген эссе, он бірінші сыныпта да жазылым әрекетін дамытуға арналған тапсырма түрі ретінде эссе болып қалмауы керек. Яғни жазылымның сан қырлы түрі болса, солардың барлығын, өмірде қажетті дегендерін іріктеп алып, баланың өздік жұмысы (Ақымет Байтұрсынұлының терминімен сынау дағдысы) есебінде дамытып отыру көзделеді. Мәселен, бесінші сынып оқушысы шағын

хабарлама жазуды үйренсе, он бірінші сыныпқа келгенде шешендік өнердің түбін түсірер оқушы жазылым әрекетінің ішінен эссе форматымен тоқтап қалмай, іс-қағаздар стилін құрайтын анықтама, түсініктеме, жарнама сияқты өмірде де қажет болатын жазылым тапсырмасын, шығармашылығын дамытуға үлкен әсер ететін шығарманы да толық үйреніп шығуы тиіс.

Шиыршық әдісі, осылайша, мәтін тану процесінен кейін келетін жазылым мен айтылым тапсырмаларында да орындалған жағдайда, оқушы нақты әрі жүйелі түрде білім алып шықпақ. Академиялық білімді ғана игермей, жан-жақты әрі өзінің ойын еркін жеткізе алатын, сауатты түрде жаза алатын тұлға қалыптасып шығады. Бұл орайда біз тыңдалым мен оқылым, жазылым мен айтылым тапсырмаларын деңгей бойынша әрі оқушының қабылдауына сай жіктеп, бөліп, қарастырып шықтық.

Грамматиканы да, мәтінді оқушының қабылдауына сай беруде де, төрт түрлі әрекет арқылы оқытқанда да, мұғалім ретінде біздің міндетіміз – шиыршық әдісінің артықшылықтарын сабақ процесіне қоса білу. Бағдарлама немесе оқулық авторлары грамматиканы бермеді немесе тақырыпқа сай мәтінді дұрыс таңдамады деп қол сілтеп қоймай, сабақ барысында шиыршық әдісі арқылы үнемелі, үдемелі түрде білімді қайталап, бар базаны толықтырып, баланың қабылдауына тым күрделі болмайтындай біліммен қанағаттандыру – мұғалімнің міндеті. Мұғалім қазақ тілі пәнінде тек қана оқулықпен немесе дайын үлгілік оқу жоспарымен қатып қалмай, оқушы қ мен к айырымын білмей тұрса, сөйлем құрауда синтаксистік қателіктер жіберсе, түсіндіріп, өткенді қайталап, жеңіл тілмен білімді беру – біздің ғана қолымызда. Оқушының сауатты болып, жақсы нәтижеге жетуін қаласақ, сабақта тек грамматикамен немесе тек мәтінмен жұмыс жасау аздық етеді. Грамматика да, мәтін де, мәтінді оқытуда қолданылатын төрт түрлі әрекет те (айтылым, оқылым, жазылым, тыңдалым) бір ғана мақсат пен мүдде үшін оқытылып, сабақ форматына кіріктіріледі. Біздің қазақ тілі пәні мұғалімі ретіндегі басты мақсатымыз – оқушыны мектеп кезінде қазақ тілінде сөйлеуге үйретіп, қазақ тілді ортаны одан әрі дамытып, тамырын терең жаюға атсалысу. Бұл орайда бағдарламада да қарастырылған шиыршық әдісін ұстануымыз орынды. Өйткені шиыршық әдісі арқылы әр сынып сайын білім жаңаланып, қалыптасқан базалық ілімге жаңа материал болып баланың санасына ешқандай стрессіз жинақталып, жинала береді.

Шиыршық әдісі грамматикада қалай көрініс табады деген сұраққа келесідей жауап бердік. Біріншіден, бір ғана пунктуацияны алайық. Пунктуация жеке тақырып ретінде 9 / 10 / 11-сыныптарда бірақ оқытылмай, бастауыш сыныптан жеңіл теориялық білім берілуі тиіс. Бастауыш сыныпта хабардың мақсатына байланысты нүкте, леп немесе сұрау белгісін қоюға үйренеді. Орта буында үтірді қалай қоюды үйренетін болса, жоғары сыныпта құрмалас сөйлемде қойылу үлгісімен танысуы тиіс. Яғни бір ғана пунктуация тақырыбы он бір жыл бойы қайталанып, баланың миында жинақталып, тұтас білімге айналуы маңызды.

Шиыршық әдісін мәтінмен жұмыс кезінде де ұйымдастыру маңызды. Бұл көбіне оқушыларға емес, мәтіндерді таңдап алатын оқулық авторларына қатысты болмақ. Себебі оқушы 5-сыныпта жеңіл, 9-сыныпта күрделі, 11-сыныпта ғылыми стиль болу керек екен деп, қабылдауына тым оңай болатын мәтіндер алынбауы тиіс. Мәтіндерді іріктеп, оларды беруде де заңдылық болуы маңызды. Оқушы бастауыш пен орта сыныптарда көркем әдебиет үлгілерін, шағын сюжетті мәтіндермен танысатын болса, 7-9-сыныптарда публицистикалық стильмен, жоғары сыныптарда іс-қағаздар, ғылыми стильдерін жетік меңгеруі тиіс. Олардың әрқайсысына тән ерекшеліктерін, ауызша

және жазбаша формасындағы айырым белгілері, жанрларын білу маңызды. Өйткені бұл стильдердің барлығы күнделікті өмірде де кездесіп, қолданысқа ие болуы мүмкін.

Шиыршық әдісінде де мәтіндерді стиль бойынша жеңілден күрделіге беру арқылы оқушының білімін әр жыл толықтырып, дамытып отырамыз. Мәтін тану кезінде де, мәтін тудыру барысында да, осылайша, шиыршық әдісі толықтай ұйымдастырылуы тиіс.

Міне, мәтінді мазмұнына қарай; стилі мен жанрына қарай; ең бастысы лингвистикалық білімді қатар алып жүріп ішіндегі тілдік бірліктерді тану арқылы типтеу деген осы. Ал Жаңартылған бағдарламаға алынған оқу мәтіндерінде жүйе жоқ екендігін жоғарыда сан мәрте айтылды. Жүйесіздік ешқандай оң нәтижесін бермесе анық. Жүйе нақтыланбайынша, оқушылар мәтінмен ғана жұмыс жасап, өздері мәтін де тудыра алмайды, қазақ тілінің лингвистикалық білімін де алып шыға алмайды. Бір ғана мәтін арқылы оқушы грамматикалық минимумды да, өзі де түрлі жанрда, бес функционалды стильде мәтін тудыра білуі қажет. Сол кезде ғана қазақ тілі пәнінің маңызы артады, оқушылар мәтінді дұрыс типтеу арқылы мәтіннің ішкі де, сыртқы да құрылымымен танысып шықпақ.

Жоғарыда келтіргеніміздей, мәтінді таңдауда талдауға болатын, ұғымдық категориясы бар мәтіндерді алу қажет. Бұл – мәтінді топтастырудың басты критерийі. Мәтінді таңдауда ұғымдық категориядан шығатын болсақ, ондағы тілдік элементтердің тұру мақсаты мен сөйлемдердегі ішкі құрылымын, сөздер мен сөз тіркестерінің бір-бірімен байланысын түсіндіру әлдеқайда оңай. Берілген мәтінді талдау барысында, жай сөйлемдерді себеп салалас құрмалас сөйлемге немесе салдар мәнді құрмалас сөйлемге айналдыру арқылы лингвистикалық білім береміз.

Осылайша, мәтіндерді топтастыруда кез келген мәтіндерді оқытпай, оны тиімді әрі ұтымды топтастыру жолы арқылы мәтіннің негізгі мәнін, оқушының лингвистикалық білімді алып шығуын толықтай қамтамасыз етуге болады. Сонымен қатар келесі тақырыпшаларда ҚАЗТЕСТ бекіткен деңгей бойынша әрқайсысына тоқталып, жүктелген міндеттемелер бойынша мәтіндерге қойылатын талаптарды ажырататын боламыз.

Деңгейлік оқыту – белгілі бір дәрежеде коммуникативтік құзыретті қалыптастырудағы тілді сатылап меңгеру. Білім алушылар оқыту үдерісіндегі қарым-қатынасқа түсу мақсатын шешуді орнықтыруға және алынатын ақпаратқа сәйкес тілдік тапсырмалар негізінде коммуникативтік білімі, білігі мен дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік алады. **Оқыту деңгейі – тілді үйрету кезеңдеріндегі меңгерілген білім сапасының көрсеткіші.**

Қазақ тілін деңгейлік меңгеру – іріктелген лексикалық және грамматикалық минимумдарды және сөйлеу әрекеті түрлерінде берілген тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым талаптарын орындау арқылы мақсатқа жету нәтижесі.

Ол педагогикалық өзара іс-қимылдың барлық сабақтастығын, даралануын, интеграциялануын, тұтастығын, жүйелілігін қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылардың және бағалау-белгілеу жүйесінің өзіндік моделіне сәйкес келетін тілді деңгейлік оқыту жүйесін енгізу қажеттігі айқындалады. Бұл қажеттілік қазақ тілін деңгейлік оқыту Еуропалық стандартқа сәйкес тілдерді меңгертудің деңгейлік моделіндегі жалпы білім беру жүйесінің барлық сатыларының бірлігін, сабақтастығын, үздіксіздігін қамтамасыз ететін CEFR типі (Common European Framework of Reference: Learning, Teaching, Assessment – Шетел тілін меңгерудің жалпыеуропалық құзыреттері: үйрену, оқыту, бағалау) жүйесі бойынша анықталады. Бұл халықаралық стандарт 2001 жылы Еуропа Кеңесінің шешімімен қабылданған. Стандартта тілдерді оқытудың қазіргі заманғы үрдісінің негізгі құрамдас бөліктері ұсынылған, оны әр деңгей бойынша оқушылардың

ауызша және жазбаша қарым-қатынасқа түсуі арқылы меңгеруге тиіс білімі мен сөйлеу әрекеттерінің түрлері сипатталады. Халықаралық стандарт негізінде тілді оқытудың қазіргі үрдісінің негізгі компоненттері қарастырылған, халықаралық стандарттың өзегі жалпыеуропалық құзыреттіліктерді қалыптастыруда толық сипатталған деңгейлік оқыту болып табылады. Деңгейлік оқыту негізінде сөйлеу әрекеттерінің түрлері арқылы коммуникативтік өзара қарым-қатынасқа түсу әрекеті айқындалған. Бұл құжатта білім алушылардың субъекті тұлғасында қалыптасуы қарастырылады. Белгілі бір ситуацияларда, белгілі бір жағдайда, белгілі бір қызмет саласында міндеттерді шешеді. Деңгейлік оқыту тұрғысынан оқу үдерісін сипаттау мына ұғымдарды білдіреді: құзыреттілік, контекст, сөйлеу әрекеті, коммуникативтік қызмет түрлері, коммуникативтік үдерістер, мәтін, қарым-қатынасқа түсу стратегиясы және міндеттер. Бұл ұғымдар Еуропалық стандартта өзара тығыз байланыста және олардың көмегіне сүйене отырып, шет тілін меңгеру деңгейлерінің тік және көлденең сипаттамасы берілген. Тік сызық бойынша А1 тіл үйренушілер деңгейінен С2 деңгейіне дейін – тілдің тасымалдаушысына дейін жетуі керек. Тілдерді тік сипаттама бойынша оқытудың деңгейлік үлгісін сипаттайтын дескрипторлар тек бір оқу орнының шеңберінде ғана емес, сонымен қатар түрлі оқу орындарының арасында (орта білім беру мектебі, мектеп-гимназия, мектеп-лицей, жекеменшік мектеп және т.б.) орын алуы тиіс. Оқыту кезеңдері арасындағы сабақтастықты қамтамасыз ете отырып, оқу үдерісін неғұрлым мұқият жоспарлауға мүмкіндік береді (Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2019).

Қазақ тілін деңгейлеп оқытуда оқушы төрт әрекет түрі (оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалым) негізінде оқушының коммуникативтік құзыреттілігін арттыру, қазақ тілінде еркін сөйлеу сияқты мақсаттарды алға қойып, әр деңгей бойынша тіл үйренушінің қабылдауы мен танымына сай тапсырмаларды берумен анықталады. Тапсырмаларды берудің өзінде біз оқулықтың басында жазғанымыздай, мәтінді тану мен мәтінді тудыру сияқты екі үлкен деңгейге бөліп қарастырғандықтан, соның аясында талдап, ең негізгі әрі бастапқы кезең – мәтін тану деңгейінде мәтіндерді қалай алу керектігі мен мәтіндерді алудағы негізгі талаптарын деңгейге салып, жіктеп береміз.

A1, A2 деңгейіндегі мәтіндерге қойылатын талаптар

A1, A2 деңгейіндегі мәтіндерге қойылатын талаптарға көшпес бұрын, біріншіден, бұл деңгейлердің ҚАЗТЕСТ сайтында берілген жалпы сипаттамасын тізбектеп өтейік: қарапайым деңгейде тіл қолданушы қатысым барысында күнделікті-тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық және мәдени-әлеуметтік салаларға байланысты шағын диалогтерге қатыса алады.

Тіл қолданушы баяу, анық айтылған ақпаратты түсінеді; қарапайым деңгей үшін белгіленген шағын мәтіндерді оқып, мазмұнын түсінеді; ұсынылған құжаттама немесе іс-қағаздар стиліне жататын мәтін үлгісі бойынша толтырып, мәтін тудыру деңгейінде мазмұнға сай жазба жұмыстарын (шағын эссе, бақылау үшін жазба жұмыстары) орындай алады.

Қарапайым деңгейдегі сөздер мен сөз тіркестері ана тілі қазақ тілі емес тіл үйренуші үшін **800 тілдік бірлікті** құрайды деп берілген.

Дағдылар	Анықтама
Тыңдалым	– Тіл қолданушы жай, баяу, анық айтылған сөздерді түсінеді, қарапайым нұсқауларды орындай алады. – Білім алушылар қарым-қатынас жасаудың әлеуметтік-тұрмыстық және әлеуметтік-мәдени өзекті аудиовизуалды материалдардың мазмұнын түсінеді. – Мәтіннің тақырыбын, негізгі идеясын, мәтіндегі басты және қосалқы ақпараттың мағынасын барынша толыққанды, терең және дәл түсіне алады. – Қарым-қатынас құру жағдаяттарына және қарым-қатынасқа (коммуникацияға) қатысушыларға қарай сөйлеу стильдерінің қалай өзгередінін түсінеді. – Түрлі пікірлерді ескере отырып, оқиғаның/ әңгіменің мазмұнын болжайды.
Оқылым	– Тіл қолданушы қысқа қарапайым мәтіндерді (қарапайым қысқа сипаттамаларды, суреттер арқылы берілген сипаттамаларды, қарапайым және қысқа жазбаша құрылымдарды, ресми құжаттардың қарапайым үлгілерін (қысқа ашық хаттарды, хабарландыруларды), таныс есімдер мен сөздерді жай сөйлемдерді) оқи алады. – Қазақ және әлем әдебиетінің көркем туындыларындағы адамзаттың ортақ құндылықтарын айқындайды. – Тіл қолданушы таныс есімдерді, сөздерді, күнделікті өмірде кездесетін қарапайым фразалар мен хабарландыруларды, кейбір жарнама мәтіндерін оқи алады. – Тіл қолданушы қысқа, қарапайым жазбаша нұсқауларды басшылыққа ала алады (мысалы, X пунктінен Y пунктіне қарай жүру). – Тіл қолданушы қарапайым қысқа хаттардың мазмұнын түсіне алады. – Идеяны, оқиғаларды және кейіпкерлері іс-әрекетінің себептерін түсінетінін көрсетеді.
Жазылым	– Тіл қолданушы өзі, жұмысы мен таныс адамдары және мекенжайы туралы, жай сөйлемдер мен фразаларды жаза алады. – Тіл қолданушы бір-бірімен байланыссыз жай сөйлемдерді жаза алады. – Орфографиялық, грамматикалық және пунктуациялық нормаларды ескере отырып, баяндау сипаттағы мәтіндерді құрастыру үшін тиісті лексикалық бірліктерді пайдаланады.
Айтылым	– Тіл қолданушы таныс тақырыптар аясында сұрақ қойып, жауап бере алады. Өзіне бағытталған қарапайым лебіздерді түсіне алады. Тіл қолданушы өзі және басқа адамдар (мекенжайы, қызметі, өмірбаяны) туралы айта алады; алдын ала дайындалған хабарламаларды таныстыра алады. – Білім алушы алдын ала дайындалған жазбалар мен жоспарды пайдалана отырып, әңгіменің, оқиғаның мазмұнын жеткізеді. – Оқығаны, естігені жөнінде сұрақтар құрастырады және көзқарасын білдіреді. – Ұсынылған тақырып пен белгіленген коммуникативтік тапсырма бойынша өзара байланысқан, логикалық жүйеге құрылған хабарламаны құрастырады. – Қарым-қатынасқа түсу кезінде әлеуметтік-тұрмыстық және әлеуметтік-мәдени саласында түрлі тілдік жағдаяттарға сай өзінің коммуникативтік көзқарасын білдіре отырып, диалогқа қатысады. – Әлемдік мұраға ұлттық мәдениеттің қосқан үлесін түсінеді және түсіндіреді.

22-кесте. Қазақ тілін (A1) көлемінде меңгерудің сипаттамасы

Бұл (22-кесте) – А1 деңгейіне берілген қысқа анықтама. Бұл деңгей оқытудың ең алғашқы кезеңінде орын алады. ҚАЗТЕСТ бұл деңгейді өзге тілді үйренушілерге арнап жасағандықтан, тілдің негізгі базалық құрылымын, ең бастапқы критерийін қанағаттандыруда орындалатын әрекеттерді тізбектеп шыққан. Бірақ біздің сараптауымызда А1 деңгейіне ана тілі өзге тілде шыққан тіл үйренушілерді ғана емес, қазақ тілінде де сөйлейтін аудиторияны қатар аламыз. Себебі ана тілі қазақ тілі болып есептелетін балалар да А1 деңгейінде сол тілде жаза алмайды, ойын кейде дұрыс жеткізуге қиналады. Осы себептен А1 деңгейінде тіл үйренушілерді жалпы алып, оларды деңгей бойынша балабақша мен бастауыш сынып оқушыларына бағыттап, сол деңгейге бейімдеп қарастырамыз.

Енді қазақ тілін меңгерудің базалалық деңгейінің жалпы сипаттамасына (А2) тоқталсақ, тіл үйренуші күнделікті-тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық, мәдени-әлеуметтік және кәсіби салаларға қатысты жағдаяттардағы диалогтерге қатыса алады.

Аталған салаларда коммуникативтік қарым-қатынасқа түсу (түсіну, жауап қайтару, пікір білдіру) үшін осы деңгейге арналған тілдік құралдарды толық пайдалануы қажет.

Тіл үйренуші анық айтылған ақпаратты түсінеді, сұрақ-жауапқа қатыса алады; базалық деңгей үшін белгіленген мәтіндерді оқып, мазмұнын түсінеді; күнделікті қарым-қатынаста және кәсіби салаларда жиі кездесетін сөйлеу жағдаяттарына қатысып, нақтылаушы сұрақтар қояды; базалық деңгейге арналған грамматикалық формаларды дұрыс қолданып, осы деңгейге сәйкес сұхбатқа қатыса алады; базалық деңгей үшін ұсынылатын құжаттарды үлгі бойынша толтырып, жазба жұмыстарын (логикалық ойы аяқталған қысқа мәтінді құрастыру, шағын эссе, бақылау үшін жазба жұмыстарын) орындай алады.

Базалық деңгейдегі сөздер мен сөз тіркестері ана тілі қазақ тілі емес тіл үйренуші үшін **1600-1800 тілдік бірлікті** құрайды.

Дағдылар	Анықтама
Тыңдалым	– Тіл үйренуші күнделікті-тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық және мәдени-әлеуметтік жағдаяттардағы (отбасы, жұмыс, көлік және т.б. туралы) анық айтылған ақпараттарды түсіне алады, айтылған өтініштерді орындай алады. Хабарландыру мен ақпараттардағы негізгі ойды түсіне алады. – Теле-радио-хабарлардағы хабарландыру, жарнама, ауа райы туралы ауызша айтылған мәтіндер мазмұнын түсіне алады.
Оқылым	– Тіл үйренуші таныс, нақты, қысқа мәтіндерді түсінеді (жеке немесе іскерлік хаттар, факстер, күнделікті хабарландырулар, жарнама). – Тіл үйренуші қарапайым күнделікті қажетті ақпараттарды мәтін ішінен таба алады. Күнделікті тілдік қолданыстағы және мамандыққа қатысты мәтіндерді оқи алады. – Тіл үйренуші базалық деңгейге арналған лексикалық тілдік бірліктер қамтылған қысқа мәтіндерді оқи отырып, таныс есімдерді, сөздерді және қарапайым фразаларды, мәтіннің жалпы мазмұнын оқып түсіне алады. Таныс тақырыпқа арналған нақты ақпаратты қамтыған, күнделікті немесе кәсіби бағдарлы мазмұндағы қысқа мәтіндерді түсіне алады. – Тіл үйренуші ақпараттары бар және дәлел, негіздемелері көрсетілген жазба түрдегі хат, құжат және шағын газет мақалаларындағы ақпаратты, дәлелдерді түсіне алады. – Тіл үйренуші таныс тақырыптағы стандартты ресми-іскери тілмен жазылған қарапайым мазмұндағы хаттарды және факстерді (тапсырыс, қолхат, сенімхат, кепілхат) және бейресми сипаттағы жеке мақсатта жазылған хаттарды түсіне алады.
Жазылым	Тіл үйренуші күнделікті өмірге (тұрмыс, жұмыс, қызмет, басқа адамдармен қарым-қатынасқа) қатысты логикалық ой аяқталған қысқа мәтінді құрастырып, жаза алады. Өз пікірін білдіріп, оқиғалар туралы ақпаратты рет-ретімен жазбаша бере алады
Айтылым	Тіл үйренуші таныс тақырыптар бойынша сұрау, қайталап сұрау, жауап беру, реплика айту (келісу, келіспеу), қорыту арқылы сұхбатқа қатысады. Оқылған және тыңдалған ақпараттың негізгі мазмұнын монолог түрінде баяндай алады. Күнделікті-тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық және әлеуметтік-мәдени салаларға қатысты жағдаяттарда (көшеде, дүкенде, қоғамдық көліктер мен қоғамдық орындарда, қызмет көрсету орындарында) ақпаратпен алмаса алады, ұсыныс береді, нұсқау жасайды, өтініш айтады, тапсырыс береді.

22-кесте. Қазақ тілін (A1) көлемінде меңгерудің сипаттамасы

Бұлардың барлығы – оқыту қазақ тілінде жүргізілмейтін, тілдің жалпы деңгейін құрайтын сипаттама. Ал біздің сараптауымызша II тараудың басында келтіргендей, оқушы мектеп табалдырығында немесе одан да ерте кезеңде, яғни балабақша мен бастауыш мектепте қазақ тілінің коммуникативтік дағдысын қалыптастыруға дағдыланады. Бұл тұрғыдан біз Ы.Алтынсарин бекіткен қазақ тілін T2 ретінде оқытуда қолданылған кестеге сүйендік:

	Деңгейлер		Сыныптар
базалық	A1	бастапқы	1-сынып
		орта	2-сынып
		ілгерінді	3-сынып
	A2	бастапқы	4-сынып
		орта	5-сынып
		ілгерінді	6-сынып
орта	B1	бастапқы	7-сынып
		орта	8-сынып
		ілгерінді	9-сынып
	B2	бастапқы	10-сынып
		орта	11-сынып

24-кесте. Қазақ тілін Т2 есебінде оқыту деңгейі (Ы.Алтынсарин академиясы ұсынған бөлініс)

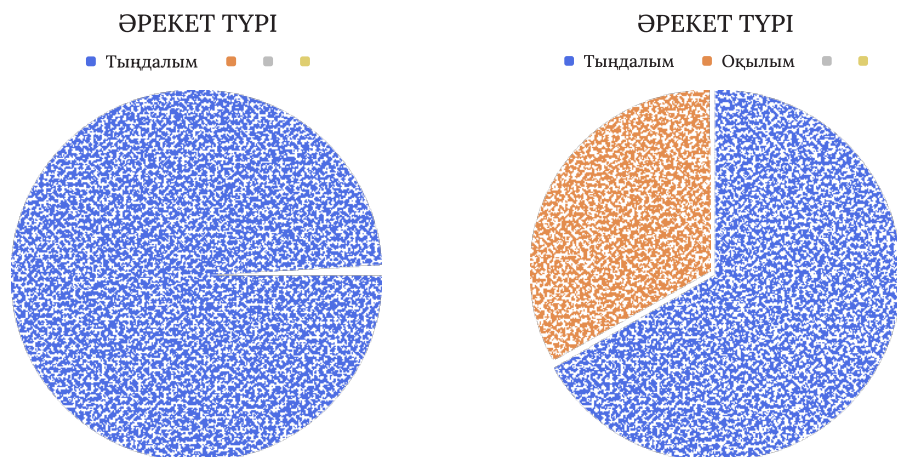
Кестеде берілгендей, қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту барысында да бастауыш сыныпта А1 мен А2 деңгейлерін қамтиды. Ал қазақ сыныптарында қазақ тілін меңгеру, қазақ тілінде сөйлеу процесі ертерек басталады. Бұл туралы бөлініс ешбір еңбек пен оқу құралында берілмеген. Ана тілі қазақ тілінде шықты деп есептегенімізбен, бұл тіл үйренушілерді де біз қазақ тілін үйретуде деңгейге бөліп, сол бойынша ажыратуымыз маңызды. Туғанынан қазақ тілін бойына сіңіріп өскен, ортасы, тумасы қазақша сөйлейтін баланың тілі де қазақша шығатыны анық. Бірақ қазақ тілін балабақшада немесе бастауыш мектепте оқыту барысында да біз белгілі бір нормалық заңдылық пен деңгейлік тапсырмаларға мән беруіміз тиіс. Деңгейленген бұл білім балабақшадан бастап қалыптасады да, кейінгі оқу процестерінде күрделеніп, шиыршықталып отырмақ.

Біз қазақ тілін меңгерушілерді екі үлкен топқа бөлеміз. Біріншісі – қазақ тілін балабақша мен мектеп кезінен бастап үйренетіндер; екіншісі – ересектердің үйренуі. Қолданылатын әдістемелік жүйе әртүрлі болғанымен, шартты түрде деңгейлері бір. Яғни ҚАЗТЕСТ жүйесінде келтірілген оқушының төрт түрлі әрекет негізінде көрсететін нәтижелері бір. Бірақ бұл екі үйренуші топтың әрекет түрлерінің берілетін қатары бір-бірінен ерекшеленеді.

Біріншіден, қазақ тілін ерте кезден, яғни кіші кезінен оқыған балалар балабақшада да, бірінші сынып оқушысы да мәтінді өздігінен оқи білмейді. Оқушы кез келген ақпаратты тыңдау арқылы жадына сақтайды да, жаңа ақпарат алады, тыңдалым әрекеті арқылы ғана мәтін тудыра алады. Оның өзінде тек ауызша сұраққа жауап беріп, шағын монолог құрайды не диалогқа қатысады. Осылайша, балабақшадағы балалар немесе бірінші сынып оқушылары А1 деңгейінде тек тыңдалым әрекеті арқылы коммуникативтік дағдыны қалыптастыруға әрекеттенеді. Бірақ бала бірінші сыныпта әріп таныған соң, оқуға жарап, алғашқы мәтіндерін өзі оқуға дағдыланады. Ақпаратты ендігі тыңдалым арқылы ғана емес, оқылым арқылы да алады. Осылайша, балабақша мен бірінші сынып арасында тыңдалым әрекеті әріп танығанға дейінгі кезеңде 100%-

дық көрсеткішке ие болса, әріп танып, сөзді буынға бөліп, тұтас сөйлемдерді оқи алған уақытта бұл көрсеткіш төмендей бастайды. Ендігі кезекте тыңдалым әрекетімен қатар оқылым дағдысы қосылады да, ақпаратты алу үшін оқушы тыңдауы және оқуы қажет болады. Яғни тыңдалым мен оқылым теңдей бөлінеді де, оқушы мәтінді тану үшін тыңдалым әрекетінен де, оқылым әрекетінен де өтуі қажет етіледі. Бұл процесс келесідей диаграммаға салынды (6-сызба):

6-сызба. Тыңдалым мен оқылым әрекеті

Ал ересектер қазақ тілін оқу барысында А1 деңгейінде мәтіндерді тыңдап қана тіл үйренуі мүмкін емес. Оларда оқылым мен тыңдалым деңгейлері қатар, бірден немесе параллель жүреді. Олар қазақ тілінің төл дыбыстарын танып болғаннан кейін орыс тілді болса, мәтіндерді оңай оқып, түсінбесе де оқылым әрекетін орындай алады. Яғни А1 деңгейінде балабақшадағы немесе бірінші сынып оқушылары мәтінді тыңдау арқылы қабылдайтын болса, ересектер бұл деңгейде тыңдалым арқылы да, оқылым арқылы да жаңа ақпарат алып, сөйлеуге, жаза білуге машықтанады.

Дегенмен тілді үйрену кезінде маңызы үлкен әрі алғашқы әрекет ретінде бағаланатыны – тыңдалым әрекеті. Жаңа білім алуда тыңдалым әрекетінің өзі үлкен мәнге ие. Тыңдалым үйреніп жатқан тілдің дыбыстық ерекшеліктерін, сөз екпінін, ырғағын меңгеруге көп көмектеседі. Тыңдалым әрекеті негізінде сөздерді анық дыбыстау, интонацияны дұрыс қолдану, сөздерде және сөйлемдерде екпінді дұрыс қою дағдылары қалыптасады. Тыңдау арқылы оқушы жаңа сөздерді игереді, қарапайым «Иә» немесе «Жоқ» деп басталатын сұрақтарға жауап бере алады, оқытудың орта кезеңінде сипаттамалық не баяндау мәтіндерін ауызша тудыруға қатысады. Осылардың барлығы тікелей мәтінге қатысты.

Мәтін – аяқталған тілдік шығармашылық процесс ретінде нақты бір тақырыптан тұратын және ерекше бірліктері бар (күрделі синтаксистік тұтастық) лексикалық, грамматикалық, логикалық, стильдік өзара байланысы бар оқушыға (адресатқа) бағытталған прагматикаға негізделген таңбалар әлемі (Уэли, 2011). Тілді жаңа үйреніп

келе жатқан оқушы не болмаса ересек адам таңбалар әлемін толықтай түсіну үшін оқытушы мәтіннің іштей ерекшеліктерін, құрылымын ескере отырып, мәтінді дұрыс таңдай білуі маңызды.

Сол себепті баланың психологиясына, қабылдауына сай мәтіндер де шағын, күнделікті өмірмен байланысты болуы тиіс. Мәселен, балабақша кезінде оқуға тұрарлық келесі мәтінді талдап көрейік (8-мәтін):

Бұл – менің отбасым. Бұл кісі – менің әкем. Ол кісінің аты – Әділбек. Ол кісі күшті. Бұл кісі – менің анам. Ол кісінің аты – Жансая. Ол кісі әдемі. Бұл – менің інім. Оның аты – Айдар. Ол ақылды. Мен отбасымды жақсы көремін.

Мәтін балабақша (қазақ тілді орта) немесе бірінші сынып оқушысына (оқыту қазақ тілінде жүрмейтін сынып) арналған. Дәл осындай форматтағы мәтіндерді ересектерге де икемдеп, беруге болады:

Менің атым – Ардақ. Мен 23 жастамын. Жеке кәсіпкермін. Отбасым бар. Әкемнің аты – Ернұр, ол 56 жаста, инженер. Өзінің жеке кәсібі бар. Анам – Әсия, 50 жаста, ол есепші болып жұмыс істейді. Қарындасым бар. Оның аты – Айнұр. Ол университетте оқиды. Ол өте ақылды.

8-мәтін

Берілген мәтіндер шағын. Мәтіндегі сөз түсінікті. Ең бастысы, бұл мәтіндерді тыңдау арқылы тіл үйренуші де ұқсас мәтінді талдап, өзі де ұқсас форматта жаңа мәтін тудырып көруі керек. Бірінші деңгейде мәтінді таңдауда оқушының қабылдауына сай, оның айналасында бар дүниелермен қамту керек. Сонда ғана қабылдау жеңіл болады. Бұл дегеніміз – бала жастайынан өзі білетін, өзіне таныс нәрселермен танысуы тиіс. Яғни абстракт дүниелерден бұрын, нақты, өмірде бар, ұстауға, көруге келетін, айналасын қоршап жатқан адамдармен, дүниелермен таныстыру қажет. Бірақ тыңдалым мәтіні қабылдауға жеңіл болсын деп, біртепті мәтіндерді өзгертпей, түрлендірмеу де дұрыс емес. Тыңдалым мәтіндерінің өзі әр уақыт күрделеніп, баланың танымдық процесін дамытатын мәтіндер алынуы қажет. Әсіресе, мәтіндердің стилі бойынша ауызекі сөйлеу стиліне жататын мәтіндер мен көркем әдебиет стилінің түрлі жанрларына негізделген мәтіндер алынғанда, тіл үйренушілердің танымы мен қабылдауына жеңіл болады, ешқандай қиындық тудыртпайды. Бастапқы кезде шағын ғана отбасыға қатысты мәтін таңдалса, келесіде қысқа ертегілермен, танымдық мәтіндермен таныстырылып отыруы тиіс (9-мәтін):

Жан-жануарлардың дауласқаны

Жылқы, түйе, сиыр, қой, ит, тауық, тышқан және бөтен жан-жануарлардың бәрі де адамның жылына, ағалыққа таласты дейді.

Жылқы айтты:

– Мен, адам үстіме мінсе алысын жақын етемін, күшімді болса көреді, сүтімді болса ішеді, қылыма дейін арқан істейді, адамға менен пайдалы мал жоқ, жыл ағасы мен боламын, – деді.

Түйе айтты:

— Сен адам жұмысын қылсаң арпа, сұлы, шөп асайсың, тамағың үшін құл болдың. Мына мен сен көтере алмайтын ауырды көтеріп, неше айшылық алыс жерлерге барамын, аш болдым деп арпа, сұлы сұрамаймын, көде болса көде, жусан болса жусан, не кез келсе соны қорек етіп, табылса су ішіп, табылмаса шөлге де шыдап жүре беремін. Жыл ағасы болу маған лайық, — деді.

Сиыр айтты:

— Адам егін ексе менімен егеді, сүтімді ішеді, құрт, май істейді.

Қой айтты:

— Мен болмасам қазақ үйін немен жабар еді; жүнімді алып киіз істейді, жабағымнан күні тігеді, арқан, жіп еседі, сүтімнен құрт, май алады, — деді.

Ит айтты:

— Мен болмасам сенің көбіңді не ұры ұрлап, не қасқыр жеп тауысар еді, сенің бәріңнің мен бақташыңмын, дұшпан көрінсе үріп-абалап, иеме хабар беремін.

Тауық айтты:

— Мен болмасам кісі ерте тұрып, жұмысына бармай, ұйықтап қалар еді. Мен таңертең тұрып шақырып, хабар айтамын, таң атты деп. Көп отырса, жұмысыңнан қаларсың, жатар уақыт болды деп. Түн ортасында да шақырамын, кеш болса тағы шақырамын, демалар мезгіл болды деп, — деді.

Тышқан не дерін біле алмай тұрды да, бір түрлі қулық ойлап, жиналған көпке айтты:

— Бұл таластан ештеңе өнбес, жылды қарап тұралық та, кім бұрын көрсе, сол жыл басы болсын, — деді.

Түйе өзінің биіктігіне сеніп, менен бұрын кім көреді деп, тышқанның сөзін қостап, бәрі де жылды қарап тұрды. Біраздан соң тышқан жорғалап, түйенің үстіне шығып, өркешінің басына мінді де отырды. Сонымен бәрінен бұрын жылды тышқан көріп, хабар беріп, жылдың басы болған. Түйе бойына сеніп құр қалды деген сөз осыдан қалған екен.

Ы.Алтынсарин

9-мәтін

Бұл форматтағы ертегілерді беру арқылы оқушының қарапайым сөйлем құрылымдарын құрастыруына мән береміз. Мысалы, *Тауық айтты*, *Тышқан бүй деді*, *Сиыр ... деп айтты* деген сөйлем құрылымдары арқылы оқушы үшінші жақтан әңгімені баяндап беруге үйренеді. Бала бұл ертегіні баяндап жатқанда, төлеу сөздің не екенін әлі түсінбейді, түсіндіру де қажет емес. Бірақ мұғалімнің көмегімен әрі баяндауымен оқушы да бұл форматты қолданып, мәнін түсіне білу қажет. Бұл орта сыныпта, бала сәл есейгенде, бұндай форматтағы сөйлем құрылымдары төлеу не төл сөз деп аталатынын түсіндіріп отыру қажет. Ал бастауыш деңгейде, әсіресе бірінші сыныпта оқушыға ондай терминдік дүниені түсіндірудің қажеттілігі шамалы.

Теориялық білім берілмесе де, А1 деңгейінің өзінде-ақ оқушыны тыңдаған мәтінін баяндап беруге дағдыландыру керек. Мысалы, А1 деңгейіне жататын келесідей сипаттама мәтінін алайық (10-мәтін):

Барыс

Барыс — өте сақ және епті жыртқыш. Түсі көкшіл сұр, қара теңбілді шұбар болады. Жүні ұзын әрі салалы. Барыс көбіне басын мәңгі қар басқан биік тауларда мекендейді. Қар қалың түскенде ғана төмендеп, орман белдеуіне дейін келеді. Барыс ымырт жабыла қорек іздеуге шығады, ашыққан кезде аңды күндіз де аулай береді.

Барыс қия жартастардағы үңгірлерге күшіктейді. Оны бірнеше жыл мекен етеді.

Біздің елімізде барысты хайуанаттар бағы үшін ғана аулайды. Барыс — бағалы аң.

10-мәтін

Бұл мәтін оқушыға барыс туралы ақпарат бере отырып, лингвистикалық білім тұрғысынан жаңа сөздерді игеруіне, оларды баяндап бергенде пайдалануға икемделеді. Соның негізінде бала тыңдаған мәтінін айтылым әрекетінде қайталап айтып беруге дағдыланады. Әрі бұл мәтін сипаттау мәтініне жатады. Сипаттау мәтінін оқушыға тыңдатудың басты мәні – әлем мен оның болмысын тану формасы. Сипаттау мәтінін оқу арқылы оқушы сөз болып отырған нәрсе не құбылыстың жан-жақты сипаттамасын, оның түрі мен түсін ойша елестетеді. Оқи отырып, нәрсе не құбылыстың мида сипатын жасайды. Дәл осы құбылысты М.Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде «суреттеу» ұғымы деп атаған.

М.Жұмабаев оқушының, әсіресе бастауыш сыныпта бала жаңа нәрсені өзінің білетінімен байланыстыра отырып, қарастырғанда оған әсер беріп, түсіндіргенде білім жаттанды қалыпта болмай, кәдеге жарайтынын жазады да: «Біз жаздығүні кемпіркосақты қыстығүні суреттей аламыз. Міне, осы заттың өзі бізге әсер беруден тоқтаған күнде де, біздің ой мен жанымызда сол затты тірілте алуымыз, сол заттың суретін көз алдымызға алып келуіміз «суреттеу» деп аталады», – деп, бірінші кезекте баланың жадында кез келген болмысқа қатысты өмірде болған әсер, ал содан кейін суреттеу пайда болатынына көңіл бөледі (Жұмабаев, 2023).

Оқушы мәтін тудыру процесінде кез келген нәрсені суреттеп, оны сипаттап бере алуы үшін бірінші кезекте сипаттау мәтіндерімен таныс болуы тиіс. Бұл тұрғыдан М.Жұмабаев бір затты суреттеу үшін сол заттан адам жанында көп әсерлену болу керектігін жаза келіп, дұрыс сипаттамаудың туындау себебін көрсеткен: «Бір затты дұрыс суреттей алу үшін сол заттан адам жанында көп әсерлену болу шарт. Егер бір заттан бірлі-жарым ғана әсерлену болса, ол уақытта заттың барлық сыны жанда қалмайды. Баланың әсерленуі әлсіз. Бұл – бір. Сыртқы заттармен бала жаңа танысып келеді, яғни балада әсерлену әлі де көп болған жоқ. Бұл – екі. Міне, осы себептерден бастапқы кезде баланың суреттеулері дұрыс болмайды. Жас балада бір заттан әсерлену болғанда, заттан түгел әсерлену емес, сол заттың бір балаға жат көрінген сынынан ғана болады. Мысалы, бала қанттан әсерлену алғанда қантты қатты, ақ зат емес, тура тәтті бір зат деп қана біледі. Сондықтан ол екеуі де тәтті болғандықтан, қант пен кәмпитті айыра алмайды» (Жұмабаев, 2023). Өмірдегі ақиқат шындықты, кез келген құбылыс не нәрсемен таныстыру барысында оны мәтін арқылы, сипаттау арқылы да оқушы жадында сақтап, айырымдары мен ерекшеліктерін мәтін негізінде де тани алады. Мәтін,

оның ішінде сипаттау мәтінінің атқаратын басты қызметі де осы.

А1 – қарапайым деңгейде оқушы тыңдалым әрекеті арқылы мәтінді қабылдап, жай сөйлемдер арқылы сұраққа жауап береді, монолог құрастырып, диалогқа қатысуды үйренеді. Ең бастысы, бұл деңгейдің өзінде оқушының сауаттылығын арттыру мақсатында жай сөйлемдердің басты қағидаттарын да ескерту керек. Мысалы, қазақ тілінде *Не істеді?* деген сұраққа жауап беретін сөздердің сөйлемді аяқтайтынын, *Кім?* немесе *Не?* деген сұрауға жауап беріп тұрған сөздердің сөйлемнің басында кездесетінін түсіндіріп отыру – мұғалімнің басты мақсаты мен міндеті.

Бұл туралы теориялық білім 1-сыныпқа арналған «Ана тілі» оқулығында берілген: «Сөйлемдегі сөздер бір-бірімен байланыста болады. Олардың байланысын сұрақ қойып білеміз: Бұлбұл бақта сайрайды. Не бақта сайрайды? Бұлбұл қайда сайрайды? Бұлбұл бақта не істейді?». Дәл осы ереже орыс сыныптарында да 1-сыныптан бастап оқытылуы қажет. Өйткені қазіргі тәжірибеге сүйенсек, орыс мектептерінде қазақ тілінің жүйесі мен сөйлем құрудағы басты принциптері тармақталып, айтылмаған. Дәл осы идея 2, 3-сыныптарда шиыршық технологиясы негізінде күрделеніп, әр оқу жылында керек ақпараттармен толықтырыла береді.

Бірақ бала мәтіндерді оқып, мәтіннің түрлерін, оның стилистикалық қырына бармас бұрын, біріншіден, зат есімнің, етістіктің, сын есім мен сан есімнің сұрақтарын біліп алуы маңызды. Сонда ғана мәтінде оқушы етістіктерді зат есімнен ажыратып, дұрыс сұрақ қоя алады. Дұрыс сұрақ қою арқылы сөйлем құрап тұрған сөздердің өзара байланысын түсініп, баланың ойында логикаға негізделген тұтастық пайда болады. Қазақ тілінің жүйесіне сәйкес іс-қимылдың сөйлемді аяқтайтынын, сол арқылы сөйлемдегі басқа сөздерге сұрақ қоятынын түсінеді.

Оқушы мәтінді оқып, сол мәтін бойынша сұрақты құрауға өзі дағдылануы міндетті. Мәселен, келесідей мәтін бойынша талдап көрейік (11-мәтін):

Әбілхан Қастеев

Әбілхан бала жасынан сурет салуға құмар болды. Табиғат көріністері оған қатты әсер етті. Көргендерін әр нәрсеге ұқсататын.

Бала қой бағып жүріп қарап отырмады. Тас қашап, түрлі мүсіндер жасады. Біреуі қойға, біреуі жылқыға ұқсайды. Қолы епті екен. Жасаған бұйымдары жұрттың көзін қызықтырады.

Түймебай ұста баланың шеберлігін таныды. «Сенен түбінде бірдеңе шығады» деп арқасынан қақты. Бала бұған қатты қуанды.

А.Жақсыбаев

11-мәтін

Бірінші кезекте оқушы мәтінмен танысады, яғни мәтінді басынан аяғына дейін оқып шығуы керек. Екіншіден, мәтінді оқып болған соң, оның түсінгені не түсінбегенін анықтау үшін балаға сұрақ қоямыз: «Әбілхан жасынан неге құмар болды?», «Әбілханға не әсер етті?», «Бала қой бағып жүріп, тағы не істеді?», «Әбілхан жасаған нәрсе кімді қызықтырды?», «Түймебай деген кім?», «Түймебай кімді мақтады?», «Әбілхан Түймебайдың сөзіне қуанды ма?» және т.б. Кейде мәтін бойынша сұрақтар оқушыны нақты жауапты табуға дағдыландырып, мәтінді түсінуге, ондағы негізгі ақпаратты алуға жұмсалады. Бірақ сұрақ қою процесі біржақты болып қалмауы керек. Оқушы да қарапайым болсын мәтін бойынша сұрақ құрастыруына болады. А1 деңгейінде арнайы

сөздерді белгілеп, сол сұрақтарды қолдану негізінде сұрақ қою тапсырмасын беруге болады. Сөйлемде әрекет арқылы басқа сөздерге сұрақ қойылады десек, мәтіндегі «құмар болды», «әсер етті», «ұқсататын», «отырмады» сияқты етістіктерді қолданып, сол бойынша сұрақ қойдыртып үйрету маңызды.

Ескерту: мәтінде «құмар болды» немесе «жұрттың көзін қызықтырады» деген ауыспалы мағынада берілген тіркестер бар. Ауыспалы мағынадағы сөздерден қорықпай, олармен жұмыс жасауды, тіпті базалық деңгейден бастаған дұрыс деп санаймыз. Бұл тілдің күрделі құрылысын орта не жоғары сыныпта ғана күрделендірмей, әсте әр уақыт жүйелі түрде баланың миы мен қабылдауына қиын болмайтындай, бірақ тым жеңіл әрі қызығушылығын оятатындай орта балансты сақтап тұруын қамтамасыз етеді.

A1 деңгейінде оқушы мәтінді оқып, түсініп, сол бойынша сұрақтарға жауап беріп, базалық негізін, мәтіннің не туралы жазылғанын, ондағы басты идеяны түсінуі керек. Сөйлемнің құрылымы туралы, яғни баяндауыштың сөйлемнің аяғында, ал бастауыш сөйлемнің басында тұратынын, іс-қимылды білдіретін сөз *Не істеді?*, *Не қылды?* және *Қайтты?* деген сұрақтарға жауап беретінін, ал заттың атын білдіретін сөздер *Кім?*, *Не?* деген сұрақтарға, заттың сынын білдіретін сөздердің *Қандай?*, *Қай?* ал оның заттың санын білдірсе, *Қанша?* және *Неше?* деген сұрақтарға жауап беретінін біліп, сол сұрақтарды өзі қоя алатын дәрежеде болуы керек.

Грамматиканың жеке қарастырылмай, тек қажеттілікке қарай, оның ішінде қолданысқа жарайтынын ғана үйрету туралы тұжырымымыз алдыңғы тарау мен тараушаларда сөз болды. Осылайша, A1 деңгейі бойынша балабақша мен бастауыш сыныпта оқушыға ұсынатын грамматикалық тақырыптарымыз осылар: дыбыс, әріп, орфография – сөздердің дұрыс жазылуы, орфоэпия – сөздердің дұрыс айтылуы, сұраулы есімдіктер, тасымалға, буынға дұрыс бөлу. Ересектер A1 деңгейінде шағын мәтіндерді оқып, оларды түсініп, сұраққа қысқаша жауап береді. Жіктік, тәуелдік формаларымен сөйлем құрастыра алады.

A2 деңгейі оқушының мәтінді өзі оқи алған кезеңінен басталады. A2 деңгейінде қарапайым мәтіндер мен сөздер, сөз тіркестері қолданылған болса, базалық деңгейде сөз құрылымдары сәл де болсын күрделенеді, мәтін көлемі де ұлғаяды.

Мәтінмен толықтай танысқан, идеясы мен мазмұнын түсінген оқушының өзі де оқылған мәтініне ұқсас жаңа дүние жасап шығара алады. Ол үшін мұғалім мәтін тануда оқушының қабілетін жетілдіру мақсатында мәтінмен дұрыс жұмыс жасауды үйрете білуге тиіс. Бұл кезекте мұғалімнің өзі мәтінге қойылатын талаптардың аражігін ажыратып алғаны дұрыс.

A2 деңгейінде де оқушы мәтінді оқып, өзіне керегін алу үшін мұғалім баланың дүниетанымына, қабылдауына жеңіл болатын әрі құрылымы жағынан оңай, түсінуде қиындық тудырмайтын мәтіндерді таңдауы тиіс. Осыдан мәтін таңдаудағы бірінші ұстаным – мәтіннің жеңіл қабылдану принципі шығады. Әсіресе A2 деңгейінде оқушы қарапайым сөздерден сөйлем құрастырады десек, оқылатын мәтін де сондай жеңіл түрде құрастырылғаны абзал. Бұл – алдағы уақытта 1-2 сөйлем құрастырып үйреніп жүрген оқушының тұтас мәтін құрастыра алуына түрткі бола алады. Оқушы мәтінді оқи отырып, өзі де сондай мәтін құрастыруға дағдылана түспек. Мәселен, бір ғана «Кітапхана» мәтінін алып қарастырайық (12-мәтін):

Кітапхана

Кітапхананың үйі 3 бөлмелі. Бір бөлменің ішінде кітаптар тұрады. Екінші бөлмеде оқушыларға кітап береді. Үшінші бөлмеде үстелдердің үстінде газет-журналдар жатады. Кітапхана жай күндері түстен кешке шейін ашық. Мейрам күндері есік жабық болады. Біз кітапханадан оқуға кітап аламыз. Кітапты екі аптаға үйге береді. Сіз біздің кітапханамызға жазылыңыз. Сіздің кітапханада кітап аз, бізде көп. Біздің кітапханада қоғам, шаруашылық, саяси кітаптар көп. Көркем әдебиет те көп. Мен саяси кітаптарды көп оқимын. Сіз біздің кітапханаға келіңіз, кітап оқыңыз, кітап алыңыз! Басқа кітапханаға жазылмаңыз.

Қ.Кемеңгерұлы «Оқу құралы»

12-мәтін

Біріншіден, бұл мәтін А2 деңгейін оқып жатқан кез келген оқушыға түсінікті болмақ. Біріншіден, бұл мәтін А2 деңгейін оқып жатқан кез келген оқушыға түсінікті болмақ. Себебі әр мектепте, әр ауыл мен қалада кітапхана табылады. Бұл дегеніміз – оқушының дүниетанымында кітапхана туралы түсінік бар деген сөз: оған өзі не барып көрді, не көшеде сырттай кітапхананың ғимаратын көріп қалды. Кітапханадан кітап алатыны туралы оқушының санасында түсінік бар, өйткені жылдың басында оқушы кітапханадан кітап алса, жылдың соңында өзі алған кітапты қайта тапсырады. Яғни жаңа тілді үйрету барысында ең басында мәтінді таңдауда абстракт түсініктен емес, керісінше күнделікті көріп жүрген, өзіне таныс нәрседен бастау маңызды.

Екіншіден, бұл мәтінде әрбір сөйлем қысқа әрі түсінікті құрылған. Мәтін құрамында 15 сөйлем бар, ал ең ұзын сөйлемінің өзі 8 сөзден (Сіз біздің кітапханаға келіңіз, кітап оқыңыз, кітап алыңыз!) тұрады.

Үшіншіден, оқушы мәтінді оқи отырып, сөзбен жазылған сипаттаманы ойша елестетіп отырады. Осылайша, мәтінде жаңа сөз кездескенімен, мәтінді толықтай түсінуде еш кедергі келтірілмеген. Яғни мұғалім мәтінді таңдауда бастапқы кезде сипаттау я баяндау мәтіндерін алу арқылы оқушыны қызықтыра алады.

Төртіншіден, бұл мәтінді оқып болған соң, грамматикалық тұрғыдан А1 деңгейіне қарасты тәуелдік жалғаудың ерекшеліктерін бір шолып өтуге болады. «Сіз» бен «біз» есімдіктерімен тіркескен сөздің жалғауы да әртүрлі болатынын мәтіндегі өзгерістен түсіндіріп беру – мұғалімнің міндеті.

Мәтін жарнама мәтініне ұқсайды. Яғни күнделікті өмірде осындай типтес мәтіндерді оқушының өзі де жасап, кез келген уақытта қолданысқа енгізе алады. Мәтіннің лексикалық бірлігі, синтаксистік құрылымы қаншалықты маңызды болса, оның түрлерін сұрыптап, оқушыға түсіндіре білу де соншалықты маңызды.

Кен байлығы

Қазақстанда түрлі кен көп. Қазақ жері алтынға кедейірек, күміске байырақ. Тас көмір мен тұзға аса бай. Қазақ жеріндегі кендердің көбі әлі қазылған жоқ. Кенді жерлердің көбі темір жолға алыс. Су жолы да жақын емес. Жерден шығатын мұнай темір жолға жақын. Кейбір зауыттар темір жолға жақынырақ. Алыстағы кенді көлікпен тасу оңай емес.

Қазақстанның кейбір аудандарында қып-қызыл, көп-көңбек, жап-жасыл, аптақ асыл тастар болады. Тастың көкшілі де, сарғылты да, қызылдауы да, бозғылы да болады.

Орал күбірнесі мұнайға бай. Алтын күмістен салмақты. Алтын күмістен қымбатырақ. Қазақстандағы ірі байлықтың бірі – кен.

(Қ.Кемеңгерұлы «Оқу құралы»)

13-мәтін

Аталмыш мәтін (13-мәтін) Қазақстанның географиялық қырынан хабардар беріп тұр. Қазіргі мектеп бағдарламасында елтаным мәтіндері көптеп кездескенімен, қазақ тілінің тілдік ерекшеліктерінен, сөздік қолданысынан ешқандай хабар бермей, логикалық-жүйелілік тұрғысынан байланыс таппайды. Мәселен, бұл мәтінмен танысып болған соң, оқушының «кедейірек» пен «кедей», «байырақ» пен «бай» немесе «қып-қызыл» мен «қызыл» сын есімдерінің бір-бірінен ерекшелігін сұрауы әбден мүмкін. Мәтінмен танысып болған соң, қазақ тілінің грамматикалық ерекшелігін, сын есімнің шырайларын түсіндіруге болады. Сондағы біздің мақсат – тілді дұрыс қолдану мақсатында ғана грамматикалық анықтағышқа сүйену, яғни тек тілдің морфологиясымен ғана шектелмей, тәжірибелік тұрғысынан тілді жұмсауға үйрету.

Бекітілген стандарт бойынша А1 деңгейін меңгеруші қарапайым деңгейде күнделікті тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық және мәдени-әлеуметтік салаларға байланысты шағын мәтіндерді оқып, диалогке қатыса алады деп топшыласақ, аталмыш мәтін Қазақстанның кен шаруашылығынан жаңа ақпарат бере алады. Бұл да А1 деңгейінде мәтіндер тек сипаттау яки баяндау күйінде, күнделікті тұрмыс-тіршілік, тым қарабайыр мәтіндерден тұрмай, керісінше жаңа тақырыпты меңгеруде жан-жақты мәтіндердің де сұрыпталып бере алатынына дәлел бола алады. Бұл – мәтіннің міндетті түрде жаңа ақпарат беру қағидатымен байланысты. Яғни кез келген мәтіннің мақсаты, міндеті болатыны сияқты оның ішінде білім алушы үшін, тіпті А1 деңгейінде де жаңа ақпарат болуы міндетті.

Мен қалай оқуға бардым?

Менің Әбіш деген құрдасым бар еді. Әкесі оны оқуға берді. Бір күні ойнайын деп едім. Әбіш кітап оқып отыр екен. Тыңдасам, кітабында жұмбақ, мақал, өлең, басқа да жақсы сөздер көп екен. Оқу үйренсем, мен де сондай оқыр едім деп ойға қалдым. Үйге қайтып келдім, оқуға барамын дедім. Әкем мен әжем бұл ойымды ұнатты, ертеңіне әкем оқуға апарып берді.

(Қ.Кемеңгерұлы «Оқу құралы»)

14-мәтін

Мәтінге қатысты үшінші тұжырым – мәтінді деңгей бойынша бөлуде оның қысқалығы не ұзақтығына қарап бөлмеу қажет. Мәтін кейде тым қысқа болғанымен, ішіндегі ой, сөйлемдердің құрылымы біршама күрделі болып келуі де ықтимал. Сол үшін мәтінді оқушыға бермес бұрын оның лексикалық, грамматикалық формалары, синтаксистік ерекшелігі тұрғысынан толықтай қарастырып алғаннан кейін ғана мәтінді белгілі бір деңгейге ажырату керек.

Аталмыш мәтінде (14-мәтін) «бар еді», «деп едім», «оқып отыр екен», «деп ойға қалдым» аналитикалық тіркестерінің өзі А2 деңгейіндегі оқушыларға қиындау болады. Оның орнына «бар», «дедім», «оқып отыр», «ойландым» немесе «ойланып қалдым» десек, мүмкін мәтіндегі тұтас ой жеңіл берілер еді. Бірақ та сөйлемдердегі күш баяндау форматында жазылып, көбіне етістіктерге түсіп тұрғандықтан, қарапайым деңгейде оқушы бұл мәтінді толықтай игеріп алуы қиынға түспек.

А1 деңгейіндегі мәтіндер балабақшадан бастап оқытылады деп бөлетін болсақ, сабақтағы басымдық ауызша мәтіндерді тыңдау мен мәтін бойынша берілген ауызша тапсырмаларды орындаудан тұрады. Бұл туралы Қ.Кемеңгерұлының «Оқу құралында» жазған келесідей пікірімен толықтай келісеміз: Алғашқы жылы сабақтың негізі сөйлесу болады. Алғашқы жетілер оқушылардың тілін жаттықтырумен, құлағын үйретумен өткізіледі, содан кейін ғана тақтаға толық сөйлем жазып, оқыту жағына кірісіледі. Яғни біздіңше, балабақша кезінде бала тыңдаған мәтінмен жұмыс жасауға дағдылануы тиіс. Оқушы мәтінді тыңдау барысында сөздердің бір-бірімен тіркесу заңдылығы, тілдің өзіне тән лебізі мен дыбыстық ерекшелігін тыңдау арқылы ақпарат алады. Бұл туралы да ғалымның мына пікірімен келіспеуімізге ешбір лажымыз жоқ: «Кітап оқу реті: әуелі оқытушы өзі оқиды, содан кейін шәкірттерге оқытады. Шәкірттер оқып болған соң, оқытушы әр сөйлем туралы жеңіл сұрау қояды, шәкірттер әуелі кітапты ашып отырып жауап қайтарады, екінші ретте кітапты жауып қойып, жауап қайтарады. Содан кейін оқытушы аяғы бір пішіндес сөздерді жіктетеді, содан кейін ереже шығартады. Оқытушы жалпы ережені қорытады». **Бұл дегеніміз – мәтін тану мен тудыру процестерінде тек қана мәтінмен танысып, мәтін мазмұнына қатысты сұрақ-жауаптан ғана тұрмауы тиіс. Мәтін не үшін оқытылады дегенде, алғашқы тарауларда сөз болған негізгі мақсатымызға қайта ораламыз: оқушы қазақ тілі пәні аясында сауатты жазып, сауатты сөйлеу мәнерін меңгеріп шығуы тиіс. Сауатты сөйлеу мен жазу үшін грамматика керек, бірақ бұл пәннің негізгі мәні болмауы тиіс. Грамматика тілді меңгеруде ойды дұрыс жеткізу үшін ғана оқытылғанда, пәнді оқытудың мәні толық ашылмақ.**

Ал грамматикада келесідей тақырыптар қамтылуы тиіс. Шиыршық әдісі бойынша зат есімнің сұрақтары *Кім?* мен *Не?* сұрақтарының айырым белгілерін түсіндіру; етістіктің сұрағы, оның білдіретін мағынасы; заттың сапалық және сандық көрсеткіштерін білдіретін сөздердің мәнін түсіндіру; жай сөйлем: қимылды білдіретін сөздердің сөйлемді аяқтайтынын көрсету; мәтін түрлерінен бірінші кезекте әңгімелеу мәтіні, одан кейін сипаттау мәтінін оқытып, сол бойынша ауызша жұмыстар істету.

А2 деңгейіндегі мәтіндер құрылымы жағынан сәл күрделірек. Баланың өсуімен, оның өмірді қабылдау процесі күрделенетіндіктен, берілетін мәтін мен оған сай тапсырмалар да күрделі құрылымды болатыны белгілі. Онымен қоса, А2 деңгейінен бастап оқушы жазу дағдысына машықтана бастайды. Қ.Кемеңгерұлы «Оқу құралы» еңбегінде жазу машығын қалыптастыруға арналған келесідей әдістеме жүйесін ұсынады: «Жазу іреті: 1) оқылған, тексерілген мақаланы ғана көшіруге беру керек. Оқушылар не кітаптағы мақаладан не тақтаға жазылғаннан көшіру керек. 6-7 жолдан артық

көшірілмесін. Бұдан көп болса, жалықтырып жібереді. Біркелкі жұрнақ, жалғаулардың астын сыздыртып дағдыландыру керек, 2) жат жазу. 1-жылда жат жазудың қолдануға ылайықты түрі: әр сұрауға жауап жаздырту не әр сөйлемге сұрау жаздырту, 3) кәлендер жасату. Кәлендерге айдың, күннің аты, сан, кеше, бүгін, ертең сияқты кіргізу керек». Ғалым жазудың бірінші жылдығының өзінде үш түрге бөліп жіктеген. Бұл жазу түрлерін біз де әртүрлі сыныпқа арнап өзгертеміз.

Біріншіден, бастауыш сыныпта оқушы әріп таниды, бірінші, екінші тоқсандарда дыбыстардан буын жасап, сөздерді оқуға үйренеді. Бұл кезеңде сөздерді дұрыс, орфографиялық норма бойынша жазып үйрету маңызды. Сөз сөйлемге ұласуы қажет, яғни бірінші жарты жылдықта оқушы сөздер мен кішірек, аса қиындық тудырмайтын сөз тіркесін жазып бастаса, екінші жартыжылдықта сөздерден сөйлем құрап, оларды хатқа түсіреді. Аталмыш кезең сөздерді көшіріп жазу немесе мұғалім көрсеткен, белгілеп берген сөздерді көшіріп жазудан тұрады.

Екінші кезекте оқушы оқылған не тыңдалған мәтін бойынша мәтіндермен жұмыс жасауға дағдыланады. Бұл дағды Қ.Кемеңгерұлының еңбегінде көрсеткендей, *жат жазу* деп аталады. Яғни оқушы үшін берілген мәтінді көшіріп жазу аздық етеді. Мәтін бойынша сұраққа балабақша кезеңінде ауызша сұраққа жауап берсе, ендігі кезекте жазбаша жазып бастайды. Сұраққа жауап береді немесе керісінше, мәтін мазмұны, құрылымы бойынша сұрақ құрастырады. Бұл кезекте бастауыш деңгейде оқушыға қойылатын синтаксистік норма мен ерекшеліктерді білуі тиіс. Мәселен, біршама тиянақталған ойды білдіретін хабар сөйлем деген терминдік мәнге ие болатынын, сөйлемде субъект, яғни істі тудырушы адам не нысан және қимыл болатынын біледі. Балабақшада өткен заттың сыны немесе сандық көрсеткіші негізінен негізгі нысанды толықтай тану мақсатында жұмсалатынымен танысады. Әрбір аяқталған ойдан соң белгілі бір тыныс белгісі қойылатынын үйренеді.

Одан бөлек, оқушы сұрақтың дұрыс қойылу ретінен де ақпарат алуы қажет. Мәселен, сұрақ қоюда қарапайым Қанша? мен Неше? сұрақтарының айырымын білмейтін оқушылар баршылық. Ол мектеп бағдарламасында оқытылмайды да. Сұрақ қоюдың өзі өнер деп бағаланатын болса, есімдік пен оның түрлері 6 не 7-сыныптарда бірақ оқытылмай, керекті білім оқушының танымына сай икемделіп беріледі. Яғни оқушы жалаң оқу емес, керісінше мәтін тану процесіндегі мәтіннің ішкі құрылымымен танысып қана қоймай, сыртқы формасымен де жұмыс жасайды. Мәтінді тану формасы қазақ тілінің жүйесімен (лингвистика ғылымы) тығыз байланысты.

Ал форманы дұрыс оқыту – мұғалімнің міндеті. Мәселен, сөйлем туралы түсінікпен танысқан оқушы міндетті түрде хабарлы, сұраулы және лепті сөйлемдердің бір-бірінен ерекшелігі мен оның ажырату жолдарын да білуі маңызды. Сонда ғана оқушы өзінің қабылдау деңгейіне сай сөйлемдерді дұрыс жазу мәнерін түйсінеді. Бұл айтылған ой А.Байтұрсынұлының «Баулу мектебінде» жазған пікірімен дәлме-дәл үйлесімін тапқан: «Он жыл оқып, жазу білмеген оқу өліге болмаса, тіріге керек болмаған. Қазақ баласы молдаға бергенде, намаз сабағын білсін, өлгенде басымызға Құран оқи білсін деген мақсатпен беретін. Намаз оқу да, Құран оқу да – өлген күнге, о дүниеге ғана керек қылатын нәрсе. Оқудан о күнде тірлікке пайда күтпеген. Ақырет қамы үшін ғана бала оқытқан. Өлі білім үшін берген баланы өлі оқуға үйреткен. Бергі замандарда ғана қазақ балалары орыс мектептерінде оқып, дүниесіне керек білім үйренетін болған шақта, қазақ мектептерінде үйрету төте оқу түріне түсіп, оқумен қатар жазу үйренетін болған шақта қазақ баласын мектепке Құран оқу мен намаз сабағын білуден гөрі дүниесіне керек басқа мақсатпен беретін болған» (Байтұрсынұлы,

ж.ж.). Оқудың мәні жазусыз толыққанды болмақ емес. Яғни оқушы, әсіресе қазақ тілі пәні аясында айтуға ғана емес, жазуға да машықтанып, қыр-сырын толық меңгеріп шығуы маңызды.

Үшінші және Қошке көрсеткен соңғы жазу түрі – кәлендер жазу. Күнделік жазу – мәтін тудыру процесі (Қошке, ж.ж.). Қазіргі заманда біз күнделік жазумен ғана шектеліп қала алмаймыз. А2 деңгейіне сай мәтін тудыру тапсырмаларының түр-түрін орындатуға тырысуымыз міндетті. Мәселен, осындай тапсырмалардың бірқатарына мазмұндама мәтін кейіпкерінің атынан монолог, сұхбат құрастыру сияқты шығармашылық жұмыстар кіреді. Яғни оқушы жазу дағдысын меңгеру барысында да мәтін тудыруға қатысуы тиіс. Шиыршық әдісіне салсақ, екінші сыныпта оқушы мәтінді көшірумен, сұрақтарға жауап беріп, мәтін бойынша сұрақ құрастырса, үшінші және төртінші сыныптарда оқушы жазудың үшінші түрі – кәлендер жазу немесе біздіңше, жазба формасында мәтін тудыру процесіне қатысуы міндет.

Бұл ойдың негізі А.Байтұрсынұлынан басталатынын ұмытпауымыз міндет. **Ғалым бірінші теориялық біліммен таныстырады, содан кейін барып дағдыландыру, ең соңында сынау деңгейлік тапсырмаларын береді.** Дағдыландыруда оқушы мұғалімнің көмегіне сүйенсе немесе оқушылар бір-бірімен топтық жұмыс атқарып, жаңа тақырыпты меңгеруде орта деңгейлік тапсырмаларды орындайды. Бұл деңгейге қатысты Қ.Кемеңгерұлы мәтін бойынша сұрақ құрастыру немесе керісінше орындалатын процесс – мәтін бойынша құрастырылған сұраққа жауап беру сияқты тапсырмаларды орындайды. Біздің бөлуімізше бұл – мәтін тану процесі. Ал А.Байтұрсынұлы көрсеткен сынау деңгейі – таза шығармашылық, оқушының өзі орындайтын жеке өздік тапсырмасы. Бұл әрекет Қ.Кемеңгерұлында күнделік жазу сияқты тапсырма ретінде берілсе, біздің сараптамамызда шығармашылық жұмыс немесе мәтін тудыру әрекетіне тән. Бұл жерде жазбаша форматта орындалатын эссе жазу, автор атынан монолог немесе диалог құрастыру, іс-қағаздар стилінің жазбаша формасын құрайтын анықтама, публицистикалық стильдегі хабарлама, жарнама, баяндама сияқты тапсырмаларды орындаса, ауызша форматта оқушылар А1 мен А2 деңгейлерінің өзінде ауызша дискурс, оқушылардың тақырып аясында бір-бірімен сұрақ-жауап алмасып, сахна көріністерін ұйымдастыруға болады.

Ең бастысы, А1 мен А2 деңгейінде оқушылардың қабылдауына жеңіл, нақты мәтіндер берілуі тиіс. Мәтіндердің стилі ауызекі не көркем әдебиет стилінен алынуы міндетті. Бұл оқушының әрі күнделікті өмірде сөздік қорын молайтып, дұрыс сөйлеуіне, әрі көркемдік, эстетикалық талғамын нормаға салып үйретуі маңызды. Өйткені бұл деңгейдің өзінде оқушы тек мәтінмен танысып қана қоймай, онымен жұмыс жасап, ауызша не жазбаша форматта мәтін тудыру процесіне атсалысуы сұралады.

B1, B2 деңгейіндегі мәтіндерге қойылатын талаптар

B1 мен B2 деңгейі қазақ сыныптарында орта буын сыныптарда (5–9), ал оқыту қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарда 7-сыныптан басталып, 11-сыныпта аяқталады. Бұл деңгейге жататын мәтіндерді талдамас бұрын оның ҚАЗТЕСТ бекіткен сипаттамасымен толықтай танысып шығуымыз маңызды.

Қазақ тілін меңгерудің орта деңгейінің жалпы сипаттамасына (B1) келсек, күнделікті тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық, мәдени-әлеуметтік және кәсіби салалар бойынша жағдаяттардағы коммуникативтік қарым-қатынастарға араласа алатын білім-дағдысын одан әрі дамыта отырып, ресми, кәсіби салаларда өзінің нақты қажеттіліктерін орындай алуы қажет.

Ресми, кәсіби салаларда коммуникативтік қарым-қатынасқа түсу (түсіну, түсіндіру, жауап қайтару, пікір білдіру, ақпаратты жеткізу, ойды логикалық түрде аяқтай алу) үшін осы деңгейге арналған тілдік құралдарды, тыңдаушыға ықпал ету құралдарын толық пайдалануы қажет.

Осы деңгейде тіл үйренушінің әлеуметтік-тұрмыстық, мәдени-әлеуметтік, ресми және кәсіби салалар бойынша қатысым жағдаятына тілді үйренудің орта деңгейіне сәйкес коммуникативтік құзыреттілігі қалыптасады.

Тіл үйренуші: есту, көру, тыңдау (оның ішінде масс-медиа) арқылы алынған ақпаратты түсінеді және осы ақпаратты логикалық ойды аяқтап жеткізеді, осы ақпараттың мазмұны бойынша сұрақ-жауапқа қатысады, пікір алмасады; орта деңгей үшін белгіленген мәтіндерді оқып, мазмұнын түсінеді және оны талдай алады; күнделікті немесе кәсіби бағдарлы мазмұндағы бейімделген және нақты мәліметі бар, шағын көлемді түпнұсқа мәтіндерді түсінеді және талдай алады; орта деңгейге арналған грамматикалық формаларды дұрыс қолданып, осы деңгейге сәйкес сұхбатқа қатысады; орта деңгейге сәйкес құжаттарды толтырып, орта деңгейге сай жазба жұмыстарын орындай алады.

Орта деңгейдегі сөздер мен сөз тіркесі **2200-2500 тілдік бірлікті** құрайды. Қазақ тілін орта деңгей (B1) көлемінде меңгерудің сипаттамасы (25-кесте):

Дағдылар	Анықтама
Тыңдалым	Тіл үйренуші ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы бірқалыпты анық берілген кәсібіне, қызметіне, елтанымға қатысты және өзін қызықтыратын ақпараттар мен мәліметтерді, таныс тақырыптар бойынша дәрістер мен сұхбаттарды түсінеді
Оқылым	Тіл үйренуші күнделікті өмірде, ресми және кәсіби салаларда қолданылатын материалдарды (жеке хаттар, реттеуші қызметтік хаттар, ақпараттық-жарнамалық мәтіндер), таныс тақырыптар және елтаным бойынша мерзімді басылымдардағы көлемі шағын мәтіндерді оқып, өзіне қажетті ақпаратты алады, жалпы мазмұнын түсінеді және оны баяндап береді, біршама қорытынды жасай алады. Жалпы бағдар мақсатындағы оқылым: Тіл үйренуші орта деңгейге арналған лексикалық, грамматикалық тілдік бірліктер толық қамтылған бейімделген көлемді мәтіннен және шағын көлемді түпнұсқа мәтіннен өзіне қажетті ақпаратты таба алады. Ақпарат және дәлел, негіздеме алу мақсатындағы оқылым: Тіл үйренуші белгілі бір көзқарасты дәлелдеуге бағытталған негізгі қорытындыларды мәтіннен таба алуы қажет. Мәтінде баяндалатын ақпаратты талдаулар ретін түсіне алады.
Жазылым	Тіл үйренуші репродуктивті сипаттағы мәтінді құрастыра алады. Өзіне таныс және қызықтыратын тақырыптар бойынша шағын көлемді жазба жұмыстарын (эссе, қызметтік хаттар, жеке хаттар) жаза алады.
Айтылым	Тіл үйренуші таныс тақырыптар бойынша диалогтерге алдын ала дайындықсыз қатыса алады; есту, оқу, көру, тыңдау арқылы алынған ақпараттар мен мәліметтердің мазмұнын логикалық ойды толық аяқтап баяндайды және түсіндіреді; таныс тақырыптар бойынша тыңдаған дәрістерді түсініп, мазмұнын жеткізе алады.

25-кесте. Қазақ тілін (B1) көлемінде меңгерудің сипаттамасы

Бұл критерийлердің барлығы да қазақ тілін екінші тіл ретінде оқитын жастар, мамандар және көпшілік қауымға арналған. Бұл ретте біз бұл деңгейде тіл үйренушінің мәтіндерді оқып, өзіне қажетті ақпаратты ала алатындығын, төрт сөйлеу әрекетіне бірдей қатысып, мәтіндегі негізгі ой мен тұжырымды тереңірек ұғынатынын көреміз. Яғни орта деңгейге берілетін мәтіндердің құрылымы да, мәтін құрауға қатысатын тілдік бірліктер де күрделі.

Орта деңгейге сай берілген мәтіндерге қойылатын талаптарды талдамас бұрын олардың қазіргі оқулықтардағы көрінісін қарап көрейік. Мәселен, 5-сынып оқулығында «Қиялдай алу – ерекше қабілет» атты тақырып бар. Тақырып аясында келесідей тапсырмалар берілген. Бірінші тапсырма – айтылым-полилог: оқушы «Сендер өскенде кім болуды армандайсыңдар? Болашағыңды қиялдап отыратын сәттер жиі бола ма? Өз қиялдарыңның орындалатынына сенесіңдер ме? Адам өз қиялын ұштап, армандарына жету үшін не істеу керек?» деген 4 сұраққа жауап беруі керек.

Тақырыптың екінші тапсырмасы жазылым әрекетіне қатысты: Мұғалімнің көмегімен сөздердің мағынасын анықтап жаз: жаңа деңгей, қажеттілік, әрекет, шабыт, өмір салты, бала психологиясы. Тапсырмада көрсетілгендей, мұғалімнің көмегімен оқушы сөздердің мағынасын анықтап, дәптеріне жазып шығады. Бұл орайда жазылым тапсырмасының өзіне емес, таңдалған сөз бен сөз тіркесіне сұрақ туындайды. Қиял мен өмір салтының бала психологиясына қандай қатысы бар? Оларды не байланыстырып тұр? Қазақ тілі аясында бұл сөздердің лексикалық мағынасын талдау мен талқылау қаншалықты дәрежеде керек?

Тақырып бойынша берілген үшінші тапсырма – айтылым-диалог. Бұл – жұптық жұмыс. Оқушылар тірек сөздерде берілген сөздердің көмегімен тыңдалым мәтінінің мазмұнын болжап айтады.

Төртінші тапсырма – тыңдалым. Мәтінді мұқият тыңдап болған соң, жазылым тапсырмасы орындалады: Тыңдалған мәтін мазмұны бойынша төмендегі тақырыптарды ретпен қойып жаз. Мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты анықта. Қиял және белсенді әрекет. Қиял және бала психологиясы. Қиял және өмір салты. Қиял және шабыт.

Бесінші тапсырма – айтылым әрекеті: Фантастикалық образдар дегенді қалай түсінесің? Өзің оқыған кітаптан немесе көрген кинодан қандай фантастикалық образдар есінде қалды? Суреттегі Тазша бала туралы, оның қиял әлемі туралы не білесің?

Айтылым тапсырмасынан кейін бірден тілдік бағдар кетеді. Бұл тақырып аясында Зат есім тақырыбына грамматикалық түсініктеме берілген. Бірден оқылым тапсырмасы басталады. Оқылым мәтіні А.П. Чеховтың «Үйде» деген әңгімесінен алынған. Тақырыптың сегізінші жаттығуы – мәтін бойынша ауызша сұраққа жауап беру. Айтылым тапсырмасы төрт түрлі сұрақты қамтыған: 1) Мәтінге қандай ат қояр едің? Неге? 2) Мәтіндегі ауызекі сөйлеуге қатысты берілген бөлікті тап. Ойыңды дәлелде. 3) Қиялдың жеке адам өміріне әсері мәтінде қалай баяндалған? Осыған ұқсас жағдай басыңнан өтті ме? Үлкендер саған өзің туралы ертегі айтып бере ме? 4) Мәтіндегі зат есімдерді тап. Оларға сұрақ қой.

Соңындағы екі тапсырма жазылым әрекетіне негізделген. Біріншісінде оқушы Қиял кімге, не үшін керек? деген сұраққа жауап берсе, екінші тапсырмасында мәтінде үндестік заңына бағынбайтын сөздерді теріп, жазып беруі тиіс.

Бір сабақ аясында бесінші сынып оқушысы 4 айтылым тапсырмасын, 4 жазылым, 1 оқылым, 1 тыңдалым тапсырмасын орындайды. Айтылым әрекетінің көп болуы

оқушының сабақ барысында продуктивті әдіс түрін қолданатынын білдіргенімен, айтылым тапсырмалары бір-біріне ұқсас. Сабақтың басында қысқа жауапты сұрақтарға қарағанда бір үлкен, талқылауға келетін сұрақты таңдауға да болар еді. Соның негізінде бір ғана сұрақ сыныптағы барлық оқушыны қызықтырып, оқушылар бір-бірімен топтық жұмыс жасауға дағдыланады.

Біздің саралауымызға салсақ, мәтін тану мен мәтін тудыру деңгейлері жүйесіз арасылып жатыр. Яғни бұл – жүйесіз жасалған бағдарлама мен оқулық авторларының жасаған үлкен қателігі. Айтылым дағдысы – продуктивті әдіс. Бұл дегеніміз – айтылым мен жазылым сияқты екі продуктивті әдістің репродуктивті әдістен бұрын келуі оқушының қабылдауы мен одан кейінгі оқылым мен тыңдалым процестеріне қиындық туғызады немесе қырық минуттың ішінде тапсырма жігі толыққанды орындалмай қалады.

Бұл орайда төрт әрекетті (оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым) бей-берекетсіз бере беру дұрыс емес. Қазақ тілі сөйлеуге негізделгенімен, оның негізі коммуникативтік құзыреттілікке алып келгенімен, тақырыпқа келсін-келмесін сөйлеу тапсырмаларын бере беру де қате. Алдымен оқушы арнайы, мәтін арқылы негізделген ақпарат алып шығады. Содан соң ғана мәтін тудыру процесіне толыққанды кірісуі керек. Бұл орайда мәтінді таңдап қана емес, оның берілу кезеңі де үлкен мәнге ие.

Одан бөлек, оқылым мәтіні неліктен орыс шығармасынан алынған? Қазақтың қиял-ғажайып, адамның фантастикалық күшін көрсететін шығармалар өте көп. Тазша баладан бастап, қырық өтірік не болмаса қазіргі жас қаламгерлердің фантастикалық шығармалары оқушыларға қызықтырақ болары сөзсіз. Қазақтың өзінде қиял-ғажайып элементке толы шығармалар жетіліп артылады. Ал аударма мәтіні оқушыға да, мұғалімге де түсініксіз. Тілді үйрету – лексикалық тақырыппен шектеліп қалмайды, керісінше сол тілде сөйлейтін адамдардың мінезін, өмір сүру салтын, қиялын, дүниетанымын, өмірге деген көзқарасы мен тілде кодталған мәдениетін, салты мен дәстүрін де қатар оқытамыз. Тіл арқылы ғана оқушы өзінің кім екенін, қайда тұрып жатқанын, кімнің мұрагері екенін тани түспек. Бұл процестің бәрі шағын ғана мәтіннен бастау алады. Сол үшін де тақырыпқа сай мәтінді таңдау барысында аударма мәтіндерді емес, халықтың жаны іспеттес фольклордан, ауызша әдебиет үлгілерінен, көркем шығармалардан алуымыз міндет.

Бұл орайда оқушының қиялын дамытатын екі түрлі туындыны салыстырып көрейік. Біріншісі, қазақ әдебиетінің қайнар көзі іспеттес «Қырық өтірік», екіншісі А.П. Чеховтың «Үйде» әңгімесін салыстырып көрейік:

Қырық өтірік ертегісі	Үйде (5-сынып оқулығына енген үзінді) әңгімесі
Үш жаста мергеншілік кәсіп қылдым, Ши оқпен мың құланды атып қырдым. Ауынан өрмекшінің кілем тоқып, Ұялмай, жүз тұсақтан сатып тұрдым. Балықтың қабыршағын отқа жақтым, Өтірік бір сөз айтпай жұртқа жақтым. Бір сонам асыранды қашып кетіп, Дүниеден, он жыл іздеп, эзер таптым. ... Өтірікті айтпаймын ең басынан, Арқан естім бозторғай шудасынан. Алты инелік, бес торғай той қылыпты, Киіт кидік солардың құдасынан. Өтірік өлең айтпаймын ең басынан, Шылым қылдым шымшықтың құ басынан. Қара шіркей етіне қазан толды. Астау-астау ет қалды әр басынан. Маса деген бір талай батыр екен, Сона деген қансорғыш пақыр екен, Екеуінің қылығы асқынған соң, Құмырсақалар жазалап жатыр екен.	Шылым шегіп әдеттенген жеті жасар балаға ешбір сөз әсер етпей қойған. Бірде әкесі оның қиялына әсер етуді ойлайды. Ол баласына мынадай әңгіме айтады: Кәрі патшаның патшалыққа мұрагер болатын жалғыз ғана ұлы болыпты. Өзі дәл сен сияқты кішкентай бала екен. Өзі жақсы бала екен. Еш уақытта өкпелемейді, ерте жатады, үстелдегі нәрселерге тимейді екен ... өзі ақылды болыпты ... Оның бір ғана кемшілігі: шылым тартады екен. Патшаның баласы шылымнан көкірек ауру болып жиырма жасында өліпті. Қаусаған ауру шал ешбір қолғанатсыз қалыпты. Мемлекетті басқарып, сарайды қорғайтын ешкім болмапты. Жау келіп, шалды өлтіріп, шие де, сарайды қиратып тастапты, сонымен енді бақша да, шие де, құстар да, қоңыраулар да қалмаған ... Эмоциялы әсерге толы осы әрекеттің күшті әсер еткендігі сонша, бала қараңғы терезеге ойланып сәл қарап отырып, селк етті де, мұңайған дауыспен: – Мен енді шылым тартпаймын ... – депті.

26-кесте. Әңгіме мен ертегіні салыстыру

Бірінші мәтін – шындығы жоқ, өтірік өлең. Бұл өлең ұйқасқа, дидактикаға құрылған. Оқушының қиялын дамытады, оқып отырған адам қай сөзінде шындық, қайсы бірінде өтірік барын табу үшін ойланады. Екінші шығарманың тілі қарапайым, синтаксистік тұрғыдан жай сөйлем болып тұрғанымен, мағыналық қыры, одан бөлек тарауша тақырыбына мүлдем келіспейді. «Үйде» әңгімесіндегі қиял – адамға тән қасиет тақырыбын ашып тұрған жоқ. Яғни мәтін дұрыс таңдалмаған деп пайымдаймыз.

Ал мәтін дұрыс таңдалмаса, мәтіннен кейінгі берілетін тапсырмалар мен сөйлеу әрекеті дұрыс шықпауы мүмкін. Өйткені тіл үйренуші өзінің танымына, қабылдауына сай мәтінмен танысып, тікелей мәтінмен жұмыс жасап болғаннан кейін мәтін тудыру процесіне араласа алады. Ол міндетті түрде әссе жанрында болмауы мүмкін. Мәтін тудыруда оқушы ауызекі сөйлеу стиліне немесе көркем әдебиет стиліне тән ауызша не жазбаша форматта өтірік өлең құрастырып, В1 мен В2 деңгейлерінде берілген мәтінге талдау жүргізуге тиіс. Осылайша, мәтіндерді дұрыс таңдаудың рөлі аса зор. Мәтін дұрыс таңдалмаса, бұл мәтінмен оқушы жұмыс жүргізбесе, қазақ тілі пәні аясында оқушы білім алып шықпақ емес. Тыңдалым әрекетінде де, оқылымда да міндетті түрде мәтін берілетіндіктен, мәтіндер, ең алдымен, дұрыс таңдалуы қажет.

Бастапқы деңгейде немесе біздің топшылауымыз бойынша балабақша мен бастауыш мектепте оқушыларға нақты, өздеріне таныс, қоршаған ортамен тығыз байланысты мәтіндермен жұмыс жасау көзделсе, В1 деңгейіне алынатын мәтіндер, ең алдымен, абстрактілігімен ерекшеленеді. Яғни жақсылық, жамандық, ар, ұят, мінез сияқты абстракт ұғымдар күрделеніп, оқушыларға ұсынылады. Мәселен, келесідей мәтінді алып қарайық (15-мәтін):

Кен байлығы

Бірнеше тәуір кісілер бір жетім-жесір қалған үй үшін жылу жиямыз деп, әр үйге қыдырып барып жүріп, бір байдың үйіне келсе, бай жұмыскеріне бір кішкентай жіпті жаңбырда ұмытып, далада қалдырыпсың деп, қатты ұрысып тұр екен. Ұрысып тұрып айтады:

– Сен білмейсің, ол кішкентай ғана жіп те болса, малға сатып алынған нәрсе, малдың табылуы оңай емес, – деп.

Мұны естіп, көріп, әлгі жолаушылар өзді-өзі сөйлесті:

– Бір жаман жіпті далада ұмытып қалдырдың деп сонша кейін тұрған адам бізге ешнәрсе бере қоймас, аузымызды ауыртпай, келген ізімізбен қайталық.

Ішінде біреуі айтты:

– Неміз кетіп барады, келген соң бұған да айтып кетелік. Бұл сөзбен байға келіп, сәлем берді. Бай бұларды әдеппен үйіне кіргізді. Сонан соң келгендердің жұмысын естіп, сол жердің өзінде бөтендерге қарағанда екі есе ақша шығарып берді және мұнан басқа төрт-бес қап астық беремін деп уәде етті. Мұнысын көріп, жолаушылар таңданып отырды да, өздерінің далада байды сараңға қойғандарын айтысты. Сонда бай айтты:

– Аз нәрсені азсынбай, қадірін біліп жинағаннан осындай кем-кетікке жәрдем беруге қолым жетісті. Жинақтылық – сараңдыққа қосылмайды.

Ы.Алтынсарин

15-мәтін

Мәтін ең алдымен моральдық тәрбие беруге бағытталған. Бірінші кезеңде мұғалім мәтінді оқыту арқылы автордың айтқысы не жеткізгісі келген негізгі әрі басты ойын анықтауға көмектеседі. Бұл – мәтін тану кезеңінде орын алатын алғашқы қадам. Содан кейін барып мәтіннің ішкі құрылымына, негізгі ойды жасауда қолданылған тілдік бірліктерді талдауға көшеді. Мәселен, Бірнеше тәуір кісілер бір жетім-жесір қалған үй үшін жылу жиямыз деп, әр үйге қыдырып барып жүріп, бір байдың үйіне келсе, бай жұмыскеріне бір кішкентай жіпті жаңбырда ұмытып, далада қалдырыпсың деп, қатты ұрысып тұр екен деген сөйлемді алып қаралық. Бұл сөйлемде толық әрекет, байдың жұмыскеріне ұрысу себебі баяндаушы арқылы жеткізілген. Себеп-салдар бірнеше конструкциялы форма арқылы жасалған: үйіне кірсе, жіпті жаңбырда ұмытып, далала қалдырыпсың, қатты ұрысып тұр. Бұл күрделі формалардың мәнін жеке-жеке алып түсіндіру қиынға соқпақ. Бірақ оқушы ұрыстың туындау себебін мәтіндегі ой арқылы бірден танып тұр.

Әңгіменің басында баяндалғандай, бай жұмыскеріне ұрысқан. Ұрысу себебі – жұмыскердің кішкентай жіпті ұмытып, далада қалдыруы. Оның салдары мәтіннің соңында байдың сөзімен түсіндіріледі. Бай салғырттықты жек көреді, оның принципіне салатын болсақ, Аз нәрсені азсынбай, қадірін біліп жинағаннан осындай кем-кетікке жәрдем беруге қолым жетісті. Жинақтылық – сараңдыққа қосылмайды. Яғни мәтінді типтендіру кезінде оны логикалық ұғымға салатын болсақ, мәтіннің негізгі ойы да, оның таныту формасы да тіл білімінің лингвистикасымен байланысты болып шықпақ. Осылайша, себеп-салдарлық қатынасты құрауға қатысқан тілдік бірліктерді анықтайды да, оның қайсысы актуалданған немесе қолданысқа жұмсалғанын көре алады.

Мәтін тану процесі мәтін тудырудан кейін міндетті түрде жүруі тиіс. Сонда ғана білім оқушы тарапынан меңгерушінің жадында сақталады да, білім ретінде толық бекиді, ал іс жүзінде/ тәжірибеде жұмсалған білім қолданысқа кез келген уақытта жарамды. Ал мәтін тудыру тек тәжірибелік жаттығуларға негізделмейді. Тәжірибе де теориямен, тілдің лингвистикасымен қат-қабат жүруін талап етеді. Айталық, бұл мәтін бес функционалды стильдің ішінде көркем әдебиет стиліне жатады. Белгілері: мәтіндегі сөз оралымдары көркем түрде жеткізілген, мәтін авторы – жазушы шағын әңгімеге белгілі кейіпкер, оқиғаны алған.

Ендігі мәселе – бұл мәтін түрін оқушы тарапынан өзгерту және оған дайындау. Бұл мәтінге сай тапсырмаларды беруде стиль бойынша көркем әдебиет стилінен ғылыми-көпшілік стильге айналдыру немесе көркем әдебиет стиліне тән белгілер негізінде мәтінді түрлендіру тапсырмасын беруге болады. Сол арқылы оқушы шектелген тапсырмалар шегінен шығады да, еркін ойлауға, жоқтан бар жасап, құрастыра білуге үйрене түседі.

Ал айтылым тапсырмаларына келер болсақ, төл сөзбен берілген үзіндіні төлеуге айналдырып, монолог күйінде жеткізуге де болады. Бастысы – мәтін тудыру процесінде қатаң қағидамен ғана шектелмей, еркін болуға үйрету. Қазақ тілі сабағында еркін, шығармашылық қасиетін барынша кең таныта білген оқушы функционалды сауатты жеке тұлғаға айналмақ.

Ал айтылған стильдерді бір-бірінен өзгерту немесе төлеуден төл сөзге, төл сөзден төлеу сөзге ауыстыру лингвистикалық білімді талап етеді. Бұл білім мұғалімнің жетекшілігімен қатар жүргізіліп отырады. Алдыңғы тарауларда жазылғандай, біз қазақ тілі пәні аясында мұғалім ретінде оқушыларға академиялық білім емес, өмірде қолдануға тұрарлық, керек білімді, яғни лингвистикалық білімді беруге ұмтылуымыз керек. Өйткені лингвистикалық білім жаттанды форматқа құрылмайды, керісінше тілді жұмсалымға айналдыруға көмектеседі.

Одан бөлек, тапсырмалар әр уақыт күрделеніп отыруы міндетті. Дидактиканың субъектісі – оқушы, ал объектісі – оқушының танымдық процесі болса, кез келген сабақта оқушы өзі ойланып, өзі сұрақтың жауабын табуға, мәтіндермен сауатты жұмыс жасауға дағдылануы керек. Мәтін тану процесі мәтін тудырумен қатар жүріп, оқушының танымдық процесін жетілдіруге атсалысуы өте маңызды.

Сол үшін де тапсырмалар легі әр деңгейде күрделеніп отыруы заңды. VІ деңгейі шамамен оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілетін сыныптарда орта сыныптардан (5-7), ал оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарда 7-9-сыныптарда жүргізіледі. Бұл деңгейге берілген тапсырмаларға талдау жасап көрейік.

Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулығында (89-бет) Ұлы дала ұлағаттары деген тақырып бар (Әрінова және т.б., 2018). Бұл тақырып аясында берілген мәтін Әлихан Бөкейхан деп аталады (16-мәтін):

Әлихан Бөкейхан

Әлихан Нұрмұхаммедұлы Бөкейхан – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының қатарындағы ерекше тұлға.

Көрнекті қоғам қайраткері, халқымыздың тұңғыш саяси Алаш партиясының және ұлттық Алашорда үкіметінің төрағасы, ғалым, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы әрі публицист, ардақты азаматтың сан қилы қызметі ұрпағына өнеге.

1920–1922 жылдары оған буржуазиялық ұлтшыл деген айдар тағылып, айлап абақтыда отырған. Большевик көсемдері Әлихан Бөкейханды елінен кетуге мәжбүр етіп, 1922 жылдың күзінде ол Мәскеуге жер аударылған. Оны елінен тыс жерде – Мәскеуде өлім жазасына кесілсін деген үкім шығарылып, сол үкім 1937 жылдың 27 қыркүйегінде жүзеге асырылған.

М.Базарбай

16-мәтін

Оқылым мәтіні бойынша берілген жалғыз тапсырма – ұяшық толтыру. Оқушы «Әлихан Бөкейхан кім?» деген сұраққа ғалым, саясаткер, қазақ зиялысы, көрнекті қоғам қайраткері сияқты нұсқалармен жауап береді. Мәтін бойынша қалған тапсырма мүлдем жоқ. Өйткені кітапта бұл тапсырмадан кейін тілдік бағдар ретінде эвфемизм және дисфемизм туралы түсінік-теория берілген. Қалған тапсырмалардың барлығы осы тілдік бағдар негізінде құрылады да, не мазмұны, не мәтін типі, оның сыртқы формасы мен құрылымы, мәтін ішінде кездесетін тілдік бірліктер туралы ешқандай тапсырма берілмеген.

Оқылым мәтініне берілген бұл тапсырма А1-А2 деңгейіне жатады. Біріншіден, мәтін мен оған сай жаттығу екі түрлі болмауы тиіс. Екіншіден, тапсырма мәтіннің мазмұнын, оның сыртқы тұрпаты мен тұлғасын ашуға жұмылдыруы керек. Мәтін бойынша берілген тапсырмалар оқушының мәтінді түсіну деңгейінен оны қолдану деңгейіне дейін апармаса, мәтін де, оған сай құрастырылған тапсырманың да ешқандай пайдасы жоқ. Мәтіндегі ақпаратты мұғалім, ең алдымен, ұтымды қолдана білгенде, оқушының тапсырмаларды орындамасқа шарасы болмайды.

Бұл оқулық авторлары мәтінді дұрыс пайдалана алған жоқ. Сол себепті мәтін керексіз болып қалды. Сабақтың қорытындысы ретінде Абай – ұлы тұлға тақырыбына эссе жазу тапсырмасы берілген. Мәтін не Абай туралы, не эссе жазу туралы, эссе жазудағы қолдануға болатын тілдік бірліктер туралы жұмыс жасалмаса, оқушы қайтіп эссе жазбақ? Тапсырма мен мәтін әрдайым байланыста болуы шарт, ондай болмаса, біз мұғалім ретінде де, қазақ тілі пәнін оқытушы мұғалім ретінде оқушыларға жәрдемдескеннен гөрі, адастыра түспекпіз.

Оқыту қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарда мәтін әр сабақта кездесіп отырады. Әр сабақ сайын тапсырмалар да бірлі-жарым мәтінмен үндесіп жатады. Мәселен, талданатын оқулық Мектеп баспасынан алынған (Қосымова және т.б., 2018). Сабақ «Алаш арыстары» деп аталады.

Сабақты бастамас бұрын «Ойтүрткі» айдары бар. Бұл оқушылардың тақырып алдында ойланып, өздерінің ойларын шаршы топта білдіруге арналған. Ойтүрткіде екі түрлі сұрақ берілген: *Алаш арыстарынан кімдерді білесіңдер? Олардың қандай тарихи істерін атар едіңдер?* Сұрақ алдағы мәтінмен де, жалпы тақырыппен де байланысы бар.

Бірінші тапсырма – мәтінмен жұмыс. Оқушы мәтінді оқиды, тілдік ерекшеліктеріне және қарамен берілген сөздердің ықпал түрлеріне мән береді (17-мәтін):

Бұл кезде жиырма төртке толған Әлихан оңы мен солын танып қалған азамат еді.

Саясатқа қатысты әдебиеттермен қоса, орыс жазушыларының, әсіресе Л.Н.Толстойдың шығармаларын оқу оның **күнделікті үйреншікті** ісіне айналады.

1894 жылы Петербордағы оқуын **бітіріп**, Омбыға оралғанда, Әлихан жоғары білімді орманды ғалым ғана емес, сонымен қатар қоғамдық өмірдегі ұстанымы айқын болатын. Оның белсенді саяси қызметке араласа бастағанын сол мезгілдегі танымал Степной край газетіне жақын атсалысуы байқалады.

Алашорданың көсемі болған Әлихан Бөкейханов ел ішінде аса беделді еді. Сұңғыла саясаткер, іскер басшы, ірі ағартушы ретінде сол кездегі ішкі-сыртқы жағдайды айқын бағамдап, кемеңгерлігі мен тағылымы мол іс атқарды.

«Алаштану мәселелері» кітабынан

17-мәтін

Мәтін қысқа, түсінікті. Автордың биографиясы емес, өміріндегі ерекше деген қызықты сәтінен үзінді берілген. Солай оқушы мәтінге қызығушылық танытады. Мәтін бойынша берілген бірінші тапсырма – қажетті сөздер мен тіркестерге сүйеніп, мәтінді болжап, жалғастырып айтып беру. Алаш, ұлт тағдыры, іскерлік, білім-ғылым, ағартушылық қызмет, заман деген сөздерге сүйеніп, оқушы мәтінді әрі қарай болжап айтып беруі керек. Бұл жұмыс – В1 деңгейіне келетін тапсырмалардың бірі. Өйткені мәтіннің негізгі ойын жалпы түсінген оқушы ауызша мәтінді жалғастырып, сөйлем құрастырып айтып беруі қажет. Яғни тапсырма мәтіннен ауытқымаған, тығыз байланысып тұр.

Мәтін бойынша берілген екінші тапсырма – жақша ішіндегі керекті сөздерді қойып, сөйлемді толықтыру (18-мәтін)..

Ә.Бөкейханов – (ақсүйек, беделді, көрнекті) тұлға, қазақ халқының тарихында үлкен орын алады. Алаш арыстары (ағартушы, саясаткер, қолбасшы) ретінде үлкен идеяларды жүзеге асырды. Ол кездің саясаты (айыпқа, бұрмалаушылыққа) толы еді. Біз Алаш қайраткерлерінің істерінен (өсиет, айып, тағылым) алуға тиіспіз. Олар – (айдалу, айып, бұрмалаушылық) тағылып жатса да мойымаған кемеңгерлер.

18-мәтін

Оқушы бұл тапсырмада үш нұсқаның ішінен қажетті, мәтін мазмұнына сай келетін бір ғана дұрыс жауапты таңдайды. Ал таңдау үшін мәтіндегі негізгі ойды әрі нұсқа ретінде берілген бұл сөздердің мәні мен мағынасын білуі тиіс. Әсте, бұл тапсырманы екінші емес, бірінші қояр едік. Өйткені бұл – мәтін тану әрекетіне жататын тапсырма. Бірінші тапсырма мәтін тануға қарағанда мәтін тудыруға жақын.

Оқушының мәтінді болжап, жалғастыруы үшін де аялық білімі қажет етіледі, логикалық жүйелі ойды сыртқа шығару үшін B1 деңгейіне қажетті формалар мен грамматикалық ережелерді түсіндіруге болады. Мәселен, орфографиялық тұрғыдан сөйлемнің бастауышы да, баяндауышы да зат есімнен болса, бастауыштан кейін сызықшаның қойылу қажеттігін бірі білсе, бірі білмейді. Ал екінші тапсырманың екі бірдей сөйлемінде сызықша тұр. Осылайша, мұғалім сызықшаның қойылу себебін түсіндіріп беруі маңызды.

Осындай типтегі мәтіндермен жұмыс жасауда грамматикаға емес, басым бөлікті сөз бен сөз тіркестеріне көңіл бөлу қажет. Мәселен, *мәтінде оңы мен солын тану, ұстанымы айқын, жақын атсалысу, іскер басшы, айқын бағамдап, кемеңгерлік, тағылым сияқты* тіркестердің мағынасын түсіндіру – мұғалім міндеті. Бұл сөздердің мағынасы түсініксіз болуы мүмкін, сондықтан жеке сөздердің қолданысын, оның тіркесіміне қатысты да мұғалім түсіндірмесі қатар жүргізіледі.

Деңгей күрделенген сайын тапсырмалар ғана емес, мәтіннің өзі, құрылымы, сыртқы формасы, ең бастысы, лексикасы да күрделенгенде, оқушының білімі бір деңгейде қалып қоймай, әрдайым дамып отырады. Ал мәтінде өткен лексиканы өмірде де актив қолдану үшін тапсырмаларды да сол мақсатқа негіздеу талап етіледі.

B2 деңгейі қазақ тілін меңгерудің ортадан жоғары деңгейі болып есептеледі. Ортадан жоғары деңгейде тіл үйренуші күнделікті-тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық, қоғамдық-әлеуметтік, қоғамдық-саяси, ресми-іскери және кәсіби салаларға қатысты жағдаяттарда коммуникативтік қарым-қатынастарға белгілі бір дәрежеде еркін араласып, өз қажеттіліктерін орындай алуы қажет.

Аталған салаларда коммуникативтік қарым-қатынасқа түсу (түсіну, түсіндіру, жауап қайтару, пікір білдіру, ақпаратты жеткізу, ойды логикалық түрде аяқтай алу, ақпаратты толықтыру, бағалау, талдау, қорытындылау) үшін осы деңгейге арналған лексикалық-грамматикалық тілдік бірліктерді ішінара толық және стильдік жағынан сауатты пайдалануы қажет.

Қазақ тілін ортадан жоғары деңгейде тіл үйренушінің күнделікті-тұрмыстық, әлеуметтік-тұрмыстық, қоғамдық-әлеуметтік, қоғамдық-саяси, ресми-іскери және кәсіби салалар бойынша қатысым жағдаятында тілді үйренудің ортадан жоғары деңгейіне сәйкес коммуникативтік күзінеттілігі қалыптасады.

Тіл үйренуші: есту, көру, тыңдау арқылы алынған ақпаратты түсінеді, түсіндіреді; ақпаратты жеткізеді, бағалайды, талдайды және толықтырып қорытады; логикалық ойды аяқтап жеткізеді; сұрақ-жауапқа қатысады, пікір алмасады; ортадан жоғары деңгей үшін белгіленген мәтіндерді оқып, мазмұнын түсінеді және мазмұнын толық баяндайды; күнделікті, қоғамдық-әлеуметтік және кәсіби бағдарлы нақты мәліметі бар, мамандыққа, кәсіпке қатысты терминдер мен терминдік сөз орамдары қолданылған мәтіндерді оқып түсінеді, өз мамандығына қажетті ақпаратты іздеп табады, мәтіндегі мәселені анықтай алады; өз кәсіби саласында өзекті мәселелерді түсіндіріп, сипаттайды, оның шешу жолдары туралы пікірін анық, жүйелі түрде жеткізе алады; ортадан жоғары деңгейге арналған тақырыптар бойынша мамандыққа қатысты терминдер мен терминдік тіркестерді қолдана отырып, ресми-іскери мәтіндерді құрастырады; ортадан жоғары деңгейге арналған грамматикалық формаларды, лексикалық тілдік бірліктерді сауатты қолданып, стильдік ерекшеліктерді сақтап, осы деңгейге сәйкес сұхбатқа қатысады; ортадан жоғары деңгейге сәйкес іріктелген ресми құжаттардың мазмұнын түсінеді, баяндайды; ортадан жоғары деңгейге сай жазба жұмыстарын орындай алады.

Ортадан жоғары деңгейдегі сөздер мен сөз тіркестері 3000-4000 бірлікті құрайды.

Дағдылар	Анықтама
Тыңдалым	Тіл үйренуші әдеби нормаларды сақтап, қалыпты қарқынмен айтылған, осы деңгейге арналған нақты және жалпы тақырыптағы ақпараттарды түсіне алуы, қазақ тілділермен (үлт өкілімен) алдын ала дайындықсыз сұхбатқа түсе алуы керек. Тіл үйренуші ақпараттық коммуникациялық технологиялар арқылы анық берілген, кәсібіне, қызметіне, елтанымға қатысты және өзін қызықтыратын ақпараттар мен мәліметтерді, таныс тақырыптар бойынша дәрістер мен сұхбаттарды біршама көлемде түсінеді. Қоғамдық-әлеуметтік, қоғамдық-саяси, ресми-іскери тақырыптар бойынша диалогтерге белгілі бір көлемде алдын ала дайындықсыз қатыса алады. Бірнеше адам қатысатын сұхбат (полилог) үдерісіне ішінара қатысады. Тіл үйренуші ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы бірқалыпты қарқынмен берілген, кәсібіне, елтанымға қатысты және өзін қызықтыратын тақырыптар бойынша дәрістер мен сұхбаттардың мазмұнын жақсы түсінеді, сауатты баяндап жеткізеді. Тіл үйренуші тыңдалымға арналған мәтіндердегі терминдік тіркестердің, тұрақты тіркестердің, мақалмәтелдердің мағыналарын біршама түсіне алады.
Оқылым	Тіл үйренуші күнделікті өмірде, қоғамдық-әлеуметтік және қоғамдық-саяси салаларға (реттеуші қызметтік хаттар, ақпараттық жарнамалық мәтіндер, ресми-саяси ақпараттар, ішкі және сыртқы саясатқа қатысты мәтіндер, білім, экономика, шаруашылық пен мәдениет салаларына, өз мамандығы мен кәсібіне арналған мәтіндер) қатысты материалдарды, елтаным бойынша мерзімді басылымдардағы мәтіндерді оқып, өзіне қажетті ақпаратты алады, жалпы мазмұнын түсінеді және оны сауатты баяндап береді, біршама қорытынды жасай алады. Мәтіндерде кездесетін кейбір терминдер мен терминдік тіркестерді, тұрақты тіркестерді, бейнелі оралымдарды түсіну үшін сөздіктерді, анықтамалық құралдарды пайдаланады. Мәтінді оқу жылдамдығы мен қарқыны, тәсілі мәтіннің түріне, көлеміне және қойылатын талаптарға байланысты. Жалпы бағдар мақсатындағы оқылым: тіл үйренуші ортадан жоғары деңгейге арналған лексикалық, грамматикалық тілдік бірліктер толық қамтылған көлемді мәтіннен қажетті ақпаратты таба алады. Көлемді мәтіндерді бөліктерге бөліп, әр бөліктегі маңызды ақпаратты жинақтайды, толықтырады, топтайды, қорытады және басқаға жеткізеді, пікір білдіреді, көлемді мәтіннің мазмұнын толық бағалайды. Ақпарат және дәлел, негіздеме алу мақсатындағы оқылым: Тіл үйренуші белгілі бір көзқарасты, пікірді дәлелдеуге бағытталған негізгі ойды, мазмұнды мәтіннен таба алады. Тар аядағы терминдер қолданылатын кәсіби мазмұнды (нұсқаулықтар, ережелер) мәтінді
Жазылым	Бірнеше көзқарасты білдіретін ақпараттар мен дәйектерді жинақтайды. Тіл үйренуші оқиғалардың мазмұны негізінде мәтінді айқын, нақты етіп құрастыра алады. Тіл үйренуші өзін қызықтыратын мәселелерді анық және нақты сипаттай алады. Тіл үйренуші көркем және деректі фильм, көркем әдебиеттің шағын жанрлары жөнінде пікір жаза алады. Тіл үйренуші репродуктивті сипаттағы мәтінді құрастыра алады. Өзіне таныс және қызықтыратын тақырыптар бойынша эссе, сондай-ақ қызметтік хаттар (хаттама, қаулы, анықтама, түсініктеме, қолхат, сенімхат, кепілхат, есеп, баянат, ілеспехат) және жеке хаттар жаза алады. Ортадан жоғары деңгейге арналған тақырыптар және ұсынылатын басқа тақырыптар аясында эссе, іскери-кәсіби мазмұндағы хабарлама жаза алады. Ортадан жоғары деңгейге арналған коммуникативтік жағдаяттарға байланысты сөздікті, анықтамалық құралдарды пайдалана отырып, шағын көлемді шығарма жаза алады.
Айтылым	Тіл үйренуші таныс және ұсынылатын тақырыптар бойынша диалогтерге алдын ала дайындықсыз қатыса алады. Сұхбат барысындағы ақпаратты қабылдауы мен жауап қайтару әрекеті жылдам болады; есту, оқу, көру, тыңдау арқылы алынған ақпараттар мен мәліметтердің мазмұнын, логикалық ойды толық аяқтап баяндайды және түсіндіреді; таныс тақырыптар бойынша тыңдаған дәрістерді түсініп, мазмұнын жеткізе алады; таңдану, қуану, ренжу, қызығу сияқты эмоциялық жай-күйді вербалды түрде жеткізе алады. Бұл ретте қазақ тілінің орфоэпиялық нормалары, интонация, екпін, дауыс ырғағының заңдылықтарын сақтауға ұмтылады. Өз тарапынан жазбаша түрде дайындалған баяндаманың, кәсіби тұрғыдағы жалпы тақырыптарға арналған мәтіндердің (мысалы, өзінің мақаласын) мазмұнын ауызша жеткізеді, талдай алады. Айтылым барысында тіл үйренуші тақырыпқа, жағдаятқа сәйкес терминдерді, тұрақты тіркестерді, бейнелі орамдарды, мақалмәтелдерді пайдалана алады. Тіл үйренуші әңгімелесу барысында өзінің эмоциялық жай-күйін, тақырыпқа қызығушылығын вербалды түрде жеткізе алады.

27-кесте. Қазақ тілін (B2) көлемінде меңгерудің сипаттамасы

Бұл айтылғандардың барлығы оқыту қазақ тілінде жүргізілмейтін немесе қазақ тілін өзі үйреніп жүрген адамдарға қатысты. Біз осының барлығын тілі қазақша шыққан баланың сөйлеуімен салыстыра алмаймыз. Оның B2 деңгейі шамалы күрделі, сөйлеуі таза, толық сөйлем құрастырып, өзінің ойын еркін жеткізеді. Шаршы топта қысылмайды, диалогқа да, әртүрлі дискурстарға да қатыса алады. Бұл деңгейдегі мәтіндерді алу барысында біз көркем әдебиет үлгілерімен ғана шектелмеуіміз керек. Төменгі сыныптарда Ы.Алтынсариннің, А.Байтұрсынұлы мен Қ.Кемеңгерұлы сияқты тұлғалардың әңгіме, шағын мәтіндерін алып, оларды оқушыларға оқытсақ, сынып жоғарылаған сайын мәтіндер де әртүрлі стильде, әртүрлі жанрда болуы қажет. Яғни

мәтін біртүпті емес, типі бойынша, стиль бойынша әртүрлі болғанда, мәтінге телулі тапсырма да жан-жақты болып шықпақ.

В2 мәтініне сәйкес келетін келесідей мәтінді алып көрейік (19-мәтін):

Жұмыс қолға алып істесе бітпекші, жоқ артынан қалмай іздесе табылмақшы. Айтқан айтқан жерде қалып, үйлеріне барып, теңкііп-теңкііп жатып алса, жұмыс өзінен-өзі істелер ме?

Жұрт жұмысы құмырсқаның илеуіндей жұмыс сияқты. Құмырсқаша жабыла тынбай істесек өнеді. Бірі оны, бірі мұны істеп, илеуде қарап тұрған құмырсқа болмайды. Жұрт жұмысын да солай істесе, алға басады. Әр құмырсқа бәріне керек илеудің өсуі үшін күші жетіп, көтерген шөпшегін апарып салады. Ұлтын керек қылып, халыққа қызмет етемін деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенінше қарап тұрмай, кірісіп істей берсе, ұлт жұмысы ұлғайып, толықпақшы.

Жұртқа керегін білетіндер көп, істейтіндер аз. Білушілеріміз білгенін қоймай, істеуге кіріссе екен. Білушілеріміз істеуші болса, оларды көріп өзгелер де істер еді. Сөйтіп, көсемдер көбейсе, ерушілер де көбейер еді.

Біреу жұмыс қылайын десем, тұрған жерім жаман дейді, біреу маңайымдағы елім жаман дейді. Бұлардың бәрі де бос сөз. Абақтыдан жайсыз орын жоқ, онда да отырып жұмыс істеуге болады.

Ісімізді істеушілер, жоғымызды іздеушілер көбейсе, ойлаған пікір, көздеген мақсат жан бітіп тірілмекші. Әркім қолдан келгенін сұр сақтап, түбінде үйіп-төгіп бір молықтырамын демей, аз-көбіне қарамай істей беруге әдеттенсе екен. Қазақ керегінің көбі әркімге-ақ мағлұм ғой: біз кейін қалған халық алға басып, жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек.

А.Байтұрсынұлы

19-мәтін

Мәтін ғылыми көпшілікке бағытталған, яғни публицистикалық стильге жатады. Оқушының міндеті – мәтіннің қай стильге жататынын біліп қана қоймай, оның бұл стильге тән белгілері қандай және ненің көмегімен танылғанын анықтау. Бұл деңгейде оқушы бес функционалды стильдің өзіндік ерекшелігі белгілерін толық ажыратуы, білуі тиіс. Сонда ғана кез келген мәтіннің түрін де, типін де анықтай алады.

Біріншіден, мәтіндегі ең басты ой қай сөйлемде берілгенін тауып алуы тиіс. Негізгі ой мына сөйлемдерде, мәтіннің соңында берілген: Қазақ керегінің көбі әркімге-ақ мағлұм ғой: біз кейін қалған халық алға басып, жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек. Әдетте сөздің бірнеше рет қайталанып келуі, бірнеше рет сөйлемнің соңы керек сөзімен бітуі автордың әлсіздігі ме, әлде мәтіннің ұтымды тұсы ма? деген сұрауға оқушылардың өзі жауап беріп көрсін. Неліктен дәл керек сөзі мәтіннің астарын, автордың жеткізер ойын дәл, нақты беріп, идеялық күшін көтеріп тұр? Осындай сұрақтар арқылы көпшілікке бағытталған үндеудің ерекшелігімен, оның жалпы формасымен танысады.

Мәтін тану әрекетінде біз мәтінмен немесе сұрақ-жауап форматында ғана жұмыс

жасамауымыз керектігі туралы сан мәрте айтылды. Яғни В2 деңгейінде де мәтінге үстіртін қарамай, оның ішкі мәнімен қоса, сыртқы формасы және тұлғасымен де жұмыс жасалу қажет. Бұл тұрғыдан тіл үйренуші В2 деңгейінде шақ формасымен таныс. Сол себепті теориялық білімді тәжірибемен өзі ұштастыра білуі маңызды. Айталық, *бітпекші мен бітпейді, табылмақшы мен табылмайды, толықпақшы мен толықпайды* етістіктерінің арасында қандай айырмашылықтың барын оқушының өзі ізденіп, жауап беруі керек. Өйткені В2 деңгейінде оқушының өздік жұмысына, оның өзі үйреніп, өзі сұрағына жауап беруге көп күш жұмсалады.

Одан бөлек, оқулықтарда модаль етістіктерге көп көңіл бөлмейді. Бірақ оныншы сөз табы ретінде қаралып жүрген модаль етістіктер өмірде жиі қолданысқа ие. Сол себепті мұғалім қазіргі оқулықтарда түсіндірілмейтін білу керектігін мен білуім керек арасындағы айырымды да ажыратып, дұрыс сөйлеуге дағдыландыру керек.

Тіл – жұмсалымды құбылыс. Тілді тұтынатын – адам. Тіл болмаса, адам ойын сыртқа жеткізе алмас еді, адам болмаса, тіл де өлі қатарына жатады. Сол себепті белгілі бір тілде дұрыс сөйлеу – адамның міндеті. Бала болсын, ересек болсын қазақ тілінде дұрыс сөйлей алмаса, қазақ тілі пәні мұғалімдерінің дұрыс сөйлеуге үйретпеуі деп бағамдаймыз. Қоғамда кең орын алған *істеу керекпіз, болу керекпіз, оқу керекпіз* сияқты қателерді болдырмай сөйлетуге дағдыландырғанда ғана сауатты сөйлей де, жаза да алатын тұлға қалыптаспақ. Тіпті бұл тақырып оқулықта теориялық білім ретінде кездеспеген күннің өзінде, біздің міндетіміз – тілдің нормасын сақтау үшін оқушыларға тілдің жүйесін дұрыс үйрете білу.

Қазақстанның экожүйесі ерекше. Мемлекет аумағында өсетін өсімдіктің 500-ге жуық түріне жоғалып кету қаупі төніп тұр. Қазақстанда ұя салған құстардың 14 түрі жаһандық маңызы бар құстар болып табылады. Қазақстанда тіркелген омыртқалылардың 236 түрі Қызыл кітапқа енген. Республикада 2004-2015 жылдарға арналған Қазақстанның Экологиялық қауіпсіздігі туралы концепция қабылданған. Биоалуантүрлілікті сақтап қалудың тиімді шарасы ерекше күзетілген табиғи аумақтар құру болып есептеледі.

Қазақстанда оның аумағы 13,5 миллион гектарды немесе барлық аумақтың 4,9 пайызын құрайды. Экологиялық тепе-теңдікті сақтауға бұл жеткіліксіз. Әлемдік стандарт – 10 пайыз. Дамыту және орналастыру концепциясы бойынша ерекше күзетілетін табиғи аумақтарды 17,5 миллион гектарға дейін арттыру көзделген.

Биологиялық алуантүрлілік – Жердегі тіршіліктің тұрақтылығының басты шарты. Осы алуантүрлілікке байланысты Жердегі тіршілік миллиардтаған жыл бойы сақталып келеді.

Табиғи және антропогендік жүйелердің тұрақтылығына нұқсан келтіретін биологиялық алуантүрліліктің төмендеуіне жол бермеу керек.

«Қазақстан ұлттық энциклопедиясы»

Қазақ тілі пәнін басқа пәндермен, тіпті жаратылыстану бағытындағы пәндермен байланыстыра оқытқан жөн. Мәтіндерді дұрыс тауып, соған сәйкес тапсырмаларды сауатты деңгейде берген жағдайда әрі мұғалім бұл мәтіндерді жұмсалымға айналдырып, дұрыс қолданғанда, оқушылардың қабылдауында қазақ тілі ғылым тілі болып шыға келеді. Оқушылар тарапынан қазақ тілін өмірде де, басқа ғылым салаларында да қолдануға болады деген түсінік қалыптасады. Сондықтан да мәтіндердің жан-жақты болуы қазақ тілін үйретуші маман ретінде бізге жақсы. Бірақ мәтіндердің жүйелісі, жүйесізі бар, ешқандай тақырыппен бекітілмеген, логикалық байланысы жоқ мәтіндерді алуда сақтануымыз қажет. Өйткені мәтіндер тек топтастырылып беріліп, тапсырмалар мүлдем басқа, байланыссыз болса, оқытылып жатқан пән де, оқулық та сабақтастықта құралмай, тек жаттанды дүниеге немесе кілең сабақ формасы ойталқы мен эссе жазуға айналады.

Мәтінді басқа ғылыммен байланыстырдық па, ендеше тапсырмаларын да сауатты деңгейде, оқушыларға қазақ тілі пәні аясында танымдық білім беретіндей ақпараттармен қамтып, тапсырмаларды орындатуымыз маңызды.

Талдауға ұсынылған мәтін (20-мәтін) қысқа, нақты. Мәтін ғылыми стильге жатады. Ғылыми стиль – кітаби-жазба стильдердің бір түрі. Ғылыми стильде зерттеу нысаны болған зат не құбылыс ғылыми негізде сипатталып, белгілі теориялық негіздермен дәлелденіп, логикалық жағынан негізгі ой мен құбылыстың байланысы нақтыланып, белгілі жүйеге құрылған хабарлы, өзекті, дәлелді, ой қисыны қорытындыланған ғылыми тұжырым жасалынады. Ғылыми стиль мәтіндерінің басты ерекшелігі – оның белгілі заңдар мен қағидаларға сүйеніп, белгілі шарттылық ұғымын қанағаттандыру идеясын қамтиды, яғни бұрынғы қарастырылып отырған зат пен құбылысты дамытуға, түрлендіруге, басқаша сипаттауға, толықтыруға, теңестіруге, қарсылық жасауға және т.б. ой мен тұжырым негіздерін басшылыққа алады. Осыдан келіп логикалық тепе-теңдік, қарама-қайшылық, терісті теріске шығару және т.б. заңдармен негізделіп жасалады (Ыбырайымов, 2014). Ең бастысы, ғылыми тіл ғылымға қызмет етеді. Бірақ біз В2 деңгейіндегі оқушылар мен тіл үйренушілерге олардың қабылдауына сай мәтіндерді беруге тырысамыз. Ғылыми тілді түсіну оңай емес, оған қандай да бір дайындық қажет. Бір тілде ғылыми мәтінді оқу үшін тілдік бірлік, лексикалық бірлік, сөйлем құрылымы, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің аражігі – осының барлығымен оқушы танысқаннан кейін, оқушыны ғылыми тілге бағыттап бастаймыз. Сол үшін де А1 мен А2 деңгейлерінде ғылыми мәтінді беруде сақ болуымыз қажет, таза ғылыми мәтіндер дәл осы В2 деңгейінен басталуы шарт.

Нысанаға алынған мәтімімізде ешқандай артық ақпарат кездеспеген. Бұл да ғылыми стильге тән басты белгілерінің бірі. Ең алдымен, оқушы мәтін тану әрекетінде мәтінді оқиды немесе мәтінді тыңдайды. В2 деңгейінде сан есімдер жиі кездеседі, сол себепті сан есімдердің мағыналық топтарын оқушы білгенімен, оның орфографиялық қырын түсіндіріп, мәтіндегі сан есімдердің жазылуын бір қайталап өтіп, мәтіндегі сыртқы формасы мен стиліне басымдық беру талап етіледі. Бұл – шиыршық тәсілінің негізгі критерийі: оқушы жыл сайын білімін толықтырып, күрделендіріп, қайталап отыруы шарт.

Ғылыми стильдің басты ерекшелігі ретінде сөйлемдегі баяндауыштарға көңіл бөлуге болады. Оның алдыңғы мәтінде берілген етістіктердің формасымен салыстырып, ерекшелігін айқындап, ғылыми стильге тән белгілерді ашық айқындауы қажет. Мәтінмен толық танысып, ғылыми стильдің ерекшелігін таныған оқушы мәтін тудыру әрекетіне көшеді.

Ғылыми стильдің жанрлары – монография, оқулық, ғылыми есеп, диссертация, реферат. Осылардың барлығының бір-бірінен айырым белгілерін таныған оқушы мәтіндегі берілген ақпаратты өзі түрлендіре алады. Яғни В2 деңгейінде оқушы тек мәтінмен жаттанды жұмыс жасамай, өзі мәтін тудырып, мәтінге сай тілдік бірліктерді қолданып отыруы жөн. Аталмыш мәтінді ғылыми баядамаға, ғылыми есепке айналдырып, айтып не жазып шыққанда, мәтінді қолдану, оны өзіне тұжырымдап, жаңа нәрсе шығару процесі басталады.

Одан бөлек, ғылыми стильдің қолдану аясы өте кең. Қоғамда күн санап қаулап өсіп жатқан ғылыми-техникалық өрлеу тілдің сөздік құрамына жаңа сөздер мен жаңа тіркестерді енгізді: инвестор, баламалы энергия, жаһандану, электрондық пошта, интернет, аукцион. Лексикографтардың бақылауы бойынша, бұрын түсіндірмелі сөздердің материалдары көбіне көркем әдебиеттен, біразы публицистикалық шығармалардан алынса, кейінгі кезде әлем тілдерінің дамуын ғылым тілі мен оның қоғамдық өмірдегі қызметіне байланыссыз айту мүмкін емес (Ыбырайымов, 2014). Сол себепті ғылыми стильге жататын мәтіндерді талдағанда, оның терминдік қырымен де жұмыс жасау аса маңызды.

В2 деңгейінен бастап ресми іс-қағаздар стиліне жататын мәтіндерді да алудың пайдасы зор. Бұл оқушының болашақта өмірде қажет уақытта құжаттаманы ешқандай үлгіге қарамай толтыруына септігін тигізеді. Ресми іс-қағаздар стилі қоғамдық әрекеттегі әкімшілік-құқықтық қатынастарды қамтамасыз етіп, заң, бұйрық, жарлық, өкім, жарғылар, келісімдер, кесімдер мәтіндерінде, түрлі құжаттарда (анықтамалар, куәліктер, сенімхаттар және басқалар), мекемелердің іскерлік хат алмасуында қолданылады.

Жазбаша ресми-іскерлік стильдің әлеуметтік қызметі аса маңызды және сан қырлы: ресми сөйлеу адамдардың қоғамдық қатынастарын қамтамасыз етеді, билік органдарының халықпен байланысын, мекемелердің, ұйымдар мен жекелеген әлеуметтік топтардың өзара әрекеттесімін, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени қатынас саласындағы халықаралық байланысты жүзеге асырады.

Мемлекеттік мекемелердің қаулылары, шешімдері мен өкімдері, кәсіпорындар мен түрлі қоғамдық ұйымдардың кез келген құжаттары ресми стильдің талаптарына сәйкес жасалады. Бұл стиль, сондай-ақ қаржылық және материалдық құндылықтардың есебін, еңбек, өндіріс пен сауда саласындағы қатынастардағы өзара міндеттемелерді де қамтиды. Ресми іс-қағаздар стилі басқару саласына қызмет етеді. Бұл – мемлекеттің өз азаматтарымен қатынасы немесе өздері белгілеген ресми құқықтар мен міндеттемелерге негізделген лауазымдардың қатынастары (Васильева, 1983).

Ал мектеп біз оқушыны қоғамдық қатынастарға еркін араласа алатын, мемлекеттің құқығын білетін тәуелсіз азаматты дайындап шығарады деп топшыласақ, мемлекеттік тілді оқыту сабағында ресми іс-қағаз міндетті түрде өткізіліп, мәтіндер үлгісі топтастырылуы қажет. Талдауға келесідей мәтінді ұсынамыз (21-мәтін):

Өмірдерек

Менің туған жылым мешін 1872 жыл. Туған жерім Қостанай округі, Торғай ауданы, Тосын болысының Сарытүбек өңіріндегі 5-ауыл.

1882-1884 жылдары кейде үйдегі сауатты адамдардан, кейде кездейсоқ жақын маңайдағы келген ауылдық мектептерде қазақша сауаттылыққа үйрене бастадым.

1885 жылы біздің отбасы бақытсыздыққа душар болды: Торғай уезінің бастығы, полковник Яковлевті таяққа жыққандығы үшін әкемді түрмеге отырғызды. 1886 жылы 15 тамызда жер аударуға (каторгіге жұмысқа) үкім шығарылып, ал дүние мүліктері тәркіленді.

Бұл бақытсыздық менің Торғай қаласына оқуға түсуіме себеп болды. Торғай екі сыныптық орыс-қырғыз (қазақ) училищесінде 1886 жылдан 1891 жылға дейін оқыдым.

Аталған училищенің курсын бітіргеннен кейін, Орынбор қазақ мұғалімдер мектебіне оқуға түстім, онда 1891-1895 жылға дейін оқыдым. Бұл мектепті бітіргендер 6 жыл мұғалім болып жұмыс істеуге міндетті.

1895 жылдың 1 маусымынан әртүрлі мектептерде: бірінші ауылдық, сосын болыстық, одан кейін екі сыныптық оқу мекемелерінде оқытушы болып жұмыс атқардым.

1901 жылдан бастап, оқытушылықтан қол босаған уақыттарыма өз бетіммен білімді толықтырдым, әдебиетпен шұғылдандым.

1909 жылы Қарқаралы қаласындағы екі сыныптық училищенің меңгерушісі болып жүргенімде, Семей губернаторы Тройницкийдің өкімімен тұтқындап, Семей түрмесіне жіберді. Жандармның анықтауына дейін 1909 жылдың 1 шілдесінен 1910 жылдың 21 ақпанына дейін сонда отырдым.

Түрмеден Қазақ облысының аумағында тұруға тыйым салынып, Ресейдің басқа губерниясында тұру құқымен босатты. Менің таңдауым Қазақстанға жақын орналасқан Орынбор қаласы болды, мұнда 1910 жылдың 10 наурызы күні келдім.

Орынборға келгеннен кейін ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі (фонетикалық) мен грамматикалық құрылымын (синтаксистік, морфологиялық) зерттеуге кірістім, екіншіден, қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып (шрифті емес), жеңілдету жолында жұмыс жасадым. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөзде лексикалық кірме сөздерден тазартуға, синтаксистік құрылымын өзге тілдердің кірме сөздерінен тазартуға, синтаксистік құрылымын өзге тілдердің ықпалынан тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, қазақ прозасын (іс қағаздарды, көсемсөздік/публицистикалық/және ғылыми тілін) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен шұғылдандым. Мұның бәрі өзім басшылық жасайтын Қазақ газеті және өзім құрастырған оқулықтар арқылы жасалды.

А.Байтұрсынұлы

Автобиография жазу кез келген жұмысқа немесе ЖОО-нына түсу кезінде керек болады. Бұл тек қазақ сыныптарына ғана емес, оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін сыныптарға да тікелей қатысты. Ал оның жазу үлгісі кейде оқушыларға түсіндірілмейді немесе үстіртін қарастырылады. Оқушы тақырып аясында көркем әдебиет стилін құрайтын мәтіндермен ғана таныс болмай, кең ауқымды әрі стильдік тұрғыдан жан-жақты мәтіндермен, логикалық ұғыммен байланысқан мәтіндерді оқыған жағдайда ғана, сауатты формада мәтін тудыру процесіне де қатыса алады. Онсыз қазақ тілі сабағында мәтіндерді тақырыпқа қосудың ешқандай мәні мен мағынасы қалмайды.

В1-В2 деңгейін құрайтын мәтіндер құрылымы жағынан қарапайым деңгейге қарағанда күрделі. Бірақ күрделілік оның лексикалық бірлігімен ғана шектелмейді, сөз оралымдары, сөздердің бір-бірімен тіркесу заңдылығы, сөйлемдердің синтаксистік құрылымы (жай сөйлем/ құрмалас сөйлем/ аралас сөйлем) мен оның стильдік ерекшеліктері – осылардың барлығы күрделілік ұғымына мән қосады. Мәтін дұрыс таңдалса, одан кейінгі жүзеге асатын процесс – тәжірибе жұмысы/ практикалық сабақтар да өзінің мақсатына сай толыққанды орындалып шықпақ.

C1 деңгейіндегі мәтіндерге қойылатын талаптар

Жоғары деңгейде тіл қолданушы қоғамдық және саяси еңбек қарым-қатынастарының барлық салаларында (әлеуметтік-тұрмыстық, қоғамдық-әлеуметтік, қоғамдық-саяси, ресми-іскери және ғылыми, мәдени, кәсіби) кез келген сөйлеу жағдаяттарында сөйлеу актілеріне түсуге алдын ала дайындықсыз еркін араласады.

Аталған салаларда сөйлеу актісіне түсу (түсіну, түсіндіру, жауап қайтару, пікір білдіру, ақпаратты жеткізу, ойды логикалық түрде аяқтай алу, ақпаратты толықтыру, бағалау, талдау, қорытындылау, өз ойын дәлелдеу, шешу жолдарын ұсыну) барысында тіл қолданушы қазіргі қазақ әдеби тілінің лексикалық-грамматикалық тілдік бірліктерін орынды қолданып, мағыналық байланысы бар біршама көлемді мәтіндерді түзе алады.

Тіл үйренуші: есту, көру, тыңдау, оқу арқылы алынған ақпаратты толық түсінеді, түсіндіреді, ақпаратты жеткізеді, баға береді, талдайды және толықтырып, қорытынды жасайды, логикалық тұрғыдан толық аяқталған біршама күрделі ойды жеткізе алады, әртүрлі тақырыптағы пікірсайысқа қатысып, ойын дәлелдей алады; масс-медиа арқылы берілген ақпараттық-сараптамалық бағдарламаларды тыңдап түсінеді, таныс емес сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын контекст арқылы анықтайды, көзқарастар қайшылығын анықтайды, пікірдің дәлелденуіне баға береді, өз ұстанымын аргументтер (түсіндіру, негіздеу, айғақ, мысалдар, фактілер) келтіру арқылы ұсынады; өз кәсіби саласына байланысты маңызды тақырыптар бойынша ақпарат, мәліметтер жинайды, олардағы мәселенің берілуіне талдау жасайды, топтастырады, таңдалған тақырыптың негізгі аспектілеріне сипаттама береді, түсіндіреді, шешу жолдарын ұсынады; көпшілік алдында хабарлама жасай алады; жоғары деңгейге арналған лексикалық тілдік бірліктерді, грамматикалық формаларды сауатты қолданып, стильдік ерекшеліктерді сақтап, осы деңгейге сәйкес еркін сұхбаттаса алады; жоғары деңгейге сәйкес ресми құжаттардың мазмұнын түсінеді, баяндайды, жоғары деңгейге сай жазба жұмыстарын орындайды.

Бұл айтылғандардың барлығы да оқыту қазақ тілінде жүргізілетін сыныптарда 10-11-сыныптарда, ал оқыту қазақ тілінде жүргізілмесе, мектептен кейінгі білім беру жұмыстарында орындалуы шарт. Ана тілі қазақ тілі болғанымен, C1 мен C2 деңгейінде жетік сөйлейтін адамдардың саны жылдан жылға азайып бара жатыр. Оның негізгі мәселелерінің бірі – қазақ тілін дұрыс оқытпау. Тіпті 10 мен 11-сыныптарға келген қазақ мектептерінде қазақ тілі сабағынан бөлек шешендік өнер сияқты элективті курс ұйымдастырылып жатады.

Бұл шешендік өнер – C1 мен C2 деңгейлерін құрайтын, тілді абсолютті меңгеріп, шаршы топ алдында өзінің ойын қысылмай, қымсылмай, еркін жеткізе алатын қазақ тілі пәні аясында өтілуі тиіс сабақ. Өйткені қазақ шешендік өнері байырғы қазақ қоғамында адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынастың барлық салалары бойынша қалыптасқан өлшем мен мөлшер үлгілерін негізге алды және олардың сақталуына, дамуына, жетілуіне ықпал етті. Қоғамдық сананың, ғылым мен білімнің жетістіктері шешендік өнердің кемелденуіне негіз болды, шешендік өнердің жетістіктері қоғамдық сананың, ғылым мен білімнің барлық салаларының дамуына септігін тигізді. Бүгінде әрқайсысы дербес ғылымға айналған сөз өнері, заң, философия, педагогика, психология, логика, этика, эстетика, дінтану, мәдениеттану, тарих, этнография секілді ғылым салаларының қазақ қоғамындағы түпнегізгі қазақ сөз өнерінен, оның ішінде қазақ шешендік өнерінен бастау алады.

Шешендік өнерді қазақ халқы баяғыдан жоғары бағалаған. Өйткені шешендік өнер басқа ғылым салаларынан ерекшеленетін тұстары көп. Мәселен, шешендік өнерді

ертеден иландыру, дүйім жұртты өзіне қаратып, сөз сөйлеп, сендіру деп түсіндірген. Әсте «Өнер алды – қызыл тіл» деп ерекше баға берген. «Қызыл тіл» деп тыңдаушы жұрттың жүрегін тербеп, ойын толқытып, бойын балқытып, мейірін қандыратын, сөйтіп өз дегеніне иландырып, айтқанына көндіретін тілді айтамыз. Ал тыңдаушысының жүрегін тербеп, ойын толқытып, бойын балқытып, мейірін қандыру, сөйтіп өз дегеніне көндіру – шешендік өнердің қызметі. Айтылған жайлардың негізінде мынадай пікір түйеміз: шешендік өнер – тыңдаушы жұрттың жүрегін тербеп, ойын толқытып, бойы балқытып келіп, мейірін қандыру, сөйтіп айтқанына иландырып, дегеніне көндіру өнері. Осы пікірді негізге алғанда, қызыл тіл дегеніміз шешендік өнер болып шығады. Абай өткірдің жүзі, кестенің бізі, толғауы тоқсан қызыл тіл дегенде, шешендік сөзді, шешендік өнерді негізге алған (Дәдебаев, 2016).

Шешендік өнерге үйрету үшін оқушының қалыптасқан дүниетанымы, тілдегі алған білімі толық, жетілген болуы шарт. Сонда ғана оқушы шешендік өнерге баули бастайды, үлкен өнердің қыры мен сырын үйренеді. Шешендік өнерге баулуда да мәтіндермен жұмыс атқарылады. Оқушы 10-сыныпқа дейін қазақ тілінің жүйесін, оның сөйлем мен мәтін құраудағы тілдік, стильдік ерекшеліктерін толық түсінеді деп алсақ, C1 мен C2 деңгейлерінде шешен сөйлеуге үйреніп, бес функционалдық стильде ауызша да, жазбаша да мәтін құрап, дискурсқа түсе алады.

Бұл орайда мәтіндерді алуда аса сақ болуымыз қажет. Мәтін тым жеңіл болмауы тиіс, әрі бұл мәтіннен міндетті түрде мәтін тудыру жұмыстарын атқара алатындай, шаршы топта дискурсқа түсуге келетін, қоғамның негізгі ахуалдарымен, қоғамдық қатынастармен тығыз байланысты тақырыптар алынуы шарт. Өйткені жоғары сыныптың өзінде оқушының белгілі бір тақырыпқа қатысты нақты пікірі қалыптасады, өзіндік тұжырымы пайда болады. Өзіндік «мені» қалыптасқан оқушы мәтінге немесе белгілі бір оқиғаға қатысты ойын қысылмай айтуға дағдыланады. Сол үшін де мәтін тудыру тапсырмалары мәтіннің негізгі ойын тап немесе сұрақ-жауап тапсырмаларымен шектелмей, аясы кең болуы тиіс. Бұл шығармашылыққа, оқушының еркін жауап беруі оның өмірде де еркін қадамдар басуына септігін тигізері анық.

Мәселен, мәтін таңдауда логикалық байланысы орныққан, кең тұжырымды, біржақтылық емес, неғұрлым бірнеше субъектілердің талқысынан өткен мәтіндер алынуы қажет. Мәтіннің ішкі құрылымы кең әрі терең болсын деп, көркем әдеби стильге жататын мәтіндерді ала беру де орынды емес. Президенттің халыққа жолдаған жолдаулары, Президенттер арасында жіберілген хат-хабарламалар, жарлықтар, тарихи жазбалар, күнделіктер, жарнама құжаттары сияқты мәтіндер жинақтастырылып, оқушыларға талдауға ұсынылуы қажет.

Шешендіктің бес түрі де мәтін ретінде беріліп, талдауға ұсынылса, шешендік өнер туралы, оның өмірдегі қолданысы туралы білім жаттанды немесе теория бойынша ғана емес, өмірде де қолдануға болатын қажетті әрі пайдалы дүниеге айналады. Өйткені алдында айтып кеткендей, бүгінгі қоғамда сенімді сөйлеу өнерін меңгеру әрбір адамға керек. Шешен сөйлеу өнері, әсіресе іскер адамдарға қажет: кәсіпкерлер, менеджерлер, өндіріс басшылары, билік орындарындағы лауазым иелері, журналистер, қоғам қайраткерлері, оқытушылар, ғалымдар, сот істеріндегілер, саясаткерлер және т.б. тұлғалар шешен сөйлеу әрекетінсіз табысқа жете алмайды.

Шешендік өнер қазіргі таңда жан-жақты салалардың барлығында бірдей қолданылатын болса, Г.З.Апресянның, Р.Сыздықтың жіктемесіне сай бөлінген шешендіктің түрлерінің барлығына (білім-ғылымдық мазмұнды, әлеуметтік-саяси мазмұнды, әлеуметтік-тұрмыстық мазмұнды, діни мазмұнды, сотта қолданылатын

сөздер) мәтіндерді жеке-жеке топтастыру қажет.

Білім-ғылымдық сипаттағы шешендік мынадай түрлерге бөлінеді: дәріс, ғылыми баяндама, ғылыми хабарлама, ғылыми шолу, ғылыми-көпшілік дәріс (22-мәтін):

... Орта ғасырлар кезіндегі Орта Азия. Өзін Азияның арыстаны, жер тәңірісі санаған Әмір Темір (Ақсақ Темір) дүниежүзін жаулап алмақ болып, аш қасқырдай аласұрды. Азияның Иран мен Үндістан сияқты бай өлкелері Ақсақ Темірдің аяғының астында тапталды. Ол Әмудария мен Сырдария арасындағы кең аймақты алып жатқан жаңа империя құрды. Ол Мәуереннахр (арабша өзеннің ар жағындағы деген сөз) деп аталды. Бұл империяның астанасы ескі қалалардың бірі Самарқан болды. Ол бұдан 2000 жылдан астам бұрын салынған. Тіпті Птоломейдің географиялық картасының өзінде Самарқанның орны көрсетілген.

Самарқанның гүлденген кезі Әмір Темірдің патшалық ету кезеңі еді. Ол Самарқанға өзі басып алған бай елдердің байлығын тасумен болды. Үндістаннан, Әзірбайжаннан, Ираннан, Армениядан, Грузиядан және т.б. елдерден шеберлер шақыртып, өз астанасын кеңейту жолында қолынан келгенін істеп бақты. Ақсақ Темір тұсында салынған Бибі ханым мешіті, Шахин – Зинда және басқа құрылыстар архитектуралық ескерткіштердің тамаша үлгілері болып табылады. Атақты Бабырнамада: осы қарсаңда Самарқанда дүниежүзіндегі қағаздың, керамикалық бояулардың, барқыттың және т.б. ең әдемісін шығаратын еді деп жазылған. Самарқан – көрнекті ғалымдар, дәрігерлер, құрылысшы-шеберлер, кітап көшіргіштердің ордасы саналады.

«Ұмытылмас есімдер» кітабынан

22-мәтін

Әлеуметтік-саяси мазмұнды шешендік сөздерге саяси шолушылардың, радио мен теледидар шолушыларының сөздері, саяси тақырыптағы баяндамалар, митингте сөйленетін сөздер, әскери-патриоттық сөздер жатады (23-мәтін):

Тәуелсіздігіміздің негізін айқындайтын Тәуелсіздік таңы ескерткіші Алматы қаласының Желтоқсан мен Сәтбаев көшелерінің қиылысында Желтоқсанның жиырма жылдығы қарсаңында орнатылды. Құтты орнына қондырылған Тәуелсіздік таңы ескерткіші қазақ рухына айбын беріп, жалпы бұл тақырыпқа жаңа тыныс, соны серпін әкелгендей әсер етті. 1986 жылғы Желтоқсан қозғалысының 20 жылдығына орай тұрғызылған Тәуелсіздік таңы ескерткішінің композициясы жөніндегі идеяның авторы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев қазақ тарихында алар өзіндік орны бар Желтоқсан қозғалысының болмыс-бітімін ашуда аталған ескерткіштерінің маңызы зор екенін атап көрсетті. Сондықтан да еліміздегі ең үздік сәулетшілердің тізе біріктіре отырып, ел тарихының елеулі кезеңін кескіндейтін әрі оның болашаққа берер

тағылымдық бояуларын қанық етіп шығаруға тырысты. Айтарлық биіктігі 9 метр қызыл гранит кешегі кеңес уақытындағы күрделі өткелдерінің белгісіндей әсер сыйласа, биіктігі 11 метрге жуық ақ гранит жастардың бостандық пен демократиялық құндылықтарға ұмтылған сенімі мен үмітінің көрінісіндей.

«Дала мен қала» газетінен

23-мәтін

Әлеуметтік-тұрмыстық мазмұнды шешендік сөздерге көрнекті қоғам қайраткерлерінің, жазушылардың, өнер адамдарының, ғалымдардың, басқа да айтулы тұлғалардың мерейтойларында, салтанатты жиындарда, қаралы жиындар мен астарда, елшіліктер қабылдауында айтылатын сөздер жатады. Бұл топтардың қайсысында болмасын айтылатын сөздер тыңдаушыларға әсер ететін түрде: не көтеріңкі көңіл күймен, не мұңды өкінішпен ұсынылады (24-мәтін):

Тұрар аруағына тағзым

Қадірменді халайық!

Ата-бабамыздың басынан өткен талай заманалық оқиғаларға куә болған қасиетті Қаратау мен аруақты Алатаудың аймаласып табысқан жаннат қойнауында бастарымызды тоғыстырған мынау ұлан-асыр той бәрімізге қайырымен бұйырғай! Ортамыз тола бергей! Толып та келе жатыр ғой. Халық қазақ дербес ту көтеріп, тарих қойнауына өз отауын тіккелі бергі жақсысы мен жайсаңын түгендеп, әрқайсысының қадір-қасиетіне қанығатын да кез туды.

Ондай жақсыға кендеміз деп тағдырға да, тарихқа да нали алмаймыз. Бір жиырмасыншы ғасырдың өзі асыл мен ардақты шоқ-шоғымен, топ-тобымен сыйлады.

Ахмет пен Әлихан, Міржақып пен Шәкәрім, Сұлтанмахмұт пен Мұхтардай ағартушыларды сыйлаған ғасыр басы отаршылдық пен езгіге бой бермейміз деп тулап шыққан күрескер рух, көсем жігердің де талай-талай сүлейлерін сыйлағаны белгілі.

Солардың арасында Тұрар Рысқұловтың алар орны ерекше.

Азаттықтың жолы азапты. Бостандықтың жолы бұралаң. Тәуелсіздікке тек тәуекел ғана жеткізеді. Еріңе бітпеген тәуекел еліңе де бітпейді. Ерінің обалына қалатын тоғышар ұғым, тобыр сананың елінің де обалына қалатыны сондықтан.

Ә.Кекілбаев

24-мәтін

Діни мазмұнды шешендік сөздерге діни уағыздар, діни мейрамдарда халыққа қаратылып айтылатын тілек сөздер, Құран сүрелері жатады. Сотта қолданатын шешендік сөздерге айыптаушылар мен қорғаушылардың, қорғанушылар мен айыпкерлердің сөздері жатқызылады (Дәдебаев, 2016), (25-мәтін):

Аллаға иман адам баласының рухын көтереді. Аллаға иман келтіріп, көңілін оған бұрғын міскін адамзаттың қолы жете бермейтін ең жоғарғы дәрежеге жетеді. Алла деген иман иесін жамандықтардан, арам ойлардан арылтады. Оның көңіліне жамандық кірмейтін болады. Әрбір отырған-тұрған, ойына алған ісінің жақсы-жамандығын бақылап көріп, біліп тұрған бір құдірет күш бар екенін біліп, сол істейтін істер үшін аталмыш құдірет алдында жауап беретіндігін ойлайды. Сондықтан әртүрлі жамандықтан қолын, тілін және көңілін аулақ ұстап, ешбір пенде көрмеген жерлерде Алланың әміріне қайшы келетін мінез-құлыққа сәйкес емес барлық істерден сақтанады. Ол ешкімнің алдына түспейді, оны ешкім түзу жолдан тайдыра алмайды. Жаратқанды сүйгендей, жаратылыстарды да Алланың жаратқаны деп шынайы ниетпен жақсы көреді. Ұлы тәңірдің бүкіл адам баласын тең құқықта жаратқанын біледі. Сондықтан өзін басқалардан үстем санап дандайсымайды. Сондай-ақ өзін төмен санап та ешкімге құлдық ұрмайды. Алладан басқа ешкімге құл болмайды. Жаратқанға және жаратылыстарға байланысты болған міндеттерді толығымен орындайды. Сөйтіп, адамға, адамгершілікке жарасатын барлық жақсы мінездерді бойына жинап, әрі адам баласына пайдасын тигізеді, әрі толық мұсылман болады.

А.Нұрғалиұлы

25-мәтін

Шешендік өнердің бір түріне мысал келтіріп, мәтінді алу себебін дәлелдейік (26-мәтін):

Бүгін біз ауыр қайғының үстіндеміз. Көпұлтты әдебиет үшін ардақты ұлынан, асқар белінен айырылған қазақ халқы үшін бүгінгі күн – қаралы күн, азалы күн!

Бүгін жазушылардың көздерінен сорғалаған жастарынан гөрі азалы жүректерін жарып шыққан жалыны басым.

Айтпасыға амал қайсы, бүгін біз дүниежүзілік аты бар еңбекші, момын елімізді дүниеге танытқан, әдебиетіміз бен мәдениетіміздің әр саласында

ортақ қазығы болып келген атақты жазушымыз, мыңдаған шәкірті бар ұстазымыз, ірі ғалым, педагог, белгілі қоғам қайраткері – Мұхтар Омарханұлы Әуезовке қош айтқалы келіп тұрмыз. Біз үшін бұдан артық ауыр сөз, бұдан артық айтпаса дерлік сөз жоқ еді!

... Бұдан былай біздің арамыздан бәріміздің ерекше қадірлейтін ардақтымызды көре алмайсыздар. Ол қазірдің өзінде ортамызда тұрған жоқ, міне, алдымызда жатыр.

Бүгін қазақ әдебиеті көлденең бір жұртқа ұрынғандай. Басқа мадақтарын қоспай-ақ, Мұхтар Әуезов дегенге ғана аузымыз толмаушы ма еді? Ойымыз да лық толатын. Бұл Мұхтар енді жоқ арамызда. Сағынар кезіміз, іздер кезіміз, жоқтар кезіміз аз болмас, таба алмаспыз бірақ ...

... Әдетке кірген сөзді айтпасқа амал жоқ; қош бол, Мұхтар, баладан нәзік жан, көркемөнердің өзіндей қатал сыншы, әділ жан! Үлкен аға!

... Қош бол, Мұхтар! Сенің биік мұнараң жалғыз Қазақстаннан емес, барлық халықтардың биік қырқаларынан көрініп тұрар. Сенің ең биік мұнараң – еңбегің дүниежүзіне түгел тараған. Өзіне-өзі жол салған атақты еңбегің бұдан былай да тарай бермек!

Ғ.Мүсірепов

26-мәтін

Біріншіден, мәтін шешендік өнердің түрі ішінен элеуметтік-тұрмыстық мазмұнды шешендік сөзге жатады. Мәтін нақты тақырып аясында жазылып, тақырыпты толықтай аша білген. Сөйлемдері, сөздердің бір-бірімен тіркесуі мен оқшау сөздері, оның жазылудағы емлесі – осылардың барлығы оқушылар тарапынан талданғанда, шешендік өнердің ауызша түрі ғана емес, жазба формасына да мән берілу қажеттілігі түсіндіріледі.

Шешендік өнердің қайсыбір тобына жататын мәтіндерді алып жіктеп, оларды мәтін тудыру деңгейінде талдауға ұсынуға болады. Мәтіндердің шегі жоқ болғанымен, оны типтендіргенде, бірнеше топқа ықшамдалады. С1 мен С2 деңгейіне жататын мәтіндерді шешендік өнермен байланыстырып, оның мағыналық топтары бойынша типтендіру арқылы оқушыны шешендік өнерге, көркем сөйлеу мен көркем жаза білуге үйретеміз.

Шешендік өнердің түріне жататын кез келген тақырыпты алып, оны талдай беруге болады. Бастапқы және орта деңгейдегі оқушылар мәтінді толықтай түсінуі үшін тапсырмалар легі көптеп берілген болса, жоғары деңгейде нақты әрі көлемді бір ғана тапсырма арқылы сабақ форматын жазбаша да, ауызша да дискурс пен пікірталасқа, полемикаға айналдырып, шешендікті таза тәжірибе жүзінде шыңдауға болады деп тұжырымдаймыз.

Мәтіндердің шегі ешқашан таусылмақ емес, оларды біз типтендіру, яғни стилистикалық тұрғыдан, логикалық ұғым және мағыналық жағынан топтастырғанда ғана мәтін тану процесі дұрыс жүзеге асырылады. Мәтін тану процесінде оқылым мәтінінде де, тыңдалым мәтінінде де мәтіндерді дұрыс типтендіру – мәтіндерді таңдаудың әрі мәтін бойынша оқытудың ең негізгі әрі ұтымды жолы.

Қорытынды: қазақ тілін деңгейлеп оқытуда бірінші кезекте назар аударатын нәрсе – мәтін. Ең алдымен, мәтін деңгейге арнайылап, соған шақ дұрыс таңдалуы тиіс. Мәтінді таңдауда да біз тараудың басында сүйенген типтендіруге тоқталамыз. Оқушының мәтінді оқудағы сауаттылығын көтеретін бірден-бір жол – мәтіндерді дұрыс

таңдап, оларды оқушылардың танымы мен қабылдауына сай типтендіру. Типтендіру бес функционалдық стильмен тығыз байланысты. Біріншіден, мәтіндерді таңдау барысында А1-А2 деңгейлерінің өзінде біз ауызекі, көркем әдебиет стилі үлгілерін, ал орта – В1 мен В2 деңгейлерінде публицистикалық, ресми іс-қағаздар, ғылыми стильмен мәтіндерді типтендіруіміз маңызды. С1 мен С2 деңгейлерінде мәтіндерді алудағы басты мақсат – оларды шешендікке баулу. Оқушы немесе кез келген тіл үйренуші мәтіндерді оқып, өзі шаршы топ алдында мәтінге қатысты ойын еркін білдіріп, анализ жасап, қорытып, мәтін тудыру кезеңіне өтуі тиіс. Осылайша мәтіндерді типтендіру кезінде кез келген, әртүрлі еңбек пен ешқандай жүйесі жоқ, байланыс орнатпаған мәтіндерді алмай, оның стильдік, жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып, оқушылар мен тіл үйренушілердің танымына сай мәтіндерді дұрыс таңдағанда ғана оқушы еш қысылмай, мәтін тудыру деңгейіне көшеді.

Одан бөлек, мәтінмен жұмыс тек қана сұрақ-жауаптан тұрмай, оның мәтінді тудыру кезеңіне дейін жеткізгенде ғана А.Байтұрсынұлы айтқандай, сынау деңгейі басталып, оқушының дербес шығармашылық өнімі пайда болады. Келесі тақырыпта біз дәл осы мәтінді тудыру, яғни оқушының берілген ақпарат негізінде ауызша немесе жазбаша форматта тың дүние, бес функционалды стильдің түрлі жанрларында дискурс, полилог, анықтама, бұйрық, баяндама, монолог, диалог және т.б. жұмыстарды қалай және қайтіп орындау қажеттілігі туралы сөз қозғайтын боламыз.

II тарау бойынша қорытынды

Мәтінді тану – оқылым мен тыңдалым әрекеттері негізінде жүзеге асырылатын оқыту процесінің алғашқы кезеңі. Бұл тіл үйренушілер мен білімгерлердің тілдік және коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мәтін тану деңгейінде білімгер тек тілдік бірліктерді жеке объект ретінде меңгеріп қана қоймайды, деңгей бойынша мәтін мазмұнын түсініп, оны талдап, ақпараттық, прагматикалық және мәдени компоненттерді ұғынып үйренеді. Осыған байланысты мәтінді тану әрекеттеріне қойылатын талаптарды тіл үйрену сатыларына қарай нақтылау – оқу үдерісінің нәтижелігін арттырудың негізгі әрі өнімді жолдарының бірі.

А деңгейіндегі мәтіндер стилі, жанры, типі мен мазмұны бойынша қарапайым. Бұл деңгейдегі мәтіндер негізінен күнделікті қарым-қатынас кезінде қолданылатын лексикалық қордың базасы негізінде құрастырылады. А деңгейіндегі мәтіндерге стиль бойынша көркем әдебиет стиліне жататын қысқа ертегілер, әңгімелер жатса, В деңгейіндегі мәтіндер күрделірек. Білімгер бұл деңгейде пікір білдіру, автордың жанама ойы, себеп-салдар байланысты ұғыну сияқты мәтін ішіндегі детальдарды ажырататын болады. Бұл деңгейде публицистикалық, ғылыми-көпшілік стильдегі мәтіндер алынады. Ал С деңгейде нағыз шешендік өнерге баулитын, қазақ халқының мәдениетін, салт-дәстүрінен, тарихынан хабардар беретін, стильдік құрылымы жағынан күрделі мәтіндер алынады. Бұл деңгейде бес функционалдық стильдегі мәтіндерді бір-бірінен ажыратып, мәтіндегі астарлы ойды, автордың ішкі прагматикасын тануы талап етіледі. Шешендік бес стиль бойынша көрінуі керек.

Қазақ тілін деңгейлеп оқытуда бірінші кезекте назар аудартатын тұсымыз – мәтін. Ең алдымен, мәтін деңгейге арнайылап, соған шақ дұрыс таңдалуы тиіс. Мәтінді таңдауда да біз тараудың басында сүйенген типтендіруге тоқталамыз. Оқушының мәтінді оқудағы сауаттылығын көтеретін бірден-бір жол – мәтіндерді дұрыс таңдап, оларды оқушылардың танымы мен қабылдауына сай типтендіру. Типтендіру бес функционалдық стильмен тығыз байланысты. Біріншіден, мәтіндерді таңдау барысында А1-А2 деңгейлерінің өзінде біз ауызекі, көркем әдебиет стилі үлгілерін, ал орта – В1 мен В2 деңгейлерінде публицистикалық, ресми іс-қағаздар, ғылыми стильмен мәтіндерді типтендіруіміз маңызды. С1 мен С2 деңгейлерінде мәтіндерді алудағы басты мақсат – оларды шешендікке баулу. Оқушы немесе кез келген тіл үйренуші мәтіндерді оқып, өзі шаршы топ алдында мәтінге қатысты ойын еркін білдіріп, анализ жасап, қорытып, мәтін тудыру кезеңіне өтуі тиіс. Осылайша мәтіндерді типтендіру кезінде кез келген, әртүрлі еңбек пен ешқандай жүйесі жоқ, байланыс орнатпаған мәтіндерді алмай, оның стильдік, жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып, оқушылар мен тіл үйренушілердің танымына сай мәтіндерді дұрыс таңдағанда ғана оқушы еш қысылмай, мәтін тудыру деңгейіне көшеді.

Одан бөлек, мәтінмен жұмыс тек қана сұрақ-жауаптан тұрмай, оның мәтінді тудыру кезеңіне дейін жеткізгенде ғана А.Байтұрсынұлы айтқандай, сынау деңгейі басталып, оқушының дербес шығармашылық өнімі пайда болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Аймауытов, Ж. (1918). Ұлтты сүю. Абай журналы, 2 қазан.
2. Алефиренко, А. Ф. (2009). Спорные проблемы семантики: Монография. Волгоград: Перемена.
3. Амирбекова, А. Б. (2022). Аксиологиялық сөздік құрастырудың маңыздылығы мен қажеттілігі. В: Ерназарова, Ш. Грамматикалық категориялар. Когнитивті семантикалық талдау (128 б.). Алматы: Bilimsema.
4. Апресян, Ю. Д. (2006). Языковая картина мира и системная лексикография. Москва: Языки славянских культур.
5. Аракин, А. Д. (2007). Типология языков и проблема методического прогнозирования. Москва: Высшая школа.
6. Әбдікәрімова, Т. М. (2007). Мәтін және Ана тілі оқулығы мәтіндемесін құраудың теориясы. Павлодар: Сытин Н. И.
7. Әнесова, Ү. (2019). Әлемнің тілдік бейнесіндегі символдар жүйесі. Алматы: Қазақ тілі баспасы.
8. Әрінова, Б. А., Раева, Г. М., Кәрімова, Г. С., & Жұмекенова, Л. К. (2018). Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық. Алматы: Атамұра.
9. Бахтин, М. М. (2023). Филология и коммуникативные науки: Учебное пособие. Флинта.
10. Байтұрсынұлы, А. (ж.ж.). Баулу [Мақала].
11. Васильева, А. Н. (1983). Курс лекций по стилистике русского языка. Москва: Просвещение.
12. Дәдебаев, Ж. (2016). Шешендік өнер теориясының негіздері: Монография. Алматы: Қазақ университеті.
13. Ерназарова, З. (2002). Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: Филол. ғыл. докт. дисс. автореф. Алматы.
14. Ерназарова, З. Ш. (2022). Грамматикалық категориялар. Когнитивті семантикалық талдау. Алматы: Bilimsema.
15. Жұбай, О. (2022). Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті.
16. Жұмабаев, М. (2023). Педагогика (1923 жылғы 2-басылым). Алматы: Marfu Press.
17. Zharar.com. (ж.ж.). Ғұмар Қараш. Нақыл сөздер. Alash24.kz. <https://alash24.kz/news/12882>
18. Исаев, С. (1998). Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы.
19. Колшанский, Г. В. (2005). Объективная картина мира в познании и языке. Москва.
20. Колшанский, Г. В. (2018). Объективная картина мира в познании и языке. Москва: Стереотип.
21. Қазақ грамматикасы. (2007). Астана.
22. Кемеңгерұлы, Қ. (ж.ж.). Оқу құралы [Оқулық].
23. Қосымова, Г., Сатбекова, А., Арын, Е., & Рахимжанов, К. (2018). Қазақ тілі мен әдебиеті. 8-сыныпқа арналған оқулық (орыс тілді мектептерге). Алматы: Мектеп.

24. Кобрин, Н. А., & Мещанинов, И. И. (1989/1945). Понятийные категории и их реализация в языке. В: Гр. ВИИЯ, №1, 7-6.
25. Малбақов, М. (ред.). (2011). Қазақ тілінің функционалды грамматикасы (2- кітап). Алматы: Дайк-Пресс.
26. Оразбаева, Ф. (2000). Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. Алматы: РБК.
27. Смағұлова, Г. (2010). Көркем мәтін лингвистикасы: Оқулық. Алматы: Тіл оқуәдістемелік орталығы.
28. Сусов, И. П. (2006). История языкознания. Москва: АСТ, Восток-Запад.
29. Тураева, З. Я. (2016). Лингвистика текста. Москва: Просвещение.
30. Уәли, Н. (2011). Тұрмыстық дискурстың формалды коммуникативтік ерекшеліктері. В: Дискурс теориясының өзекті мәселелері (297 б.). Ақтөбе: Қазақ тілі.
31. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. (2019). Қазақ тілді емес мектептерде қазақ тілін деңгейлік оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдар. Астана.
32. Ыбырайымов, Ә. О. (2014). Стилистика және редакциялау: Оқулық. Алматы: ЖШС РПБК Дәуір.
33. Қазақстан Республикасы. (2016). Терминология жөніндегі ведомствоаралық комиссияның шешімдері. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013182>

II тарау бойынша тест тапсырмасы:

1. Коммуникативті дағды қалыптастыру қай кезден басталады?
А) бастауыш мектепте оқыту
В) орыс мектебінде оқыту
С) балабақшада оқыту
D) колледжде оқыту
2. Академиялық білім неше бағыттан құралады?
А) деңгейлік, жұмсалымды грамматика
В) құрылымды, дәстүрлі грамматика
С) лингвистика, фонетика
D) лексика, грамматика
3. Академиялық білімнің екінші бағыты қандай?
А) функционалды білім беру
В) лингвистикалық білім беру
С) тіл ғылымы
D) фонетика, лексика, грамматика
4. Мәтін тану процесіне жатады:
А) айтылым, жазылым
В) жазылым, оқылым
С) оқылым, тыңдалым
D) оқылым, айтылым
5. Шиыршық әдісінің негізгі ерекшелігі қандай?
А) оқушы тақырыпты қайталаған сайын жаңа ілім ұмытыла береді
В) оқу үдерісінде оқушы тақырыпты бірнеше рет қарастырады
С) әр қайталаудан тақырыптың күрделілігі арта береді
D) жаңа білім беруде ескі ақпарат жаңаланып отырады
6. Шиыршық әдісі 11-сыныпта қалай көрініс табады?
А) мәтінді оқу, негізгі ақпаратты анықтау, мәтін бөліктерін көрсету
В) негізгі ақпаратты, детальдарды түсіну
С) автордың нақты көзқарасын тану үшін негізгі тұжырымдарды түсіну, білу
D) әртүрлі жанр мен тақырып аясында берілген мәтіндерді түсіну
7. Мәтінді типтендіруге жатпайды:
А) грамматикалық тақырыппен байланысты мәтіндерді алу
В) тілдің анықтамасына қатысты мәтіндер болуы қажет
С) мәтіндер әдебиетпен тығыз байланысты болуы керек
D) семантикалық категориямен байланысты болуы қажет

8. Орыс тәрбиесін алған бала ұлт қызметкері бола алмайды. Қазаққа аюдай ақырған шенеунік табылуы мүмкін, ерінбей-жалықпай, бақырмай-шақырмай іс бітірген, терісі қалың, көнбіс, табанды қызметкер табылуы қиын деп айтқан ағартушы:

- A) А.Байтұрсынұлы
- B) І.Жансүгіров
- C) Қ.Кемеңгерұлы
- D) Ж.Аймауытов

9. А1 – қарапайым деңгейіндегі сөздер мен сөз тіркестері ана тілі қазақ тілі емес тіл үйренуші үшін қанша тілдік бірлікті құрайды?

- A) 800
- B) 900
- C) 1200
- D) 1700

10. Базалық деңгейдегі сөздер мен сөз тіркестері ана тілі қазақ тілі емес тіл үйренуші үшін қанша тілдік бірлікті құрайды?

- A) 1200-1800
- B) 1000-1200
- C) 1600-1800
- D) 1800-2000

11. Ғылыми стильдің жанрына жатпайды:

- A) пікірталас
- B) реферат
- C) монография
- D) диссертация

12. Саяси шолушылардың, радио мен теледидар шолушалырының сөздері, саяси тақырыптағы баяндамалар, митингіде сөйленетін сөздер, әскерипатриоттық сөздер шешендіктің қай түріне жатады?

- A) Білім-ғылымдық сипаттағы шешендік сөздер
- B) Діни мазмұнды шешендік сөздер
- C) Әлеуметтік-саяси мазмұнды шешендік сөздер
- D) Әлеуметтік-тұрмыстық мазмұнды шешендік сөздер

13. Діни мазмұнды шешендік сөздерге жатпайды:

- A) діни уағыздар
- B) Құран сүрелері
- C) діни мейрамдарда халыққа қаратылып айтылатын тілек сөздер
- D) көрнекті қоғам қайраткерлерінің, жазушылардың, өнер адамдарының, ғалымдардың, басқа да айтулы тұлғалардың мерейтойларында, салтанатты жиындарда, қаралы жиындар мен астарда, елшіліктер қабылдауында айтылатын сөздер

14. Дидактиканың субъектісі кім?

- A) мұғалім
- B) оқушы
- C) ұстаз
- D) оқушының танымдық процесі

15. Шиыршық әдісінің оқыту кезеңіне жатпайды:

- A) белсенді
- B) белсенсіз
- C) бейнелік
- D) таңбалық

II тарау бойынша семинар сұрақтары:

1. Мәтін тану мен мәтін тудыру әрекеттерінің бір-бірінен қандай айырмашылықтары бар?
2. Мәтінді типтендіру кезінде қандай критерийлерге көңіл бөлінеді?
3. Тақырыпқа сай бекітілген мәтін мен грамматиканың қандай байланысы бар?
4. Мәтінді тану деңгейі білімгер үшін қаншалықты маңызды?
5. Мәтін тану деңгейінде орындалатын негізгі принциптерді атаңыз.
6. Педагог ретінде лексикалық тақырыптардың ашылуы жайлы «Публицистикалық және ғылыми стильдердегі мәтіндердің грамматикалық тақырыптарының өзі түсіндірілуі қажет» деген қағиданы қалай түсіндірер едіңіз?
7. Грамматика мен мәтін тану жұмысын қалай байланыстыру керек?
8. Бесінші сыныпта функционалдық стильдегі мәтіннің қай түрі оқытылады?
9. A1 мен A2 деңгейіндегі мәтіндерге қойылатын талаптар қандай?
10. B1 мен B2 деңгейіндегі мәтіндерге қойылатын талаптар қандай?
11. C1 деңгейіндегі мәтіндерге қойылатын талаптар қандай?

III ТАРАУ

МӘТІН ТУДЫРУ (АУЫЗША, ЖАЗБАША) ДАҒДЫЛАРЫ

Тарауда мәтін тудыру туралы (айтылым мен жазылым дағдылары) сөз болады. Білімгер мәтінмен танысып қана қоймай, мәтін негізінде ақпаратты ауызша да, жазбаша да қолдануға, алынған білімді пайдалы жұмсауға, тілдік бірліктерді коммуникативтік деңгейде нормаға сай қолданып үйренуі қажет. Бұл орайда мәтіндерді дұрыс тудыру бағытында жұмыс жасау жағы көзделеді. Мәтін тудыру деңгейі білімнің бекуі үшін маңызды кезең болып саналады. Сондықтан да мәтінді тудыру кезіндегі тапсырмалардың реті, принциптері туралы талдаулар, ұсыныстар берілген.

Талдауда әр деңгей бойынша мәтін тудыру кезінде кететін қателер туралы сараланып, оларды болдырмау жолдары көрсетілді. Айтылым мен жазылым тапсырмалары деңгей бойынша бөлініп, жеңілден күрделіге қарай даму сатысы бойынша топтастырылды.

Тарауда мәтінді тудыруға қатысты ақпарат беріледі. Мәтінді тудыру екі әрекеттен тұрады: ауызша орындалатын тапсырма – айтылым, жазбаша жұмыстар жазылым негізінде орындалады.

Баланың тақырыпты толық түсінуі үшін мәтінмен ғана жұмыс жасау аздық етеді. Мәтінде берілген ақпаратты бекіту үшін оның қаншалықты дәрежеде игерілгені туралы түсіну үшін мұғалім сабақ барысында семинар сабақтарын ұйымдастырады. Семинар сабақтары сабақтың негізгі құрылымын айқындап береді. Тәжірибе негізінде ғана оқушы нағыз әрі шынайы білім алып шығады. Ал тәжірибе негізінде оқыту – оқушының мәтінге қатысты тапсырмаларды орындап болған соң, не мәтін құрылымына сәйкес, не мәтіннің ішкі мазмұнына сәйкес тапсырмаларды өзі жасап, ұқсас не мәтін мазмұнына мәндес шығармашылық жұмыс тудыру.

Біз бұл тұрғыдан А.Байтұрсынұлының оқыту жүйесіне сүйендік. А.Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» оқу құралында бірінші жаңа тақырыпты түсіндіреді, түсіндіру барысында оқушыларға тез қабылданатын, айналасындағы бар нәрселерді байланыстыра отырып, жаңа тақырыпты түсіндіреді. Екінші, ғалымда дағдыландыру деңгейі жүреді. Бұл – теориялық білімді мұғалімнің не жетекші оқулықтың көмегімен тақырыпты толықтай меңгеру. Үшінші деңгей – сынау деп аталады. Бұл, біздіңше, мәтін тудыру деңгейі болмақ. Мәтінмен жұмыс жасап, оның ішін де, сыртқы құрылысын да талдаған оқушы не ауызша форматта, не жазбаша форматта мәтін құрастыра алады. Ережені оқытқаннан кейін, балалар әбден түсіну үшін мұғалім сөйлемді, сөздерді, мақалдарды үлгі ретінде алып, оқушыларға ережеге келетін тілдік бірліктерін іздетіп, өзге тілдік бірліктерден ажыратып үйретуі керек. Солай бірнеше рет істеп көрсеткеннен кейін балалар керек сөздерді өздері тауып, өздері ажыратуға дағдыланады. Сонан соң балалар дағдыланып, үйреніп болды ғой дегенде, нық біліп болған-болмағанын байқау керек, сынау керек. Сынағанда үйренген қағида не ережелерді орнына келтіріп жаза ала ма? Жаза алмай ма? Соны сына, сондықтан мұғалім балалардың үйренген қағидасы, ережесі келетін сөздерді ауыздан жаздыруы тиіс. Яки кітапшадағы қате жазып қойған сөздерді дұрыстап жаздыру тиіс. Бір қағида не ережені балалар әбден үйреніп, тиісті орнында жұмсай білгеннен кейін ғана келесі қағида не ережені үйрету.

Сынау мен дағдыландыру кезеңінің бір-бірінен басты айырмашылығы – екіншісін тіл үйренушінің ешкімнің, ешнәрсенің көмегінсіз өзі орындауы. Тақырыпты бекіту тапсырмасында оқушы жинақталған білімін қорытып, түрлі жанрда жазба немесе ауызша тапсырмасын орындайды. Дағдыландыру деңгейінде тапсырманы орындау

әрекеті көбіне мұғалімнің көмегімен жасалатын болса, сынау деңгейінде оқушы берілген нақты тақырып аясында шығармашылық тапсырма орындауға кіріседі. Тапсырма типі сабақтың мазмұнына, білімгерлердің деңгейіне байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Ең бастысы, бұл тапсырмалар жазылым мен айтылымда көрініп, алынған ақпаратты қолдануға жарамды ету маңызды.

Біздің ойымызша, шығармашылық жұмыс мәтін тудыру кезеңінің бастапқы кезеңінен-ақ басталуы шарт. Бұл қарапайым жазба жұмысы немесе мәтін бойынша түсінгенін баяндау, сұрақ-жауап – осылардың барлығы келешекте сапалы эссе жазуға да, сауатты дискурс пен ой-талқы ұйымдастыруға көп көмегі болады.

Мәтін тудыру процесі жазбаша да, ауызша да бірдей орындалған жағдайда оқушы мемлекеттік тілде өзінің ойын еркін жеткізе алатын әрі сөз оралымдарын сауатты қолдана білетін, пікірін, белгілі бір құбылысқа деген көзқарасын хатқа түсіре алатын оқушы қалыптасады. Ал оқушы тек жазбаша тапсырмалармен ғана шектеліп қалса, оқушы өзінің ойын ауызша форматта айтуға қиналып қалады, еркіндіктен гөрі сынып немесе шаршы топ арасында қысылып қалу жағдайы көп байқалып қалуы мүмкін. Сондықтан баланың сауаттылық дәрежесін оның жазба жұмыстарымен ғана шектеуіміз дұрыс емес. Сауаттылықтың бірден-бір жарқын көрінісі – оқушының өзінің ойын еркін жеткізе алуы.

Ой еркіндігі сөз еркіндігіне әкеледі. Ал сөз оралымды әрі дұрыс шығуы үшін оқушы сауатты сөйлеуге де дағдыланып отыруын қадағалау – мұғалім міндеті. Ауыз менікі екен деп кез келген нәрсеге өзінің пікірін ғана білдіру ауызша полилог ұйымдастырумен тең емес. Эссе немесе диктантты жазған сияқты ауызша полилог, баяндама, лекция, дискурс оқу – бұл сияқты ауызша орындалатын тапсырмалардың да өзіндік критерийі, орындалу талабы бар және мұғалім бұл талаптардың критерийін сақтай отырып, тапсырмалардың орындалуын қадағалап отыруы керек.

Ауызша тапсырмаларды орындау фонологиялық, грамматикалық және лексикалық мағыналармен қатар сөйлеу мәнері, сезімге бөлене сөйлеуді меңгереді. Мұндағы методологиялық қағидат: сөйлеу мәнеріне назар аудару.

Бұл принципті іске асыруда мына сияқты ережелер сақталады: тілдің фонологиялық, грамматикалық және лексикалық мағыналарын үйрену барысында сезімге бөлене сөйлеу мәнерінің жолдарын түсіндіріп отыру; ана тілі мен қазақ тілі сабақтарын міндетті түрде байланыстырып отыру; тілдерін талдағанда көркем мәтіндердің сезімге әсер ететін бөліктерін таңдап алу.

Бастапқы деңгейде ауызша сөйлеу мен жазбаша сөйлеуді қатар алып жүрудің маңызы аса зор. Бұл жазбаша сөйлеу ауызекі сөйлеуді таңбалық жүйесінде аудару ретінде (дыбыстық таңбаға көшіру) ұғынылады. Жазбаша сөйлеу бала үшін сөйлеуді меңгерудің жалпы екінші кезеңі болып табылады деп Н.С. Рождественский жазғандай, ауызекі сөйлеудің өзі шындықтағы заттар мен қатынастардың таңбалары болып есептеледі. Жазбаша сөйлеу ауызекі сөйлеудің дыбыстары мен сөздерін шартты түрде белгілейтін таңбалардан тұрады.

Осылайша білімгердің деңгейіне қарамастан, мәтін тудыру процесін бірге алып, оқушының алған ақпарат көзін пайдалануға дағдыландыру қажеттілігі, кезеңдері, маңызы туралы айтылады. Мәтін тудыру кезінде келтіретін қателіктер, оларды болдырмау жолдары сияқты маңызды ақпарат дәл осы тарауда сөз болады.

Мәтінмен жұмыс: мәтін тудыру (ауызша, жазбаша) әрекеті

Мәтін тудыру айтылым мен жазылым әрекеттеріне тиесілі. Көп жағдайда сабақ барысында мұғалімдер дайын, алдын ала белгіленген мәтіндермен жұмыс істейтін болса, тәжірибелік, яғни мәтін тудыру процесінде түрлі технология, әдіс көмегімен айтылым мен жазылым тапсырмаларын түрлендіруге болады. Әсіресе мәтін тудыруға қатысты тапсырмалардың шегі жоқ, оларды балалардың қабылдауы мен танымына бейімдеп, өзгерте беруге болады. Бұл тұрғыдан мұғалімнің ықтиярлығы басым.

Бірақ мәтін тудыру кезеңі шығармашылыққа негізделеді деп, негізі жоқ әрі жүйесіз тапсырмаларды беруден аулақ болуымыз шарт. Мәтін тудыру барысында да біз, мұғалімдер, бірнеше критерийлерді есепке алуымыз маңызды. Біріншіден, мәтінді тану тарауында мәтіндерді қалай типтендірсек, мәтінді тудыруда да біз бұл қағидадан аттай алмаймыз. Бұл дегеніміз – жаңа мәтінді тудыруға берілген тапсырмалар да стильдік қырынан шығуы тиісті. Бұл орайда біз келесідей кестеге сүйенуіміз керек (28-кесте):

Сыныптар	Стиль түрі	Жанрлары
5-11	Ауызекі сөйлеу стилі	Диалог, күнделікті ауызекі қарым-қатынас, көркем әдебиет кейіпкерлерінің диалогтері
5-11	Көркем әдебиет стилі	Көркем әдебиет, тарихи шығармалар, эпопея, романдар, фантастикалық шығармалар, сатиралық туындылар, эсселер
7-11	Ресми іс-қағаздар стилі	Іскери, әкімшілік, ресми кеңсе, іскери шешен сөз, әскери ресми құжат, заң, елшілік құжаттар; Қаулы, арыз, ереже, арыз түрлері, бұйрық хат, нұсқау, өтініш, хат түрлері, өмірбаян, шарт, үкім және т.б. құжаттардың барлық түрлері және т.б.
8-11	Публицистикалық стиль	Газет, журнал радио, теледидар, деректі фильмдер тілі Деректеме, хабарлама жанрлары: деректемелер, интервью, рецензия Аналитикалық жанрлар: бас мақала, мақала Көлемді жанрлар: мақала, очерк, фельетон, т.б.
9-11	Ғылыми стиль	Академиялық еңбек, жеке ғылыми еңбектер, монография, мақала, диссертация, тезис, хабарлама, реферат, автореферат, шолу, түйіндеме; анықтама-энциклопедия, энциклопедиялық сөздік, анықтамалық сөздік; ғылымибағалағыштық рецензия, пікір, эксперт қорытындылары; полемикалық сөз дискуссиялары, ғылыми оқулық, оқу құралы, оқулық лекциялар жинағы; ғылыми-әдістемелік, әдістемелік құралдар, оқу жоспарлары, ғылыми іскериавторлық куәлік, патент, т.б.

28-кесте. Функционалды стиль түрлері

Мына кестеге қараңыз, мұнда мәтін тудыруға қатысты жазбаша мәтін түрлері көрсетілген (29-кесте):

Стилі	Жазбаша мәтін түрлері
Көркем әдебиет стилі	роман, повесть, әңгіме, новелла, мысал очерк, өлең, поэма, баллада, сонет, трагедия, комедия, драма, әдеби эссе, мемуар, пародия, фельетон
Ғылыми стиль	монография, оқулық, оқу құралы, ғылыми мақала, диссертация, есеп, реферат, аннотация, рецензия, энциклопедия, анықтамалық
Ресми іс-қағаздар стилі	өтініш, түсініктеме, анықтама, өмірбаян, хат (іскерлік хат, ұсыныс хат, сұраныс хат, ресми хат), шарт (келісімшарт), бұйрық, ереже, нұсқаулық, хаттама, акт, куәлік
Публицистикалық стиль	мақала, очерк, репортаж, сұхбат (баспасөзде), рецензия, хроника, фельетон, памфлет, колонка (авторлық баған), шолу, корреспонденция
Ауызекі сөйлеу стилі	хат алмасу (бейресми хат), чаттағы жазбалар, әлеуметтік желідегі пікірлер, sms, мессенджер хабарламалары, жеке күнделік, қысқа жазба (жазбаша ескертпелер), қарапайым жазбаша өтініш, комментарийлер (бейресми)

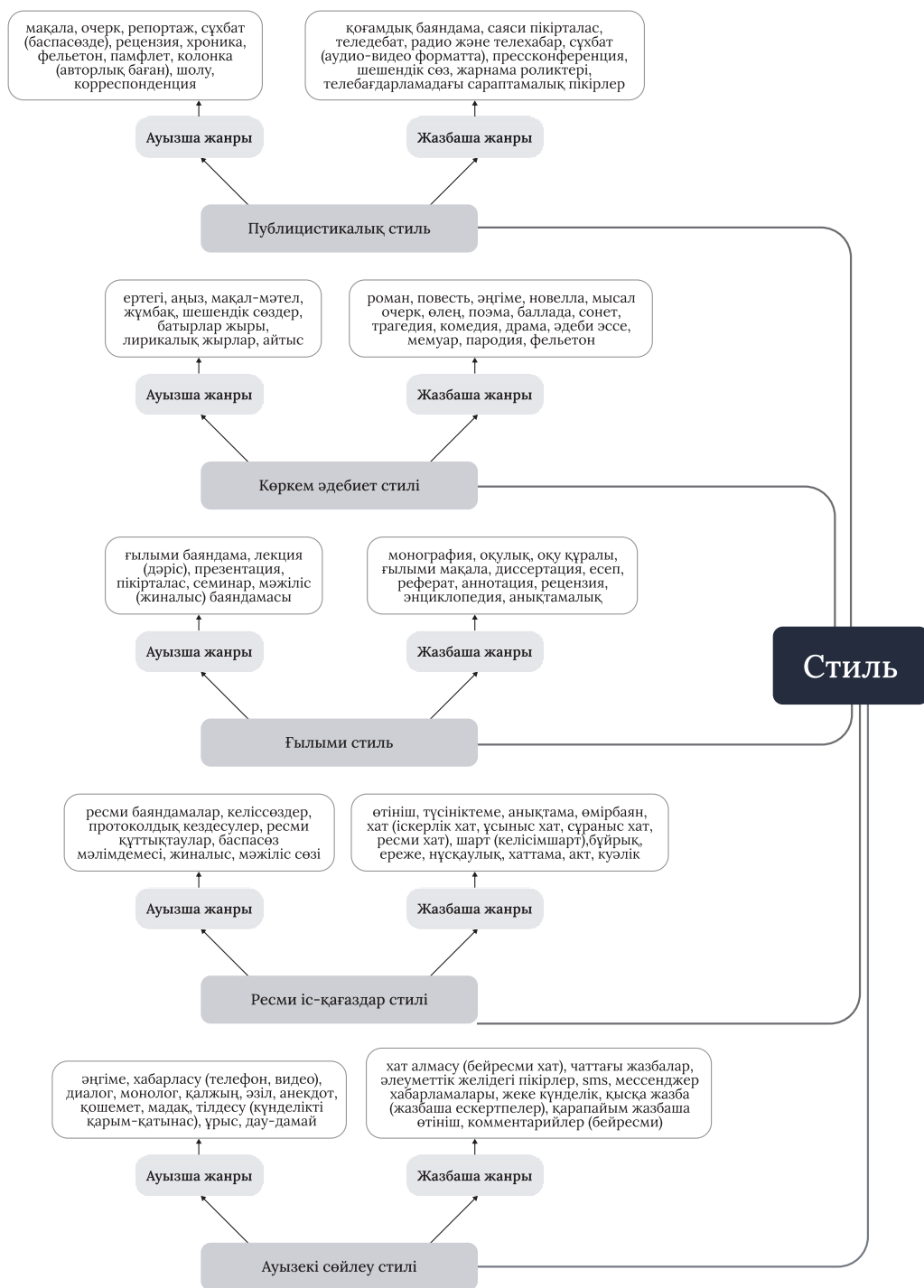
29-кесте. Жазбаша мәтін түрлері

Келесі кестеде мәтін тудыру дағдыларын жетілдіретін ауызша мәтін түрлері (30-кесте):

Стилі	Ауызша мәтін түрлері
Көркем әдебиет	ертегі, аңыз, мақал-мәтел, жұмбақ, шешендік сөздер, батырлар жыры, лирикалық жырлар, айтыс
Ғылыми стиль	ғылыми баяндама, лекция (дәріс), презентация, пікірталас, семинар, мәжіліс (жиналыс) баяндамасы
Ресми іс-қағаздар стилі	ресми баяндамалар, келіссөздер, протоколдық кездесулер, ресми құттықтаулар, баспасөз мәлімдемесі, жиналыс, мәжіліс сөзі
Публицистикалық стиль	қоғамдық баяндама, саяси пікірталас, теледебат, радио және телехабар, сұхбат (аудио-видео форматта), прессконференция, шешендік сөз, жарнама роликтері, телебағдарламадағы сараптамалық пікірлер
Ауызекі сөйлеу стилі	әңгіме, хабарласу (телефон, видео), диалог, монолог, қалжың, әзіл, анекдот, қошемет, мадақ, тілдесу (күнделікті қарым-қатынас), ұрыс, дау-дамай

30-кесте. Ауызша мәтін түрлері

Берілген екі кестені келесідей суретке біріктіріп көрсетуге де болады:

29-кесте. Жазбаша мәтін түрлері

Кестеде бес функционалдық стильдің ауызша-жазбаша формада келетін жанрлары берілген. Мәтінмен толыққанды жұмыс жасап, оның лексикалық-грамматикалық ерекшеліктерін қарастырып, мәтін бойынша берілген әрі қамтылған тапсырмаларды орындап болған соң, мәтін тудыру кезеңінде жоғарыдағы кесте бойынша түрлі жанрда жұмыстар атқарылады. Бұл орайда деңгей бойынша тапсырмаларды берудің өзіндік реті болуы маңызды. 10-сынып оқушысы алдыңғы тарауда белгілегендей ғылыми немесе ресми іс-қағаздар стиліне жататын мәтіндерді көптеп оқитын болса, тапсырмаларын да соған сай орындайды. Яғни мәтінді тану мен тудыру бір-бірінің негізінде жасалатын, тұтас байланысқан үлкен бүтін. Біздің қарастыратынымыз бүтіннің бөлшегі – мәтінді ауызша не жазбаша тудыру процесі.

Жоғарыда келтіргендей, мәтінді тудыру процесі, ең алдымен стильдік тұрғыдан нақты, дәл болуы шарт. Сол үшін стильдің жалпы сипаттамасы мен оның жазба не ауызша жұмыстарда қалай және қаншалықты дәрежеде көрініс табу қажеттілігі туралы қысқаша тоқталуды жөн көрдік.

Қазақ халқының ауызекі сөйлеу тілі – халық өмірінің ішкі дүние эталондарының айнасы. Халықтың ойы, сана-сезімі, іс-әрекеті, шаруашылығына қатысты ұғымдардың бәрі тіл байлығынан кең орын алған. Ел-жұрттың тағдыры найзаның ұшымен де, сөздің күшімен де шешілетін кезеңдерде халық тілі өнер алды – қызыл тіл деп түсінген. Сондықтан ұшқыр сөзділік, тапқырлық, шешендік – қазақ елінің табиғи ерекшелігі. Ауызекі сөйлеу стилінің ауызша жанрына әңгіме, хабарласу, диалог, монолог, қалжың, мадақ, тілдесу сияқты әрекет түрлері жатады. Бұлар ең қарапайым формада, күнделікті өмірде қолданысқа ие. Қазақ тілін ана тілі ретінде оқитын оқушылар үшін бұл деңгей табиғи әрі ешқандай дайындықсыз жүзеге асса, оқыту тілі қазақ тілінде жүргізілмейтін мектептерде бұл процесс анағұрлым күрделі. Бастауыш деңгейде сөздерден диалог, монолог құрастыруға үйренеді, күнделікті қарым-қатынастың өзін қазақ тілінде қанағаттандыруды үйренгеннен кейін ғана басқа стильге көшеді.

Сөйлеу тілінің екі түрі болады: қарапайым; әдеби түрі. Қарапайым ауызекі сөйлеу стилі әр уақытта ауызекі, көзбе-көз, беттесіп сөйлесу орайында танылады. Күнделікті өмір қажеттігін өтейтін сөйлеу тілінде еркінділік күшті болады. Сөз арасында диалектизм, тұрпайы сөздер де айтыла береді. Беттесе сөйлескен кісілердің сөздері көбіне сұрақ, сұраққа жауап түрінде, қысқа, тұжырымды болады. Түсінісуде ешқандай қиындық тудырмаса, қысқартып айту олқылыққа жатпайды. Сондықтан кей сөздерді толық түрінде айтпай, сөз бен сөз тіркестерін жұтып қойып сөйлеу кемшілік болып есептелмейді. Олар ойды шұбалаңқы етпей, қысқаша хабарлауға тірелсе, оның айқындауыш мүшелері кісінің бет-аузы, көзі, қолы – барлығы белгілі бір ойды жеткізуге атсалысады (Балақаев, 2010). Бұлардың барлығы – ауызекі сөйлеу стиліне тән белгілер. Бұларды қазақ тілі сабағынан тыс оқушы немесе кез келген тіл үйренуші өзінің сұранысын қанағаттандыру мақсатында қазақ тілінде сұрақ қойып, жауап алмасып жатады. Бұл сөйлеу стилі оқыту қазақ тілінде жүргізілетін сыныптарда арнайы үйретілмейді. Қазақ тілді ортадан шыққан бала ерте кезден-ақ сөйлем құрап, сөйлеуге үйренеді. Сол үшін ауызекі сөйлеу стилінің бұл түрі қазақ тілін сөйлем құрауға, тілдің жүйесін басынан үйренетіндер А1 мен А2 деңгейінде, яғни бастапқы кезде үйренбесе, қазақ тілді ортада білім алып жатқан оқушы арнайы мәтін тудыру кезеңінде толыққанды уақыт арнамайды.

Алайда қазақ тілі сабағында ауызекі сөйлеу стилінің екінші түрі – әдеби түріне тіл үйренушілерді сөйлетуге үлкен мән береміз. Өйткені сөйлеу тілінің әдеби түрі жазба әдебиет тілін қолданады: шешен мүмкін болғанынша әдеби тіл үлгісімен сөйлеуге

тырысады. Оның қолданған сөздері де, сөйлем құрылыстары да жалпы халықтық қасиеті бар, алдын ала нормалар жүйесінен құралады. Сабақта да мұғалімдер ауызекі сөйлеу тілінің әдеби түріне машықтандыруды көздеуі қажет. Ал ауызекі сөйлеу стилінің әдеби түрі шешендіктен шығады, яғни шешендік өнердің өзі бұл стильдің әдеби түріне жатады. Біздің басты мақсатымыз – қазақ тілі сабағында оқушының шешендік өнерге машықтанып, қазақ тілінде еркін сөйлеуі болса, бұл мақсат орындалуы үшін ауызекі сөйлеу стилінің жанрларын бастапқы деңгейден бастап, оны әр жыл сайын дамытып, шиыршық әдісі негізінде күрделендіріп отырса, оқушы жоғары сыныпта шешендік өнер атты тағы бір сабақты керек қылмайды; ал қазақ тілін мектептен тыс үйренушілер С1 мен С2 деңгейлерінде қазақ тілінде өзінің ойын, тұжырымын еркін білдіріп, кез келген нәрсе мен құбылысқа үйреніп жатқан тілінде анализдеу, оны қорытып, шаршы топтың алдында еш қысылмай айтуға дағдыланады.

Осылайша ауызекі сөйлеу стилінің әдеби түрі бастапқы деңгейден бастап, С1 мен С2 деңгейлеріне дейін үздіксіз ұйымдастырылады. Оны көбіне ауызша форматта бастапқы деңгейде сұхбат, сұрақ-жауап ретінде болса, деңгей күрделенген сайын дискурс, ойталқы, жарыссөз негізінде жүргізу орынды.

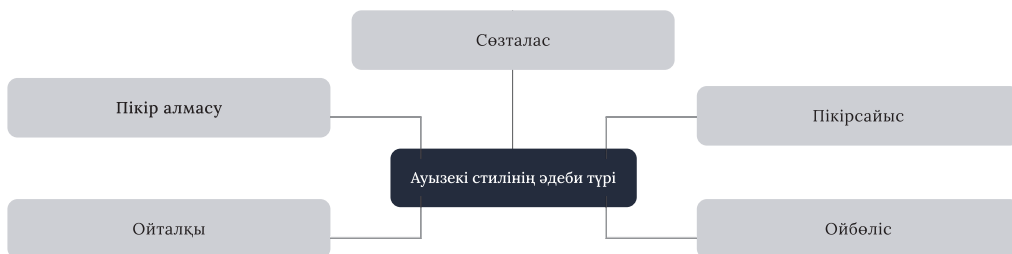
Пікір алмасу – латын сөзі (discussio), беретін мағынасы зерттеу, талқылау, талдау. Пікір алмасу көпшілік арасында өтеді. Мақсаты – әртүрлі қозғалыстарды салыстыра зерттей отырып, шындық пікірді көрсету, талас мәселенің шешімін іздеп табу. Пікір алмасу – дұрыстыққа көз жеткізудің ең тиімді тәсілі, өйткені қатысқанда көзі жеткендіктен де бір пікірге өздері келеді.

Ойталқы сөзі де латын тілінен алынған (disputatio), мағынасы – ой жүргізу, жарыссөз, айтыс. Ойталқы – ғылыми және қоғамдық мәні бар тақырыптардың төңірегінде көпшілік арасында өтетін сөз жарысы. Мұнда да сөз жарысында қатысқандар белгілі бір пікірге тоқталады.

Пікірсайыстың табиғаты өзгешелеу. Оны бұл сөздің шығу төркіні де айқындайды. Пікірсайыс – көне гректің сөзі (polemikos), мағынасы – соғысқұмар, жаулық, дұшпандық. Әрине, бүгінгі мағынасы басқаша: бірдеңені талқылау мақсатында жиналыстарда, баспасөз беттерінде орын алатын сайыс. Бұл – жай ғана сайыс емес, көзқарасқа қарсы тұрушылық, идеядағы бітіспестік, пікірдегі қарсылық. Пікір алмасуға, ойталқыға қатысқандар пікір алшақтықтарын талқылай келе, бір пікірге тоқталуға, ортақ шешім шығаруға, шындықты қалпына келтіруге тырысады. Ал пікірсайыстың мақсаты басқа: қарсы жақты жеңіп шығу, өз пікірінде қалып, соны бекіту. Сөйтіп, сайысшылар әлеуметтік мәселелерді шешеді, қоғамның дамуына жол бермей отырған кедергілермен күреседі.

Ойбөліс – француз сөзі (debat), мағынасы – айтыс, жарыссөз. Ойбөліс – көпшілік алдында екі адамның не екі топтың ой-пікірлерін ортаға салуы. Ойбөлісте пікір қарама-қарсылығы болғанымен, түсінікке негізделеді.

Сөзталас – орыс сөзі (прения), мағынасы – бірдеңені, қандай да бір мәселені көпшілік арасында талқылау. Сөзталас, ойбөліс сияқты баяндамаларды талқылағанда, хабарламалар жасағанда, жиналыстар мен конференцияларда орын алады (Қосымова, 2015).

Ауызша форматта әңгімелесуден, сұрақ-жауаптан басталған мәтін тудыру процесі орта деңгейде күрделеніп, бірте-бірте ойбөліс, сөзталас, пікірсайыс, пікір алмасу мен ойталқыға дейін жету керек. Бұл әрекеттердің барлығы өтілген тақырып пен мәтін төңірегінен өріп, оқушының жеке пікірін ашық та айқын білдіруіне дейін өсіруін қамтамасыз етеді. Әрі бұлардың барлығын мәтін тудыру процесінде мұғалімдер ретінде сабаққа кіріктіріп, ауызекі сөйлеу стилінің жанрлары арқылы әрдайым түрлендіріп, сөйлеуді дамытуға, оқушының кез келген ортада мемлекеттік тілде еркін сөйлеуіне тәжірибеде үздіксіз жүргізіп тұруымыз міндет.

Ауызекі сөйлеу стиліне тән мәтіндерді көбіне оқушы бастауыш пен орта буында оқитын болса, ержеткен, дүниетанымдық көзқарасы өзгерген сайын оқушыға да оның танымына сай мәтіндерді беру қажеттілігі туралы сан мәрте айтылды. Оқушыға ұсынылатын орта деңгейдегі мәтіндердің стильдік тұрғыдан өзгеріп, түрленіп тұруы заңды. Егер бастауышта ауызекі сөйлеу стиліне тән мәтіндерді оқып, сол бойынша жұмыс жасайтын болса, есейе келе оқушыға ғылыми стильге жататын мәтіндер де беріле бастайды. Бұл мәтіндер ғылыми стильде зерттеу нысаны болған зат не құбылыс ғылыми негізде сипатталып, белгілі теориялық негіздермен дәлелденіп, логикалық жағынан негізгі ой мен құбылыстың байланысы нақтыланып, белгілі жүйеге құрылған хабарлы, өзекті, дәлелді, ой қисыны қорытындыланған ғылыми тұжырым жасалынады.

Ғылыми стиль мәтіндерінің басты ерекшелігі – оның белгілі заңдар мен қағидаларға сүйеніп, белгілі шарттылық ұғымын қанағаттандыру идеясын қамтитындығы; бұрынғы қарастырылып отырған зат пен құбылысты дамытуға, түрлендіруге, басқаша сипаттауға, толықтыруға, теңестіруге, қарсылық жасауға және т.б. ой мен тұжырым негіздерін басшылыққа алады. Осындай форматтағы мәтіндерді оқыған тіл үйренуші де мәтін тудыру кезеңінде ғылыми стильдің ерекшеліктерін ескере отырып, тұжырым жасауға үйренеді; бірнеше көзқарастарды салыстыра келе, анализдеу, бағалау сияқты жұмыстар атқарады. Бұл әрекеттерді іске асыруда ғылыми стильдің өзіне тән тілдік ерекшеліктерін, сөйлемдердің берілу тәртібі мен жолын, сөйлем құрастырудағы заңдылықтар мен негізгі ойдан ауытқымаушылық сияқты ерекшеліктерді меңгерген тіл үйренуші жазбаша да, ауызша да ғылыми стиль нормасына сай мәтін тудыра алмақ.

Ғылыми стильдегі мәтіндерді тудыру үшін тіл үйренушіде белгілі бір базалық білім, дүниетаным қалыптасуы тиіс. Сол жағдайда ғана оқушы өзінің шығармашылық жұмысын ауызекі сөйлеу стилінен ажыратып, оны ғылымиланған, нақты дәлелдер келтірілген жұмыс тудыра алады. Ал 9, 10, 11-сыныптарға келгенде оқушы оқылған ғылыми мәтіндерді негізге ала отырып, ғылыми жұмыс жазуға машықтанады.

Ғылыми жұмыс – әр оқушының өзіндік жаңалығы. Бұл жұмыстарды жазған кезде жоғарғы сынып оқушысы күнделікті өмірде пайдаланатын сөздермен жазып шыға алмайды. Оған, ең алдымен ізденіс керек. Екіншіден, ғылыми стильге тән тілдік

ерекшеліктерді білу өте маңызды. Сонда ғана оқушы ғылыми мақала да, ғылыми жұмыс та жаза алып, ғылымның алғашқы дәмін татады.

Ғылыми стильдің өзіне тән құрылымдық жүйесі болады. Олар: ғылыми мәтін, олардың құрылысы, авторлық бағалау, ғылыми зерттеу мақсаты мен міндеттері, ғылыми мәтіннің құрылысының сыртқы элементтері, кіріспе, негізгі бөлім, әр бөлімнің түйіндемелері, қорытынды сияқты белгілі жүйелілік сатыдан тұрады. Олар ғылымның саласына қарай жанрларға бөлінеді: заң, математика, химия, медицина, физика, тіл білімі, әдебиет және т.б. Осыған орай стильдің лексикалық, кейде тіпті басқа да тілдік ерекшеліктері (грамматикалық, функциялық) пайда болады. Сонымен қоса сөйлеу түріне жанр біршама әсер етеді (Ыбырайымов, 2014). Дәл осындай ерекшеліктер мәтін тудыру кезеңінде дұрыс үйретілуі тиіс. Сонда ғана оқушы немесе кез келген тіл үйренуші ғылыми мәтіндермен танысып қана қоймай, олардан негізгі ақпаратты ажырата отырып, өзі де ғылыми стильде жазылған жұмыс тудыра алады. Ал оның тілдік ерекшеліктері мұғалім дұрыс үйреткен жағдайда, мәтін тудыруда оқушы ешқандай қиындыққа, ойын жеткізуге қиналмайды.

Біраз зерттеушілердің көрсеткеніндей, ғылыми стиль құрмалас сөйлемнің 41-50 пайызын құрайды, ал оның жартысы сабақтас құрмалас сөйлемнен тұрады. Құрмалас сөйлем сияқты жай сөйлемдер анықтауыш есімдермен, бірыңғай сөйлем мүшелерімен шұбатылық сөйлем күйінде кездесіп отырады. Ғылыми стильде жай және құрмалас сөйлемдерді байланыстырушы шылаулар өте көп кездеседі: *себебі, өйткені, егер де, бірақ, алайда, дегенмен, сондай-ақ, біріншіден, екіншіден, сонымен, соған байланысты, бір жағынан* деген қыстырма сөздер кездеседі. Басқа функционалдық стильдерге қарағанда сөзді байланыстырушы, дәнекерлік қызмет атқаратын сөз оралымдары ғылыми стильге ғана тән болып келеді: *назар аударайық, қорытынды шығарамыз, қорыта айтқанда, баса көңіл бөлетін нәрсе, тағы да айта кету керек, ерекше назар аударатын мәселе және т.б.*

Ғылыми стильдегі сөйлемдерді тиянақтайтын баяндауыш формасы көбіне ауыспалы осы шақта жазылады. Ғылыми стильде рай категориясы стильдік мәнде көп қолданылады. Сөйлеушінің қимыл, іс-әрекетке көзқарасын, қимылдың, іс-әрекеттің шындыққа, болмысқа қатысын, модальдық мәнін білдіріп, белгілі парадигматикалық тұлғалар жүйесінен тұратын етістіктің грамматикалық категориясы рай категориясы болып табылады. Белгілі қимыл іс-әрекеттің іске асу-аспауы, көзқарасы, пікірі, бағасы, анықтығы, ақиқаттығы, шарттылығы (ғылыми стильде сөйлеуші айтылмаса да) рай категориясы арқылы жүзеге асады.

Ғылыми стильде ашық рай – қимыл, іс-әрекет үш шақтың бірінші болу-болмауын білдіретін рай түрі. Ашық райдың басты семантикасының ерекшелігі мынада: іс-әрекеттің объективті шындыққа қатысты өту-өтпеуі шақпен байланысты өтеді. Ашық рай шақ категориясымен бірлікте болғандықтан, ғылыми стильдегі құбылыс пен заттың толық жүзеге асуына негіз болып, оның ақиқат шындығын көрсету үшін жұмсалынады. Ғылыми стильде шартты рай тұлғасы жиі байқалады.

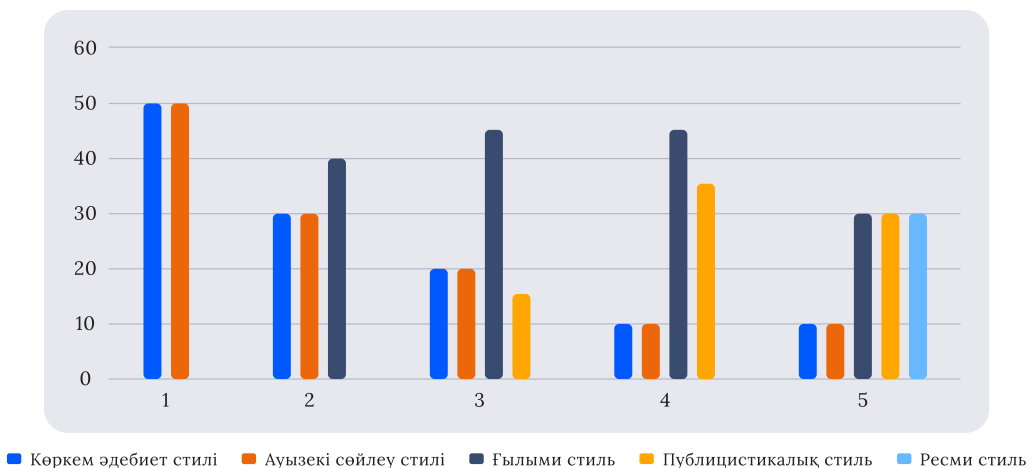
Ғылыми стильдің ауызша түріне ғылыми ортада өтілетін ғылыми пікірталас, ғылыми ой-сұхбат жатады. Ғылыми стильдің ауызша түрі жазба ғылыми стильдің негізінде жасалады. Ғылыми стильдің ауызша түрінде жалпы ғылыми лексиканың негізі сақталынады, әр сөз ғылым тілінде өзінің тура мағынасында айтылады. Жалпы сөздік қор ғылыми мәтіннің сөздік қабатының маңызын арттырады. Ғылыми стильде гипотезалық, бағалауыштық стилистикалық категорияны анықтайтын лексикалық қабат жиі пайдаланылады. Мысалы, *белсенді, терең, маңызды, жаңашыл, мәнді*

және т.б. бұл сөздік қор бір ғана ғылым саласына қатысты емес, бірнеше ғылым саласына қатысты (Әлкебаева, 2014). Бұл тілдік бірліктерді, ғылыми стильдің өзіне тән ерекшеліктерін танытуда бір ғана лексикамен ғана емес, оның сөйлемдер құраудағы тілдік ерекшеліктерін үйретуіміз керек. Ғалым тұжырымына сәйкес, ғылыми стильдің бірден-бір көрінісі құрмалас сөйлемдердің жиі қолданылуы болса, оқушы орта буында жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің бір-бірінен аражігін ажырата білуі маңызды. Сөйлемдердің реті, бір-бірімен байланысуы, сөйлемге негіз болған сөздердің лексикасы – осылардың барлығы да, әсіресе, мәтінді тудыру кезеңінде қарастырылуы маңызды.

Алдыңғы тарауларда сөз болғандай, біздің тұжырымымыз бойынша грамматика қазақ тілі пәнінің негізгі объектісі емес. Барлық сабақты біз тек грамматикаға мән беріп, соның аясында ғана оқытуымыз мүмкін емес. Грамматика тек ойды сауатты жеткізу үшін ғана керек. Сол себепті белгілі бір стильдегі мәтіндермен жұмыс жасау барысында да, оқушының жеке тапсырма жұмысын атқарғанда да нәтижелік өнім сауатты әрі жоғары деңгейде шығуда грамматикадан аттап өте алмаймыз. Бұл орайда ғылыми стильдің өзіндік ерекшелігі ретінде оның ішкі тұлғасынан бөлек, сыртқы элементтеріне де тоқталуымыз маңызды. Оқушы бұл деңгейде сөйлем құра біліп, күрделі ойды жеткізуде үйірлі мүше, бірыңғай мүше, құрмалас сөйлемдерді дұрыс үйреніп алуы қажет. Сонда ғана мәтін тудыруда ғылыми стиль бойынша ешқандай сұрақ та, мәселе де туындамайды.

Қарапайым деңгейде ауызекі сөйлеу мен көркем әдебиет үлгілерін оқытсақ, орта буында ғылыми стильмен бірге публицистикалық стильге жататын мәтіндер қатары да алынып, соның негізінде мәтін тудыру жұмыстары атқарылады. Яғни оқушы жасы, танымы, қоршаған ортаға қатысты дүниетанымы өсіп, жетілген сайын қазақ тілі пәні аясында да біз ғылыми, публицистикалық, ресми іс-қағаздар стиліне жататын мәтіндерді беруге тырысамыз. Бұл оқушының бес функционалдық стильді жан-жақты меңгеріп шығуына септігін тигізіп, жазбаша да, ауызша да сауатты етіп шығарады. Бұл көріністі келесідей сызбаға салып көрсетуді жөн деп санадық (8-сызба):

8-сызба. Функционалды стильдердің берілуі

Көріп отырғанымыздай, бірінші кезеңде ауызекі сөйлеу стилі мен көркем әдебиет стилі теңдей дәрежеде 50%-ды құраса, орта деңгейде бұл көрсеткіш төмендей береді де оның орнына ғылыми стиль, публицистикалық және ресми іс-қағаздар стилі көптеп қолданыла бастайды. Орта кезеңде көркем әдебиет стилі мен ауызекі сөйлеу стилі 20 %-ды, ғылыми стиль 45%-дай, ал публицистикалық стиль 30%-дай болады. Ал орташадан жоғары немесе жоғары деңгейде бұл көрсеткіш келесідей көрсеткішке ие: көркем әдебиет стилі мен ауызекі сөйлеу стилі 10 %, ғылыми, ресми іс-қағаздар және публицистикалық стильдер 30%-дан тұрады. Осылайша, ең бастапқыда көркем әдебиет стилі мен ауызекі сөйлеу стилінің ауызша форматы көп болса, деңгей жоғарылаған сайын функционалдық стильдің басқа түрлері қосылады да, мәтінді тану кезінде де, мәтінді тудыру кезінде де әртүрлі форматтағы және жанрдағы мәтіндермен толықтырылады.

Орта деңгейде қосылатын публицистикалық стильдегі мәтіндерді оқып қана қоймай, оларды талдау мен сондай мәтіндерді тудыруды үйренудің мәні аса зор. Өйткені публицистикалық стиль қоғам өмірінен алынады, ал мектеп оқушысы болсын, қарапайым тілді өзінің жеке мақсатына сай үйренуші болсын қоғамнан алшақтап кете алмайды. Қоғамнан бөлініп кетпей, өзінің тұлғалық маңызын түсіну үшін мемлекеттік тілде публицистикалық стильді құрайтын мәтіндерді оқу қажеттілігі аса зор. **Дегенмен біздің мақсат – оқушыларға тек мәтіндерді таныстыру емес, керісінше, оқылған мәтін негізінде мәтіннің өзіне тән ерекшеліктерін, синтаксистік бірліктері мен лексикалық айырмашылықтарын үйрете отырып, өздері де дәл сондай деңгейде мәтін тудыруға үйрете білу.**

Публицистикалық стиль екі түрлі қызмет атқаратыны белгілі. Біріншісі – хабар беру; екіншісі – ықпал ету. Публицистикалық стильдің хабарлама функциясы тілдің құрылымдық жүйесінің, бейтарап сөздердің қабатын құрайды. Олар – ұлттық тілдің сөз байлығы, стандарт сөздердің лексикалық қатарлар тізбегі. Мәдени коммуникацияда стилистикалық амал-тәсілдер хабарлама жеткізу үшін ауызша және жазбаша тілмен берілетін шығарманың стилистикалық нормасы жасалу қажеттілігі бірінші орынға қойылады. Тілдік стилистикалық әсер ету және прагматикалық мақсат ету функциясынан концептуалды сөздер (бағалаушы лексика), көркемдік тәсіл, сөйлем құрамы, сөйлемдердің компоненттерінің құрылымдық ерекшеліктері айқындалып отырады. Мысалы: хабарламалық және әсер ету функциясының өзара ортақ қызмет бірлігінен сөздің экспрессивтігі және стандартты сөз үлгілері публицистикалық стильдің негізгі стильдік базасын құрайды, оның жазылуын тездетеді және қоғамлық қызметінің әмбебаптық рөлін арттырады. Публицистикалық стильдердің лексикалық базасы көпшілікке тиімді әсер ету мақсатын көздейді, екіншіден, публицистикалық стильдің лексикалық қабатының стиль түзу қабілетінің өзгермелі сипаты басым екендігін айғақтайды (Әлкебаева, 2014).

Оқушыны біз, ең алдымен, өзінің ойын еркін айта білетін, шаршы топтың алдында қысылмай, сұранысын қанағаттандыратын әрі дискурсқа қатыса алатын жан-жақты тұлға етіп шығарғымыз келсе, публицистикалық стильдің бұл екі түрінің түзу де үйретілуі маңызды. Сонда ғана оқушы бұл стильде дұрыс әрі сауатты хабар беріп қана қоймайды, қоғамға, айналасына ешқандай зиянын келтірмей, мақсатына сай үгіттеуге үйренеді. Яғни публицистикалық стильде үгіттеу, насихаттау бағытында оқушының мәтін тудыру дағдысын машықтандыратын болсақ, оның көшбасшылық қырын да қатар дамытамыз деген сөз.

Одан бөлек, қазіргі қоғамда жастардың қолданысында сөздерді жеп қою немесе

оларды калькалап, бұрыс формада айту кең тараған. Тіл нормасын сақтап сөйлету публицистикалық стильге қатысты. Бұл туралы Д.Әлкебаева келесідей тұжырым келтіреді: Ауызша сөйлеу стилінің, шешендік стильдің, публицистикалық стильдің ең бейнелі сөз образдарынан тұратын сөз, сөз тіркестері сөйлемде баяндалады. Ауызша тілдің көрінісі публицистикалық стильде ерекше байқалады. Рахат телеарнасында спорт хабарын жүргізуші былай дейді: *Кезекте тұрған адамдар молынан екен. Дұрысы: кезекте тұрған адамдар көп екен. Район масштабында спортшы балаларды көтеру керек. Дұрысы: аудан көлемінде спортшы балаларды іріктеу керек. Бір сауал сізге бағыттағым келіп отыр. Дұрысы: Бір сауал сізге қойғым келіп отыр* (Әлкебаева, 2014).

Мұғалім қазақ тілінде жай ғана сөйлеуге үйретуді мақсат тұтпауы керек. Тілі қазақша шыққан бала мектептің көмегінсіз-ақ өзінің сұранысын сыртқа білдіру арқылы өтей алады, яғни сөйлеу арқылы сұраққа жауап алып, өзі де сұрақ қоя біледі. Біздің міндет – дұрыс сөйлеуге үйрету, тілдің нормасына сай сөз бен сөз тіркесін бір-бірімен байланыстыра білуге, сөйлемдерді дұрыс құрастыра білуге, жалғауларды дұрыс жалғауға үйрету. Сөйлеу барысында да, жазу кезінде де грамматикалық та, стилистикалық та қате жібермеуге үйрету – мұғалімнің қазақ тілі пәні аясында қойылатын негізгі мақсаты.

Оқушы публицистикалық стильде көркем сөз оралымдарын түрлендіремін деп ойды дұрыс жеткізбеуі мүмкін. Негізінен мектеп бағдарламасында оқушының жасайтын грамматикалық қателеріне көп көңіл бөлінгенімен, стилистикалық қателеріне көп мән беріле бермейді. Бұл туралы білім немесе қатемен жұмыс мектеп оқулықтарында да, мектеп бағдарламасында да жоқ. Журналист атты жауапты маманның өзі сахнада немесе эфирде сауатсыз сөйлеуі осыдан. Ал мұғалімдер сөз тіркесі, сөздердің бір-бірімен байланысуы, сөйлем, синтаксис тақырыптарын өткен кезде, бұл заңдылықтарды түсіндіре алса, оқушы немесе кез келген тіл үйренуші мұндай қателерді жібермесі анық.

Осылайша оқушыға тілдің нормалануын үйрету маңызды болып шықпақ. Бұл нормалану орфоэпиялық және орфографиялық нормадан бастау алады. Мәселен, қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде келесідей заңдылықтар бар: дауысты және дауыссыз дыбыстан басталатын қосымшалар сөз аяғындағы сондай буын, дыбыстармен үндеседі; бұл орайда дыбыс үндестігі, буын үндестігі үйретіледі; сөз аяғында айтылатын ұян, қатаң дыбыстар кейінді ықпал заңы бойынша жалғанатын қосымшаның қатаңнан басталатын дыбыстарымен үндесіп айтылады; бұл – орфоэпиялық норма. Жазуда олай емес, сөздің түбіріндегі соңғы дыбыс әріптері өзгермейді (*басшы – башшы*).

Қазақ тілінің морфологиялық құрылысында қосымшалардың түбірден кейін жалғануы, керегінде бірінің үстіне бірінің жалғануы соңғы жағдайда – алдымен жұрнақ, одан кейін көптік, сонан соң тәуелдік, тәуелдіктен кейін септік жалғауының жалғануы – әрі норма, әрі жүйе.

Орта деңгейде оқушы жалғауларды дұрыс жалғай алатын, мәтінде берілген сөздерді дұрыс оқи алатын дәрежеге жетеді. Сөзден жай сөйлемдер құрастыра бастайды. Орта деңгейден бастап, тіл үйренуші өзінің сөзін әдемі, келісімді түрде жеткізу мақсатында сөздік қорын молайтып, түрлендіре бастайды. Түрлендіру мақсатында кейде жағдаятқа келіспейтін тіркестер пайда болып жатуы сондықтан. Осыдан стилистикалық қате туындайды. Алдыңғы әрі бастапқы деңгейде пайда болатын қателерді қалай түсіндірсек, стилистикалық қателерге де мән беруіміз қажет. Сонда ғана тіл үйренушілер сөйлемді құрауды, сөйлемнен шағын мәтін құрауды үйренеді. Ал дұрыс сөйлеп үйренген тіл үйренуші шешендікке баулиды, бұл дегеніміз жоғары сыныпта немесе С1 мен С2 деңгейлерінде оқушыда өзінің ойын еркін әрі ашық айта алатын кезеңге жетеді.

Орта деңгейде оқытыла бастайтын стиль түрі – ресми іс-қағаздар стилі. Жазбаша

ресми-іскерлік стильдің әлеуметтік қызметі аса маңызды және сан қырлы: ресми сөйлеу адамдардың қоғамдық қатынастарын қамтамасыз етеді, билік органдарының халықпен байланысын, мекемелердің, ұйымдар мен жекелеген әлеуметтік және мәдени қатынас саласындағы халықаралық байланысты жүзеге асырады.

Ресми іс-қағаздар стилі адамның қажеттілігіне бүкіл ғұмыр бойы, дүниеге келгеннен бастап, өмірден өткенге дейін қызмет етеді. Адам өмірге келгенде алғашқы құжат – туу туралы куәлік беріледі. Адам өскен сайын қоғаммен тығыз байланысты болған сайын берілетін құжаттар еселеніп көбейіп жатады. Бұл ресми іс-қағаздар стилінің әлеуметтік маңызын арттыра түседі. Ол азаматтардың қоғамдық қатынастарын, билік органдары мен халықтың, мекемелер, ұйымдар мен жеке топтың өзара және көпшілікпен, халықаралық байланыс аясындағы саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени байланыстарды реттейді. Мемлекеттер, мекемелер, азаматтар мемлекет арасындағы қоғамдық қатынастарды қамтамасыз ету барысында ресми-іскерлік стиль іскерлік келісімге қол жеткізуге мүмкіндік береді немесе әртүрлі мәселелер бойынша әр тараптың ұсынған бағытын білдіреді (Ыбырайымов, 2014).

Ресми стиль нақты коммуникативті-прагматикалық мақсатқа сай құрастырылады, белгілі бір қызмет түрін жүзеге асырумен байланысты құжаттың функциясына сәйкес жазбаның сипаты, тілдік құрылысы мен мінездемесі, оның мәнерлік қасиеттері, тіл құралдарының іріктелуі анықталады. Ресми іс-қағаздар стилі жанрында әртүрлі экстралингвистикалық мән-жайларға байланысты әртүрлі дәрежеде осы стильдің стильдік қасиеттері көрініс табады. Мәселен, нұсқау сипатындағы мәтіндерде жазбаның өктемділігі және сөздердің нақтылығы қажет болады, олар құқықтық реттеуші функциясының бұлжытпай жүзеге асырылуына жәрдемдеседі. Бұл құжаттарда мемлекет пен азаматтардың қандай да бір жиынтығымен арасындағы қатынастар бекітілетіндіктен, осы мәтіндерге жазбаша сипат тән (Әлкебаева, 2014). Ал жазба жұмысы – мәтін тудыру кезеңі. Оқушы кез келген стильде, кез келген стильдің әрбір жанрында мәтін тудыра алуы қажет деп есептесек, бұл жұмыстардың барлығы қазақ тілі пәні аясында жүзеге асуы тиіс.

Ресми іс-қағаздар стиліне жататын қарапайым өмірбаяннан бастап, жұмысқа орналасуға арналған түйіндеме, бұйрық, өтініш – осылардың барлығын жазуды білу – заман талабына сай қойылатын шарт. Біз оқушыны оқуға, белгілі бір нәрсеге үйретуде А.Байтұрсынұлы айтқандай өлі білімге емес, өмірге қажет деген нәрсеге үйретіп, баули білуіміз керек. Баулу мектепте балалар баулу түрде үйретіледі. Қазақ тілінде баулу деген сөз үйретудің қай түріне айтылады? Қасқыр күшігін жеуге баулығанда, қорадан қозы ұрлап апарып баулиды. Мысық баласын тышқан ұстауға баулығанда, тышқанды тірілей әкеп беріп, қашырып ұстатып, баулиды. Қазақтың ескі жырларынан, ескі сөздерінен батыр болғандарды қалай баулып батыр қып өсіргендерін көреміз, батырлар басқалардың балаларын қалай баулып өсіргенін көреміз. Мәселен, Шыңғыс ханды жасында баулыған Шолақ қол батыр тас атудан бастап, садақ пен құс атуға дейін баулыған. Адам арқасына мініп қару қылудан бастап, ат арқасында қару қылуға дейін баулыған. О заманда би болғандар би мектебінде баулынған, яғни биге атшы болып, бірге жүріп, бірге тұрып, бітірген істердің ішінде бірге болып, баулынып, би болған (Байтұрсынұлы, ж.ж.). Сол себепті біз балаларды бірінші кезекте бүгінгі бүлдіршіндерді ертеңгі іс-әрекетіне жауап бере алатын, оңы мен солын таныған, сауатты, сыни ойлауы қалыптасқан тұлға етіп шығару үшін өмір мектебіне баулимыз. Ал өмір мектебіне баулу қазақ тілі пәні аясында мәтіндер мен оның қандай мәтіндерді оқығанын, оларды талдаудан ғана тұрмайды. Біз тіл үйренушіге қажетті, қоғаммен тығыз байланысты, одан бөлініп, ажырап кете

алмайтын азаматты дұрыс құжат толтыруға, өзінің ойын, пікірін, аргументін келтіре алатын тұлғаны тәрбиелеп жатқанымызды еш уақытта есімізден шығармағанымыз жөн. Осылайша кіші сыныптан бастап, А2-В1 деңгейлерінен бастап оқушыларды немесе кез келген тіл үйренушінің Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілінде құжат толтыруын қадағалап, бұл дағдыны үйрете білуіміз міндет.

Біз ресми іс-қағаздар стиліне жататын құжаттың барлығын білу немесе ресми іс-қағаздар стилін жасауға қатысатын лексикалық қордың бәрін жаттау қажет деуден аулақпыз. Білімді шиыршық әдісіне салсақ, бесінші сыныпта оқушы шағын болса да, өзінің өмірбаянын жазуға үйренсе, В2 деңгейінде түсініктеме немесе өтініш жаза білуге, ал жоғары сыныпта сот немесе заңнама бойынша толтырылатын құжаттардың шаблонын, оның қалай және қайтіп жазылатынын білуі маңызды. Әр жыл сайын бар білім қайталанып, әрдайым дамып отырса, баланың танымы мен оның қабылдауына ешқандай қиындық тудырмайды.

Бес функционалды стильдің соңғысы әрі аса бағалысы – көркем әдебиет стилі. Бұл стиль түріне жататын мәтіндер бастауыш сыныптан басталады да, әр жыл күрделене түсіп, он бір жыл қатарынан оқытылып, соның негізінде шығармашылық жұмыстар жасалады. Шынында көркем әдебиет стилі тұйық жатқан, ешқайсысымен байланыс түзбейтін стиль емес. Дей тұрғанмен, тіліміздегі басқа стильдерге қарағанда көркем сөз стилінің ауқымы кең. Мұнда барлық стильдің элементтері кездеседі. Тілдік тәсілдер көркемдік мақсатта жұмсалады. Образды сөздер жиі қолданылады. Әр жазушының өзінің талғамына қарай тіл ерекшелігі, сөз қолдану тәсілі болады. Бұл ерекшеліктердің бәрі бір-бірімен байланыста болып, көркем әдебиет стилінің басқа стильдерде қайталанбайтын, айрықша жүйесін жасайды (Ыбырайымов, 2014).

Көркем әдебиет стилінің көрініс табатын негізгі арнасы қазақ тілі сабағы емес. Қазақ тілі сабағында аталмыш стильді оқытудың мақсатында айырмашылық бар. Біріншіден, әдебиеттік оқу немесе қазақ әдебиеті сабақтарында көркем әдебиет стиліне жататын мәтіндерді оқып болған соң, шығарма бойынша толық талдау жасап, кейіпкерлер іс-әрекетіне, образына, автордың жеткізгісі келген ойына көптеп анализ жасайтын болса, қазақ тілі сабағында ең алғашқы кезекте мәтіннің негізгі ойын түсініп алу жеткілікті. Мәтінді тану бойынша сұрақ-жауап жүргізілгеннен кейін оның сыртқы тұрпатын анықтап алу маңызды болмақ. Бұл дегеніміз – берілген мәтіннің қандай стильге жататынын, бұл стильге жатқызған себебін нақты дәлелдермен келтіру.

Екіншіден, қазақ тілі сабағында біз мәтіндермен танысып қана қоймаймыз, мәтінге қатысты жазба және ауызша жұмыстар атқарылады. Осылайша, қазақ тілі сабағында көркем әдебиет стиліне жататын мәтіннің өзін біз типтендіруге үйретуіміз керек. Мәтінді типтендіру кезеңінде оның ішкі мәніне, оның образдық қырына көп көңіл бөлмей, керісінше, мәтінді мәтін етіп тұрған тілдік бірліктеріне, автордың прагматикасы мен сол ойын беруге жұмсалған синтаксистік ерекшеліктерін, логикалық ұғымды берудің жолына, сөз бен сөздің байланысу амалдары мен тәсілдеріне, мәтіннің стильдік қырына назар аударған жағдайда мәтінді тану да, мәтінді тудыру кезеңі де толық жүзеге аспақ.

Бастапқы кезеңде біз көркем әдебиет стиліне жататын мәтіндерді аламыз. Бұл оқушылардың сюжетті әңгімені ауызша айтып, мәтін бойынша сұраққа жауап беріп, мәтінде айтылған негізгі ойды аргументтеу, түсіндіру, әңгімелеп беру сияқты жұмыстар атқарылу үшін керек, содан кейін барып мәтінді құрауға қатысты сөздер мен сөз тіркестеріне мән беріледі. Көркем мәтіннің жеңіл үлгілері арқылы оқушы алдыңғы тарауда айтылғандай, мәтінді ауызша айтып беруге, оны баяндауға үйренеді. Мәтінде кездескен сұраулы немесе лепті, хабарлы сөйлемдердің мақсатын анықтап, өзі де мәтін

тудыру кезеңінде лепті, хабарлы және сұраулы сөйлемдер құрастыруға дағдыланады.

Білім алушының қазақ тілінде алатын дағды, білім мен білігін қалыптастыру мәселесі, ең алдымен мұғалімге тиесілі. Мұғалім сабақты интерактивті қарым-қатынасқа түсе алған жағдайда ұйымдастыруды қажет етеді. Ол үшін білім алушының қазақша ойлауын дамыту, ауызша сөйлеуге үйрететін коммуникативтік жаттығуларды, сөйлеу жағдаятты, тапсырмаларды сабақта қолданылуы арқылы ізденіп, ойлауын және әрекетке түсуін белсендіреді. Бұл жаттығуларды, тапсырма легін біз бір атаумен мәтін тудыру деп атаймыз.

Баланың тақырыпты толық түсінуі үшін мәтінмен ғана жұмыс жасау аздық етеді. Мәтінде берілген ақпаратты бекіту үшін оның қаншалықты дәрежеде игерілгені туралы түсіну үшін мұғалім сабақ барысында семинар сабақтарын ұйымдастырады. Семинар сабақтары сабақтың негізгі құрылымын айқындап береді. Тәжірибе негізінде ғана оқушы нағыз әрі шынайы білім алып шығады. Ал тәжірибе негізінде оқыту – оқушының мәтінге қатысты тапсырмаларды орындап болған соң, не мәтін құрылымына сәйкес, не мәтіннің ішкі мазмұнына сәйкес тапсырмаларды өзі жасап, ұқсас не мәтін мазмұнына мәндес шығармашылық жұмыс тудыруы.

Қазақ тілі пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасының мақсаты оқушының тіл сауаттылығы мен сөз байлығын дамытуды, әлеуметтік ортада еркін қарым-қатынасқа түсуін жетілдіруді және дүниетанымдық дағдыларын кеңейтуді көздейді. Бағдарламаның білім мазмұны қазақ тілі арқылы оқушыларға қазақ халқының материалдық және рухани құндылықтарын, қазақ халқының салт-дәстүрін құрметтеуді, қазақша сөйлеу әдебі мен әдетін дағдыландыруды және қазақ әдебиеті үлгілерін терең меңгертуді мақсат етеді және алған білімдерін өмірде қолдана білуге үйретеді (Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022). Ы.Алтынсарин Академиясы бекіткен үлгілік оқу бағдарламасының мақсаты мәтін тудыру процесінсіз жүзеге аса алмайды. Қазақ тілі пәнінің оқу бағдарламасы білім алушыға қазақ тілін ана тілі ретінде тілдік қатынас және таным құралы ретінде оқытуды, сөз, сөз тіркесі, сөйлемнің мәтін түзімдік қызметін танытуды, тілдік бірліктердің табиғатына сай мәтін құратуды, мәтін құратудағы заңдылықтарды үйретуді, тілдік жағдаяттарда ауызша және жазбаша сөйлеудің нормаларын меңгертуді, әсерлі сөйлеудің лексика-грамматикалық тәсілдерін меңгертуді көздейді.

Біз бұл тұрғыдан А.Байтұрсынұлының оқыту жүйесіне сүйендік. А.Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» оқу құралында, бірінші, жаңа тақырыпты түсіндіреді. Түсіндіру барысында оқушыларға тез қабылданатын, айналасындағы бар нәрселерді байланыстыра отырып, жаңа тақырып түсіндіреді. Екінші, ғалымда дағдыландыру деңгейі жүреді. Бұл – теориялық білімді мұғалімнің не жетекші оқулықтың көмегімен тақырыпты толықтай меңгеру. Үшінші деңгей сынау деп аталады. Бұл, біздіңше, мәтін тудыру деңгейі болмақ. Мәтінмен жұмыс жасап, оның ішін де, сыртқы құрылысын да талдаған оқушы өзі не ауызша форматта, не жазбаша форматта мәтін құрастыра алады: Ережені оқытқаннан кейін, балалар әбден түсіну үшін сөйлем, сөздерді, мақалдарды үлгіге алып, олардың ішінен қағида не ережеге келетін жерлерін балаларға таптыртып, басқалардан ажыратып үйретеді. Солай бірнеше ірет істеп көрсеткеннен кейін балалар керек сөздерді өздері тауып, өздері айыруға дағдыланады. Сонан соң балалар дағдыланып, үйреніп болды ғой дегенде, нық біліп болған-болмағанын байқау керек, сынау керек. Сынағанда үйренген қағида не ережелерді орнына келтіріп жаза ала ма? Жаза алмай ма? Соны сына, сондықтан мұғалім балалардың үйренген қағидасы, ережесі келетін сөздерді, ауызша жаздыртуы тиіс. Яки кітапшадағы әдейі қате жазып қойған сөздерді дұрыстап жаздыруы тиіс. Бір қағида не ережені балалар әбден үйреніп, тиісті орнында

жұмсай білгеннен кейін ғана келесі қағида иә ережені үйрету (Байтұрсынұлы, ж.ж.)

Сынау мен дағдыландыру кезеңінің бір-бірінен басты айырмашылығы – екіншісін тіл үйренушінің ешкімнің, ешнәрсенің көмегінсіз өзі орындауы. Тақырыпты бекіту тапсырмасында оқушы жинақталған білімін қорытып, түрлі жанрда жазба немесе ауызша тапсырмасын орындайды. Дағдыландыру деңгейінде тапсырманы орындау әрекеті көбіне мұғалімнің көмегімен жасалатын болса, сынау деңгейінде оқушы берілген нақты тақырып аясында шығармашылық тапсырма орындауға кіріседі. Бұл қазіргі таңда беріліп жүрген эссе ғана болмауы мүмкін. Өкініштісі, сынау деңгейін қазақ тілі сабағында тек эссемен ғана шектейді. Эссенің өзі дайын шаблон, белгілі бір құрылым арқылы жазылады. Эссенің кіріспесінде тақырыпқа қатысты түсінік беру мен тезис, негізгі бөлімде тезиске қарсы пікір мен пікірді талқылау, ойды дәйектеп, дәлелдейтін кем дегенде бір аргумент, қорытынды бөлімде кіріспе мен негізгі ойда айтылған ойды қорытындылау сияқты дайын үлгіден тұрады. Эссе жазу баланың сыни ойлауын дамытып, белгілі құбылысқа жан-жақты қарауға үйреткенімен, оны бесінші сыныптан он бірінші сыныпқа дейін түрлендіріп бермеу – басты қателік деп санаймыз.

Жазба жұмысы дегенде оқушы неліктен эссе ғана жазуы тиіс деген заңды сұрақ туындайды. Керісінше, берілген ақпаратты нақтылаймыз деп тіл үйренушілердің қиялын, ойын тежеп жатқан жоқпыз ба? Бұл эссе форматы неліктен орта деңгейден бастап С1 мен С2 деңгейлеріне дейін өзгертілмей, еш түрлендірмей жазылым тапсырмасы ретінде беріле береді. Ең бастысы, эссенің көптеген түрлері бар. Оны оқулықтарға неліктен қоспасқа? Мектепте эссе жазу тапсырмасы берілгенімен, неліктен кей балалар эссені қалай жазатынын, өкініштісі кей мұғалімдердің өзі білмейді?

Эссе сынау деңгейіне жатқанымен, шығармашылық жұмысқа жатпайды. Ендеше эссені жазуда қандай да бір нақты шарт пен критерий болуы маңызды. Бұл туралы білім оқулықта берілмесе, оқытып жатқан мұғалім де, білім алып жатқан бала да эссенің не екенін, оның қалай жазатынын білмек емес.

Біріншіден, кез келген тақырып аясында эссе жаза алмаймыз. Эссе дұрыс жазылып, тақырыбы ашылуы үшін оның тақырыбы дұрыс құрылуы тиіс. Қазақ тілі пәні аясында белгіленген тақырыпты қоя салып, сауатты, критерийге сай эссе жазып шығу мүмкін емес. Мәселен, тақырыпты таңдауда келесідей критерийлерге мән берілуі қажет: Тақырыпты таңдау барысында жазба жұмысы беріліп отырған пәнге байланысты дәріс тақырыптары мен пәннің оқу бағдарламасында көрсетілген тақырыпшаларды мұқият қарап шығу керек. Тақырып таңдау барысында ескерілетін жайттар: тақырып адамның жеке өміріне қатысты болмауы тиіс; тақырып тым шағын болмауы керек; тақырып тым кең болмауы керек; тақырып бойынша ақпараттар аз болмауы керек (Оспанов, 2020). Біздің беріп жүрген эссе тақырыптарының өзі қаншалықты дәрежеде дұрыс таңдалған?

Екіншіден, қазіргі таңда эссе шағын ғылыми шығарма ретінде бағаланады да, белгілі бір тақырыпты талқылауға бағытталады. Біз кез келген келген тақырыпты алып, оны жазып кете алмаймыз. Кез келген жазба жұмысын жазу барысында дұрыс мақсат қоя білу маңызды: Эссе белгілі бір тақырыпқа байланысты арнайы мәселені талқылауға бағытталады. Сондықтан эссені жазбас бұрын оның мақсатын, одан кейін оның түрін анықтап алу қажет (Оспанов, 2020).

Ғалым эссенің келесідей түрін келтірген. Біріншісі – **анықтамалық эссе**. Эссенің бұл түрі әртүрлі жайттарға, идеялар мен түсініктерге анықтама береді. Дегенмен, анықтамалық эссенің қарапайым анықтамадан өзіндік айырмашылығы болады, өйткені бұл эсседе термин сөздердің мағынасы толық әрі жан-жақты қарастырылады. Одан

бөлек, эсседе терминдерді түсіндіру мақсатында мысалдар беріледі. Эсседе олардың мәні мен мағынасы түсіндірілуі үшін жинақталып, талданады. Осылайша сөздер мен терминдерге талдау жасалуы анықтамалық эссе деп аталады. Қарапайым анықтама түсінік беруге ғана бағытталса, анықтамалық эсседе бір сөздің не терминнің бірнеше мағыналық тұрғыдағы мәніне талдау жасалынып, түсіндіріледі.

Әңгіме эссе. Бұл пәнге байланысты маңызды ақпаратты қысқаша баяндауға бағытталады. Дегенмен бұл қарапайым қысқаша әңгімелеу түрінде болмайды, себебі оның жазылу құрылымы сақталуы тиіс. Әңгіме эссе белгілі бір мотивпен жазылады. Мұнда белгілі бір жайт баяндала отырып, оқырманын әңгіме арқауы болып отырған жайтпен толық қанағаттандыруға тырысады. Ал қысқаша әңгімелеуде оқырманды одан әрі ізденуге үміттендіріп, арқау болған жайтты сынауға жетелейді.

Әңгіме эссе адамдарды, олардың әңгімелерін және тәжірибелерін сипаттауға құрылады. Эссенің мақсаты – өзге адамдардың тәжірибесінен сабақ алуға үйрету.

Сипаттамалық эссе. Сипаттамалық эссе оқырманына қандай да бір жайтты сезіндіруге, сипаттап беруге бағыттайды. Сипаттамалық эссенің негізгі қызметі оқырманға эсеге арқау болып тұрған құбылысты, адамды, орынды мүмкіндігінде көз алдына елестететіндей етіп сипаттап беру. Автор сол себепті оқырманға өзінің ойын, белгілі бір құбылысты толықтай сөзбен жеткізіп беру үшін сөздік қорын кеңінен қолдануға тырысады.

Сипаттамалық эссе кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлімдерден құралып, сипатталатын жайт толыққанды қамтылуы тиіс. Бірақ кейде шағын параграф күйінде де жазыла береді.

Уәждемелік эссе. Уәждемелік эссе (уәждемелік хат деп те аталады) жоғары оқу орнына оқу мен белгілі бір бағдарламалары арқылы білім алу үшін құжаттар тапсыру барысында сұралуы мүмкін. Бұл эссені жазудағы басты мақсат – алдағы уақытта білім алатын сала мен жоғары оқу орнын таңдаудағы негізгі себепті көрсету және талапкердің білім құзыреттілігі мен тұлғалық қасиеттерін сипаттау. Уәждемелік эссе үміткердің құжаттарын қарау барысында алғашқы оқылатын құжат түріне жататындықтан, оның сәтті жазылуына ерекше мән беру керек.

Бакалавр, магистр, докторантура және оқу грантын иелену үшін жазылатын уәждемелік эсселердің бағыты мен құрылымы бірдей болғанымен, бакалавр үшін жазылатын эссенің академиялық салмағы аздау болады. Магистратураға жазылатын уәждемелік эсседе көбіне мамандыққа қатысты тәжірибе баяндалады. Ал докторантураға түсу үшін жазылатын эсседе тәжірибемен қоса ғылыми дәрежені алғаннан кейінгі болашақтағы жоспарлар жөнінде де баяндауына тура келеді. Сонымен қатар олардың көлемі де әртүрлі болып келеді.

Түсіндірмелі эссе. Мақсаты – кез келген жайтты оқырманынына түсінікті етіп жеткізу. Мұндай эссе үдерісті орын алу ретімен баяндауға бағытталады. Іздеу, дамыту, тіпті кейде идеяны түсіндіру үшін аргумент түрінде жазылуы мүмкін.

Дәлелді эссе. Мұндай эссенің мақсаты – өз оқырманын белгілі бір жайтты жасауға немесе жасамауға сендіру.

Аргумент эссе. Бұл эссенің түрі оқырманын қандай да бір даулы мәселенің бір жағының пайдалырақ екендігіне сендіруге бағытталады. Оның параграфты тұжырымға қарсы немесе оны жақтайтын пікірлерге байланысты құрылады. Мұндағы автордың негізгі ұстанымы оқырманды өз ойының дұрыс екеніне иландыру болуға тиіс. Ал аргументтері нақты, сенімді дәлелдер арқылы беру оқырманға автор ойының неліктен дұрыс екенін түсінуге мүмкіндік береді. Аргументтік эссені жазу арқылы тіл үйренуші

өзінің ойын нақты әрі дәлелді жеткізуге дағдыланады.

Аргументтік эссені жазудағы басты мақсаттың бірі тек автор өзінің қолдайтын пікірін жазып қана қоймай, қарсы пікірді де қарастыруы керек. Қарсы пікірді жазып, оны дәлелдер келтіру арқылы жоққа шығару жазба жұмысының негізгі міндеті болып саналады. Қарсы пікірді қарастыру автордың тақырыпқа қатысты ойын білдіру кезінде біржақты болмай, жан-жақты әрі объективті болғанын көрсетеді. Бұл оқырманның автор ұстанымына деген қызығушылығын оята түседі.

Аргументтік эссені жазудың, негізінен екі құрылымы кең тараған. Біріншісінде қарсы және қолдайтын пікірлер жеке-жеке параграфқа, яғни бөлімдерге бөлініп жазылады. Бұл құрылымда қолдайтын пікір қарсы пікірді жоққа шығара отырып, одан кейінгі параграфта жазады. Екінші түрінде қарсы пікірден кейін бірден қолдайтын пікірлер беріліп, оны жоққа шығарып отырады. Бұл құрылым тізбек түрінде жазылып, тақырыпшаларға байланысты параграфтарға бөлінеді.

Аргументтік эссе құрылымының бөлім немесе тізбек нұсқасын таңдау қажет екендігі тақырыпқа тікелей байланысты. Ең бастысы, автордың өз пікірін анық білдіруі мен қарсы пікірдің бұрыс екенін логикалық тұрғыда дұрыс жүйелеп беруінде.

Синтез эссе. Синтез эссе түрлері мәтіндерге талдау жасау арқылы ондағы маңызды деген пікірлерді өзара байланыстырып, тұтас бір жазба жұмысын жазуға бағытталады. Бұл эссе түрі көбіне жоғары оқу орындарының студенттерінен талап етіледі.

Синтез эссе басқа да эссе түрлеріне ұқсайды. Бұл эсседе дәлелдер мен аргументтер жазу үшін әртүрлі академиялық дереккөздер, дәрістер, сұхбаттар, зерттеу мақалалары қолданылады. Мұндағы мақсат – тақырыпқа қатысты түрлі пікірлерді бір мәтінге жинақтап, жүйелі түрде шоғырландыру арқылы негізгі ойды жеткізу.

Синтез эссесін жазу барысында мынадай қарапайым сатыларды орындауға тура келеді. Біріншіден, тақырыпқа байланысты кем дегенде екі мәтін алынады. Одан кейін бұл мәтіндерді қатар оқу арқылы талдау жасалады. Бұл кезде мүмкіндігінше түрлі-түсті қалам қолданып, түртпе жасап отыру керек. Содан кейін мәтіндердегі ұқсас немесе жақын ойлар мен идеяларды анықтау керек және оларды қалай біріктіруге болатындығы жөнінде ойлану қажет. Мәтіндерді салыстырып оқу барысында мынадай сұрақтарға іштей жауап іздеу керек: *Мәтіндердегі ұқсас идеяларды қалай анықтауға болады? Олар қалай берілген және оларды қалай салыстыруға болады? Бұл пікір бойынша келесі автор не айтқан? Бұл пікірмен өзге авторлар келісе ме?*

Синтез жасаудың негізгі мақсаты жинақтау болғанымен, ол тақырыпқа байланысты мәтіндерге талдау жасай отырып, белгілі бір тұжырымға, пікірге келу. Яғни синтез эссесін жазушы тақырыпқа қатысты мәтіндерді оқи отырып, өз тезисін ойлап табады. Синтез эссенің тезисі өзге эсселер тезисіндей бірінші кіріспеде толық сөйлем ретінде беріледі. Негізгі бөлім параграфтарында берілген пікірлер өзге мәтіндерден алынған авторлардың ойлары мен идеяларына сілтеме жасау арқылы қолдау тауып отыруы тиіс. Қорытынды бөлім эссе тезисінің дұрыс екенін көрсету мақсатында қамтылған пікірлерді жинақтап көрсетеді.

Синтез эссенің түсініктемелік және аргументтік деген екі түрі бар. Түсініктемелік синтез эссесі тақырыпты сипаттауға, түсіндіруге бағытталады, сондықтан мұнда аргументтік жайттарға көп тоқталмайды. Тақырыпты ашу, пікірді қолдау үшін қолданылған дереккөздер өзге академиялық мәтіндердегідей объективті тұрғыда беріледі. Аргументтік синтез эссенің негізгі мақсаты – белгілі бір тақырып жөнінде пікірталас өрбіту және берілген пікірлерді дәлелдеу. Мұнда қарапайым сипаттау немесе түсініктеме берілмей, пікірлер мен аргументтер арқылы беріледі және аргументтік

эссе құрылымы қолданылады. Бұл эсседе автор өз пікірін анық жазып, оны қолдайтын аргументтерді көрсетеді және ондағы әрбір тұжырымды дәлелдеп беріп отырады.

Аналитикалық эссе. Бұл эссе бір нәрсені талдауға бағытталады. Аналитикалық эссе белгілі бір тұжырымның, идеяның, құбылыстың және сипаттаудың бір бөлімін толық түсіндіру мақсатында жазылуы мүмкін. Негізгі мақсаты – оқырманға толық түсіндіру. Аналитикалық талдау үдеріс, анықтама, жіктеме, талдау кезінде жасалады.

Салыстыру эссесі. Салыстыру эссесі бір нәрсені басқа бір жайтпен салыстырып немесе бір-біріне қарсы қою арқылы сипаттап, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтайды. Ол үшін эсседе кем дегенде екі немесе одан да көп жайттар қарастырылады.

Кейде бұл эссе түрі Салыстырмалы немесе кереғар эссе деп аталады. Ұқсастықтарын түсіндіру – сәйкес келетін, бірдей және біртектес жақтарын сипаттау, ал айырмашылықтарын (кереғар жақтарын) түсіндіру – ерекшеліктерін, ұқсас емес жақтарының бар екенін көрсету. Бұл эссе түрі академиялық жазылым барысында кеңінен қолданылады. Салыстыру эссесін жазудың басты мақсаты – қарапайым сипаттау немесе түсіндіру емес, мәтін идеясын сыни тұрғыда байланыстыра білу және талдау жасалып отырған жайтты жан-жақты қарау, салыстыру арқылы өзара байланысын анықтау мен олардың маңыздылығын көрсету.

Себеп-салдар эссесі. Бұл эссе түрі оқырманға белгілі бір жайттың туындау себебі мен оның өзге құбылыстарға әсер етуін түсіндіруге бағытталады.

Себеп-салдар эссесінің құрылымын бөлім немесе тізбек түрінде жазуға болады. Бөлім түрінде жазу үшін әрбір себепті жеке-жеке параграфқа жазып, содан кейін барлық салдарын екінші бөлім ретінде бірге жазуға болады. Себеп-салдар эссесінде бірінші себебі туралы мәселе беріледі, өйткені себептен кейін салдар туындайды. Кейде берілген тақырып немесе тапсырмаға байланысты эссе тек себептерді яки салдарды ғана қамтуы мүмкін.

Бұл эссе түрін жазғанда, оның құрылымы мен мақсатын айқындап алған дұрыс. Себебі мұндай эсседе бір себептен бірнеше салдар туындауы мүмкін, осы жағдайда негізгі себепті бірінші көрсетіп, салдарын соңынан беруге немесе салдарды сипаттап, содан кейін оны тудырушы негізгі бір себебін ғана түсіндіріп беруге болады.

Себепті сипаттау барысында қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері: ... тудырушы бірінші себеп; екінші себеп; ... туындауының басты себебі ... болып саналады; ... себебінен ... пайда болады; өйткені оған алып келген негізгі себептерінің бірі ...

Салдарды сипаттау барысында қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері: негізгі салдары ... болып саналады; басқаша салдары ретінде ... көрініс тапқан; салдарынан ...; сол себепті; ... туындау нәтижесінде ... пайда болады; аталған себепті нәтижесінде ... туындайды.

Сыни эссе. Қандай да бір орын алған құбылыстың артықшылығы мен кемшілігін бағалау мәнінде жазылады. Мақсаты: бір жұмысқа жан-жақты түсінік беру; жұмыс барысында автордың идеясын беру жүйесіне, жолына, логикалық құрылымына талдау жасау; автордың пікірін дәлелді тұрғыда беру жолына талдау жасау; жұмыстың артықшылықтары мен кемшіліктеріне талдау жасау; жұмысты сынау.

Келісу немесе келіспеу эссесі. Келісу немесе келіспеу эссесін жазудың басты мақсаты – сыни ойлауды қалыптастыру және өз пікірін дәлелді тұрғыда жеткізе білу. Сондықтан өз ойын нақты мысалдар келтіру арқылы жеткізуге тура келеді. Бұл эссе аргументтік эссе мен тиімді және тиімсіз жақтарын талқылау эссесіне ұқсас. Аргументтік эсседе пікірлатас туындайтындай тезисті негізге ала отырып, автор өз

пікірін дәлелдеуге тырысса, тиімді және тиімсіз жақтарын талдау эссесінде неліктен мұндай ойда екенін дәлелдеуі тиіс. Келісу және келіспеу эссесінде автор өз ойын жеке тәжірибесі мен зерттеу жұмыстарының нәтижелері арқылы дәлелденген фактілер мен тұжырымдар негізінде нақтылап отыруы керек.

Келісу немесе келіспеу эссесін жазу үшін алдымен берілген тапсырманы мұқият түсініп алу қажет, содан кейін автор қандай жағдаймен келісетінін және келіспейтінін анықтап алуы тиіс. Келісетін жағдайды не үшін таңдағаны мен келіспеу себептері туралы ойланып, оларды қандай дәлелдермен растай алатынын қарастыруға тура келеді.

Кей жағдайда келісу немесе келіспеу эссесінде сұрақ Бұл пікірмен келісесіз бе, келіспейсіз бе? деп қойылуы мүмкін. Бұл жағдайда қаншалықты деген сөзге мән беру керек. Мұндай сұрақ қойылған эсседе автор мәселемен қаншалықты келісетінін немесе келіспейтінін көрсетуіне тура келеді. Әдетте, мәселемен автор:

1. Толықтай келіседі немесе келіспейді. Бұл жағдайда автор бір бағытқа көбірек тоқталады. Мәселен, келісетін жағдайға осыған қатысты аргументтерді келіспейтін жағдайда қарағанда көбірек жазады.

2. Жартылай келіседі немесе келіспейді. Бұл жағдайда екіжақты пікір тең беріледі. Яғни автор мәселемен келіспей, оған екі пікір көрсететін болса, келісетіндегі жөнінде де екі пікір жазады.

Автор мәселеге деген көзқарасына қарай эссе құрылымдарының бірін таңдай алады. Мұнда келісетін жағдайда келісетіндігі жөнінде параграфты келіспейтіндігі жөніндегі параграфтан кейін бергені дұрыс. Себебі оқырманның есінде соңында оқыған ақпарат көбірек сақталады. Ең бастысы, эсседегі әрбір параграфтың жазылу мақсатымен қатар, ондағы әрбір сөйлемнің жазылу мақсаты айқын болып, автордың ойын нақты білдіруге қызмет етуі тиіс.

Үдеріс эссесі. Бұл эссе құбылыстың жүзеге асырылу, жасалу немесе тоқтатылу үдерісін талқылауға бағытталады. Сонымен қатар оның негізгі мақсаты – эссені оқыған адамның осы құбылысты толық түсінуіне және оны оқып болғаннан кейін қандай да бір әрекет жасауына ықпал ету. Әдетте, үдеріс эссесінің талабы оқиғаны баяндағанда және өмірбаян жазылғанда қолданылады. Сонымен қатар үдерісті жазу химия, физика немесе биология пәндерінде белгілі тәжірибені жүзеге асырудың жолдарын баяндауда да кеңінен қолданылады.

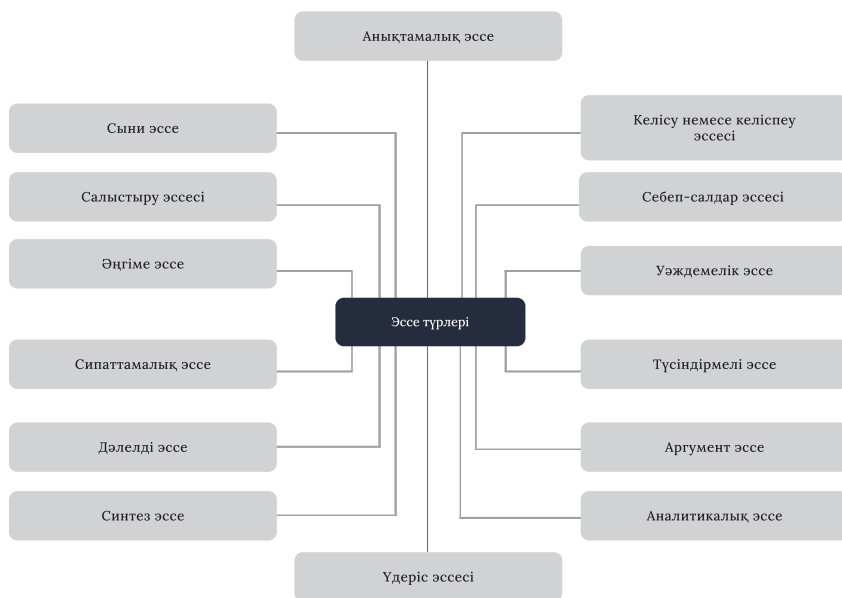
Үдеріс эссесін жазудың басты талабы – хронологиялық реттілікті сақтау. Мұндай эссе берілетін идеяның уақыт бойынша орын алуын сипаттап беруге, оқырманға түсінікті түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Мәселен, үдерісті уақыт кезеңдері бойынша баяндау қазақ ауыз әдебиетінде кеңінен қолданылады (Күлтегін жыры).

Үдеріс эссесін жазу кезінде мынадай критерийлерді білген дұрыс:

- Тақырып жөнінде зерттеу жасау. Зерттеу арқылы тақырып жөнінде барлық ақпараттың қолыңызда екеніне сенімді болуыңыз керек.
- Жоспар құра білу. Үдеріс эссесінің құрылымына сай ақпаратты беру жолдарын жазып, мәлімет қалып қоймайтындай тексеріп отыру керек.
- Жазуға қажетті уақытты мейлінше дұрыс жоспарлап, соған сәйкес жүру керек.
- Эссе аяқталған соң қайта оқып шығып, қателерін түзетіп және оны тапсыруға дайындау керек.

Өзге эсселердегідей үдеріс эссесінде де тезис жасауға аса мән берген абзал. Тезисте үдеріс эссесінің белгілі бір үдерісті немесе іс-әрекеттің орын алу жолдарын сипаттауға бағытталғандығы жөнінде ақпарат беріледі (Оспанов, 2019), (Оспанов, 2020).

Осылайша қазіргі таңда эссенің 10 түрі бар:

9-сызба. Эссе түрлері

Келтірілген эссе түрлері туралы білім оқушыларға берілмейді. Олар эссенің қандай түрлері болатынын білмесе, әрқайсысына тән белгілер мен мақсатын танымаса, эссені жазу дағдысы толық қалыптасып шыға алмайды. Эссе форматын жазба жұмысының негізгі түрі ретінде берді ме, ендеше эссе жазып үйрену дағдысы жеке қарастырылу қажет. Балада эссе туралы нақты білім қалыптаспайынша, бұл шығармашылық жұмыс түсініксіз форматта қалып кете бермек.

Одан бөлек кең таралған аргументативті эссені барлық тақырыптарға қоюдың ешқандай қажеттілігі жоқ. Эссенің басқа да түрлерін үйретіп, тақырыпқа сай іріктеп беру – біздің міндетіміз.

Дегенмен эссені ғана жазба жұмысының ең негізгі жемісі ретінде қарастыру да дұрыс емес деп ойлаймыз. Кез келген тақырыпты алып, оны эссе форматына айналдырып жазып шығу, одан бөлек әр жыл сайын өзгермейтін жазба форматы, ең алдымен оқуға қызықтырғаннан гөрі жалықтырып жібереді. Алтыншы сынып оқушысы да, он бірінші сынып оқушысы да эссені жаза беретін болса, эссенің де мәні жоғалмақ. Әр функционалдық стильдің өзіне тән жазба жұмыстары барын ұмытпау қажет. Жазылым әрекетінде бір ғана эссемен шектелу дұрыс емес. Оқыту формасы қызықты болып, түрленіп тұрмаса, оқушының білім алуға қызығушылығы сөнеді. Бұл дегеніміз – қазақ тілін үйрету проблемасы одан әрі ушығады деген сөз.

Эссе туралы Ұлыбританиядағы Англия Политехникалық университетінде Maureen Fitzgerald Эссені не үшін жазамыз? мақаласында келесідей аргументтерді келтіреді: біріншіден, эссе оқу процесіне көмектесіп, зерттеп отырған тақырыпты жақсырақ түсінуге жұмыс жасайды. Түсінік сыни ойлауға, ақпарат қорын анализдеп, қажеттісін сұрыптауға үйретеді. Екіншіден, жазылым әрекетін дамытады. Ақпаратты

өндеп, түсінікті жазу және нақты фактілер негізінде ашық көзқарасты білдіру – эсседе орындалатын негізгі жұмыстар ретінде бағаланса, бұл процестердің барлығы жазылым дағдысын дамытады. Үшіншіден, эссе құрылымы нақты болғандықтан, оқытушы сіздің дамуыңызды, жазу әрекетін белгіленген критерийлер негізінде бағалай алады (Journal of geography in higher education, 1994).

Келтірілген аргументтерді негізге алсақ, эсседе келтірілген мақсат пен міндеттемелер, оны жазудың негізгі мәні B1 деңгейінен бастап, яғни оқушыда біршама білім қалыптасқанда, жас ерекшелігімен салыстырсақ та дүниетанымы қалыптасқан, өзінің ойын, тұжырымын нақты дәлелдермен келтіре алатын жасқа келгенде жазылуы керек. Бастауыш деңгейде тіл үйренуші өзінің пікірін нақты дәлелдермен тұжырымдау үшін оған лексикалық қор немесе тіл байлығы, синтаксистік тұрғыдан да сөйлемдерді жазу мен құрастырудың нақты талаптары, орфографиялық тұрғыдан сауаттылығы – осының барлығын өтпей, білмей, оқушы эссені дұрыс әрі сауатты деңгейде жаза алмауы мүмкін. Эссені жазу нақтылыққа апарады екен деп, бесінші сыныпта отырған оқушыға немесе A2 деңгейінде үйреніп жүрген тіл үйренушіге нақты талаптары қойылған, өзінің пікірін үгіттеуге немесе белгілі бір ойды салыстыруға бағытталған жазылым тапсырмасын бере алмасымыз анық. Сол себепті бастауыш деңгейде немесе B2 деңгейіне жетпей оқушыға жазылым әрекеттерінің басқа да түрлерін беруге ұсыныс білдіреміз. Мәселен, жазба жұмыстарын орындатуда жазбаша жаттығулар, қысқа мәтіндерді жазу, диктант, іс-қағаздар стиліне жататын әртүрлі форматтағы құжаттарды жасау, мазмұндама, сөздікпен жұмыс және шығарма сияқты тапсырмаларды беруге болады.

Эсседен бөлек кең форматта қолдануға болатын жазылым әрекеті – **шығарма**. Эссеге қарағанда шығарма қарапайым және орта деңгейлерде көптеп берілуі тиіс. Өйткені шығарма оқушының қиялын дамытады, ойын шектемейді. Ал B1-B2 деңгейлеріне қарай нақты, мақсаты айқындалған, тақырыбы келісімді эссе берілу қажет.

Шығарма – оқушының жеке тұлға ретінде өзін көрсете алуының белгісі, дағдылы жұмыстың көрінісі. Оқушының ауызша сөз саптауын қалыптастыруды біз қиын дейміз, ал ойын жазбаша түсіруге қалыптастыру одан да қиын. Олай болса, бұл – жүйелі түрде жүріп отыратын ұзақ үдерістің түпкі нәтижесі.

Шығарма жазу барысында оқушылар білімдерін бекітеді; өз беттерімен жұмыс жасау дағдысын қалыптастырады; белгілі бір жоспар аясында өзінің ойын жазбаша форматта жеткізуге үйренеді; қажетті деректі тауып, өндеп, шығармаға қосуға дағдыланады.

Қазіргі мектеп бағдарламасында диктанттар мүлдем берілмейді немесе аясы тарылып, жиілігі азайған. Диктант, әсіресе жазба жұмысының орфографиялық немесе пунктуациялық қателерін анықтап, солармен жұмыс жасау үшін қажет. Диктант жазу барысында мұғалім тарапынан келесідей талаптар орындалуы маңызды: Диктант үшін ұсынылатын мәтіндер орфографиялық тұрғыдан таныс, яғни өткен сабақ материалдары негізінде алынады. Егер мәтін құрамында өтілмеген емле, тыныс белгілері немесе айтылуы мен жазылуы қиын сөздер кездессе, олар түсіндіріліп, тақтаға жазылады; диктанттың қай түрі болсын мәтін орфоэпиялық заңға сүйеніп, кідіріс (пауза) жасап, негізінен үш рет оқылады; мәтінді жазбас бұрын оқушыларға оны бар ынта-зейінімен тыңдап, мазмұны бойынша жазу, ауыр тиетін сөздерді қадағалап отыру тапсырылады; мұғалім мәтінді ең баяу жазатын оқушының үлгеріп жазу жылдамдығын сақтап оқиды. Диктант жазылып болған соң мұғалім мәтінді тағы бір рет түгел оқып шығады. Оқушылар жазғандарын мұғалімнің оқығанына ілесе тексеріп, қалып қойған сөз, әріп болса, қол

көтеріп сұрап, мұғалімнің қайталауымен толықтырылады. Ең соңында оқушылар жазған мәтіндерін өз беттерімен тексеріп шыққан соң, диктант дәптерлері жинап алынады.

Жазылым тапсырмасында диктанттың бір ғана түрін емес, әртүрлі формасын ұсынуға болады. Мәселен, сөздік диктант, ескерту диктанты, еркін диктант, көру диктанты, іріктеу диктанты, шығармашылық диктанты, дұрыс құрылмаған сөйлемдерден байланысқан мәтін құрау, қысқартулармен көшіру, сөздерді қосу арқылы сөйлемдерді көшіру.

Сөздік диктантта оқушы сөздерді қатесіз жазады; ережеге бағынбайтын сөздерді дұрыс жазуға дағдыланады.

Ескерту диктанты – есту диктантының түрі. Мақсаты – мәтін, сөз жазғанға дейін орфограммаларды түсіндіру арқылы қателерді ескерту. Тақырыпты өтудің бастапқы кезеңдерінде қолданылады.

Жазу алдында орфографиялық талдау жүргізіледі – білім алушылар сөздің қалай жазылғанын және неге солай жазылғанын түсіндіреді.

Еркін диктантта мәтінді жазу барысында білім алушылар жекелеген сөздерді ауыстыра алады, сөйлемнің құрылымын өзгерте алады. Мәтін әуелі тұтас оқылады, сонан соң бөліктері бойынша (3-4 сөйлем); әрбір бөлігі қайталап оқығаннан кейін жазылады. Білім алушылар мәтіннің әр бөлігін есте сақтау арқылы жазады. Бұл жұмыс түрі білім алушыларды мазмұндама жазуға дағдыландырады.

Көру диктанты білім алушылардың көру, есту, есте сақтау, затты тану сияқты қабілеттерін дамыту мақсатында жүргізіледі. Көру диктанты үшін әріп, буын, жеке сөздер, сондай-ақ жазылуы қиын сөздер мен сөз тіркестері және шағын мәтіндер, жұмбақтар, мақалдар, жаттауға берілген өлеңдерді алуға болады.

Суретті диктант (дыбыссыз диктант) – мұғалімі үнсіз пәндік суретті көрсетеді, білім алушылар заттың атауын жазады.

Іріктеу диктанты – есту немесе көру диктантының түрі. Бүкіл мәтінді жазу емес, тек қана оқылған ережелер орфограммасы бар сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді жазғызу. Қосымша тапсырма қоса жүруі мүмкін.

Шығармашылық диктант – үйрету диктанттарының ішінде мазмұн, құрылым, әдіс-тәсіл жағынан ең күрделісі, білім алушылардың ойлау қабілетін, сөздік қорын, білім деңгейі мен өздігінен жұмыс істеудегі шеберліктерін арттыру көрсеткіші. Бұл диктанттың көп нүктенің орнына тиісті әріптерді қою, сөздерді дұрыс орналастыру арқылы сөйлем құрау, басы жазылған мәтінді аяқтау сияқты басқа диктанттарға ұқсамайтын өзгешеліктері болады.

Қысқартулармен көшіруде сөйлемнің жеңілдетілген түрін жазады, сөзді жазу кезінде емле ережелерін қолданады.

Сөйлемдерді көшіруде сөздерді қосу арқылы сөйлемдерді жаза алады; сөйлемдерді жазу кезінде емле ережелерін қолданады. Диктанттың басты мәні – оқушыны сауатты жазуға үйрету. Бұл мақсат орындалу үшін мұғалім баладан диктант алып отыруы қажет.

Кез келген жазба жұмысы оқушының қабілетін шындайды әрі өтілген тақырыпты бекітуге септігін тигізеді. Тақырыпты қаншалықты деңгейде өтілгенін текерудің ең ұтымды жолы – жазба жұмысы. Өйткені оқушы немесе кез келген тіл үйренуші белгілі бір тапсырманы орындағанда, аялық білімі болуы тиіс: сөйлемдердің, сөздердің бір-бірімен логикалық байланысы болуы үшін оқушы сөздерге дұрыс жалғау жалғауды үйренеді, ойын күрделендіру мақсатында құрмалас сөйлемдерді, бірыңғай және үйірлі мүшелерді қолданудың ұтымды тәсілдерін біледі әрі қолданады, орфографиялық қатесіз жазуға машықтанады. Осылардың барлығы бір ғана жазба жұмысы кезінде белгілі болады.

Жазба жұмысы, сонымен қатар оқушының қиялын, ойды жеткізу машығын дамытып, шешендікке, сөз оралымдарын жүйелі қолдануға үйретеді. Осылайша тақырыптың қаншалықты дәрежеде меңгерілгенін түсіну, білу үшін жазба жұмыстарын жүргізіп отыру маңызды.

Ал ауызша тапсырмалар оқушының сөйлеу әдебін, орфоэпиялық норманы сақтап сөйлеуге, өзінің ойын дұрыс әрі сауатты жеткізуге үйретпек. Ауызша тапсырмалар әр уақыт түрленіп, өзгеріп отыруы маңызды. Бұл орайда әр деңгейде қолдануға болатын ауызша тапсырмалар түрлеріне жеке тоқталатын боламыз.

Мәтін тудыру әр деңгейде әртүрлі жүзеге асады. Бастапқы деңгейде тіл үйренуші ауызекі сөйлеу стилін құрайтын сұхбат, кеңес, әңгімелеу, оқылған мәтінді баяндап беруге; публицистикалық стильге жататын қысқаша баяндалған хабарламаларды оқып, өзі де жарнама сөзін, хабарландыру немесе хат жазуға; қысқаша берілген ақпараттарды оқып, оларды талдауға үйренеді. Бұл процестердің барлығы міндетті түрде шиыршық әдісіне салынып, соның аясында әр жыл сайын күрделеніп тұрса, оқушы әр жаңа ақпаратқа тез бейімделеді; қайталанып, жарамды болған әрекет түрі жатталады да, күнделікті өмірде де көрінісін табары анық. Келесі тақырыптарда әр деңгейге арналған мәтін тудыру дағдысына кеңінен тоқталып, оны ұйымдастыру мен алынған білімді жаратуға кеңірек тоқталатын боламыз.

A1, A2 деңгейіндегі мәтін тудыруға кететін қателермен жұмыс

Мәтін тудыру процесі екі түрлі деңгейден тұрады: ауызша мәтін және жазбаша мәтін. Ауызша мәтінді тудыру кезінде де, жазба мәтіндерін жасаған уақытта да біз белгілі бір нормаға сүйенуіміз қажет. Ауызша мәтіндерде орфоэпия заңдылығын, жазбаша мәтіндерде орфография заңдылығын негізге аламыз. Мәтін дұрыс шығуы үшін оның грамматикалық қырынан бастап пунктуациялық ерекшеліктерін, нормасын сақтаған кезде ғана мәтін межесіне жетіп, түпкі мақсатына жетеді.

A1 мен A2 деңгейлерінде мәтін тудыру жазбаша да, ауызша да орындалуы маңызды. Бастапқы деңгейде де оқушы ең алдымен мәтіндермен танысады, содан кейін барып мәтін бойынша ауызша не жазбаша тапсырмаларды орындайды. Біз ауызша тапсырмаларды да, жазба жұмыстарын да жеке-жеке қарастыруды жөн көрдік. Ең алдымен, оқушыға берілетін жазба жұмыстарына тоқталайық.

Бұл деңгейге жататын тапсырмаларды орындау кезінде келесідей критерийлермен жұмыс жүргізу талап етіледі:

- Жазба жұмыстарын орындау барысында каллиграфиялық, пунктуациялық, орфографиялық заңдылықтарды қолданады.
- Тұтас жазбаша пікір қалыптастыру үшін бөлімдерді қиыстырып қамтиды.
- Мәтіннің құрылымын сақтайды (басы, оқиғаның дамуы, шарықтау шегі, соңы).
- Грамматикалық нормаларды сақтайды.
- Материалдың құрылу логикасын сақтайды (мазмұндама, шығарма)

(Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022).

Осылайша, тіл үйренуші жазба жұмыстарын орындау кезінде орфографиялық норманы сақтап жазуы міндетті. Тұтас бір мәтінді жазу барысында логикалық байланысты, ой жүйелігін сақтай отырып, жаза білуі шарт.

Келтірілген критерийлерді басшылыққа ала отырып, бастауыш деңгейде төмендегідей жазба жұмыстарын орындата аламыз (31-кесте):

Жұмыс түрлері	Дескриптор
Диктант	Тіл үйренуші жазу барысында орфографиялық ережелерді сақтайды; мәтіндегі сөздерді қатесіз жазады және әріптерді дұрыс жазады; мәтіндегі сөздерді өзгертпей жазады; үндестік заңына бағынбайтын сөздерді дұрыс жазады; айтылуы мен жазылуы әртүрлі сөздерді дұрыс жазады; тыныс белгілерін дұрыс қояды (оқу бағдарламасы аясында); грамматикалық тапсырмаларды дұрыс орындайды.
Оқылым	Мәтіндегі каллиграфиялық ережелерді сақтай отырып, ұқыпты көшіріп жазады; сөйлемдердегі сөздердің орнын ауыстырмай және сөздерді қалдырмай көшіріп жазады.
Жазылым	– Тіл қолданушы өзі, жұмысы мен таныс адамдары және мекенжайы туралы, жай сөйлемдер мен фразаларды жаза алады. – Тіл қолданушы бір-бірімен байланыссыз жай сөйлемдерді жаза алады. – Орфографиялық, грамматикалық және пунктуациялық нормаларды ескере отырып, баяндау сипаттағы мәтіндерді құрастыру үшін тиісті лексикалық бірліктерді пайдаланады.
Айтылым	Тіл үйренуші тақырыпты жақсы түсінгендігін көрсетіп, мазмұнын ашып жазады; берілген мәтіннің негізгі ойын анықтайды; мәтін бойынша қарапайым жоспар құрады; мәтіннің мазмұнын жоспарға сәйкес жазады; мәтіннің мазмұнын автордың ойы мен логикалық жүйесін сақтай отырып жеткізеді; жазба жұмысының графикалық рәсімдеу нормаларын сақтайды; мәтіннің бастапқы стилін сақтайды (мазмұндама үшін); орфографиялық және тілдік қателіктерді жібермей жазады; сөздік қорының бай екенін көрсетеді; сөздерді мағынасына сәйкес қолданады.

31-кесте. Бастауыш деңгейде орындалатын мәтін тудыру тапсырмалары

Бастауыш деңгейде негізінен үш түрлі тапсырмаларды орындату жиі көрініс табады. Бірінші тоқталатынымыз – көшіріп жазу диктанты. Бұл тапсырма көбіне бастауыш сыныптарда немесе оқушы әріп танып, жазуға енді үйреніп бастаған уақытта немесе көркем жазу мақсатында беріледі. Көшіріп жазу диктанты шығармашылыққа негізделмесе де, оқушының болашақта дұрыс сөйлем құрауына, сөйлемдердің бір-бірімен дұрыс байланыста құрылу керектігіне үйретеді.

Көшіріп жазу диктантының бірден-бір ерекшелігі – оның мәтіндегі орфографиялық, пунктуациялық ережелерді сақтай отырып, ұқыпты көшіріп жазуына, сөйлемдегі сөздердің орнын ауыстырмай, дұрыс формада жазуға бастамашы әрі көмекші құрал ретінде бағаланады.

Оқушы фонетика заңдылығын бастауыш деңгейден бастап үйренеді десек, бұл деңгейде қ мен к-нің қолданудағы айырмашылықтарын білуі тиіс. Сөз жуан болса, жалғанатын қосымша да жуан болатынын, ал жіңішке сөзге жіңішке қосымша жалғанатынын білуі керек. Одан бөлек, сөзді буынға, тасымалға бөлудегі тілдік норманы білу – бастауыш деңгейге қойылатын талаптар. Бұл талаптардың сақталуы оқушыға шығармашылық жұмыстарға еркіндік бермес бұрын қазақ тілінің өзіне тән тілдік жүйесін үйретіп алу қажет. Ал тіл нормасын жазба форматында дәл осы көшіріп жазу диктанты арқылы іске асыруға болады.

Мысал ретінде келесідей мәтінді алып, оны сабақ кезінде қолданудың ұтымды жолын көрсетейік (27-мәтін):

Біздің қала

Біз Алматы қаласында тұрамыз. Алматы қаласы – ең әдемі қалалардың бірі. Таудан төмен қарай созылған тіп-тік, әдемі көшелері неше түрлі ағаштармен көмкерілген. Көшелердің екі жағынан сылдыраған мөлдір бұлақтар ағып жатады. Достық атындағы сарай, Спорт сарайы, Оқушылар сарайы және көп қабатты қонақ үйлер өздерінің керемет көркемдігімен көздің жауын алады. Қаланың оңтүстігін басынан өмір бойы қар кетпейтін ақ бас Алатау қоршаған. Тау беттерін қысы-жазы өзгермей, ылғи жап-жасыл болып тұратын шыршалар мен қарағайлар, ақ қайыңдар жапқан.

Қалада тарихи орындар, мұражайлар, көрікті жерлер, бақтар өте көп. Қаланың батысы мен шығысынан Үлкен Алматы, Кіші Алматы өзендері ағып жатады. Алматы қаласының табиғаты – сирек кездесетін тамаша табиғат!

(100 сөз)

27-мәтін

Мәтін қысқа, түсінікті. Мәтіннің бас аяғы Алматы қаласы туралы. Мәтінде назар аударып, көңіл бөлуге тұратын деталь – жалпы есім мен жалқы есім. А1 мен А2 деңгейлерінде зат есімдер тақырыбы өтілген уақытта, оның мағыналық топтарына да тоқталуымыз заңды. Зат есімдер тақырыбындағы жалпы есімдер мен жалқы есімдер тақырыбының жазба кезіндегі айырым белгісі – жалқы есімнің бас әріппен қолданып жазылуы. Әдетте бұл грамматикалық тақырып бастауыш сыныпта немесе қазақ тілін енді үйреніп бастап жүрген үйренушілерге түсіндіріп жатады. Оның тәжірибелік кезіндегі көрінісі дәл осы мәтіннен табылған. Мәтіндегі Достық даңғылы, Спорт сарайы, Оқушылар сарайы, Алатау, Үлкен Алматы мен Кіші Алматы сияқты атаулар жалқы

есім болып тұр. Жалқы есім мен жалпы есімдерді бекіту мақсатында бұл мәтінді жаттығу күйінде беріп, содан соң оқушыдан сұраса, бала өзінің жазып отырған тапсырмасына мән бере қарайды да, сабақ кезінде алған теориялық білімін тәжірибемен ұштастырады.

Әдетте сөйлемнің түрлері үшінші сыныптан бастап түсіндіріле бастайды. Оқушы хабарлы, сұраулы және лепті сөйлемдердің бір-бірінен айырмашылығын түсініп, олардың мағыналық жағынан ерекшеліктерін ажырата алуы керек. Сонымен қатар теориялық білім әр уақыт тәжірибемен ұштасып отыруы маңызды. Мәселен, алынған мәтінде лепті сөйлем кездескен. Оқушы мұғалімге лепті сөйлемнің қойылу себебін түсіндіріп, оның хабарлы сөйлемнен ерекшелігін ажыратып айтып берсе, алынған теориялық білім тәжірибе жүзінде ұштасты деген сөз.

Көшіру диктаны бастауыш сыныпта немесе ең бастапқы деңгейде үйретілсе, пайдаға асады. Ал VІ деңгейінде, яғни оқушының танымы жетіліп, өзі сөйлем құрай алатын деңгейге жеткенде, өзі сөйлем құрастыра алған уақытта, көшіріп жазу диктантының пайдасынан зияны көбірек болады. Ол кезде оқушының алған жұмысы жаңа білім ретінде бағаланудан қалады. Сол себепті жазба жұмысының ең алғашқы түрі тек оқушы қазақ тілінде әріп танып, сөйлем құрауды үйреніп жүрген кезінде көшіріп жазу процесі жүзеге асырылуы тиіс. Ал бұл жұмыс бірте-бірте диктантқа ұласуы маңызды.

Алдыңғы тақырыпта диктанттың бірнеше түріне тоқталған болатынмыз. Қазақ тілінде сауатты жазуды үйретудің бірден-бір ұтымды жолы – диктант жаздыру. Диктант жазуда тіл үйренушінің жазу нормасын қалыптастыруға күш жұмсалады. Тіліміздегі сөздер фонетикалық, морфологиялық-фонематикалық және тарихи-дәстүрлі принциптер бойынша жазылады. Фонетикалық принцип – сөздердің дыбыстық өзгеріске ұшырауы негізге алынып, айтылуы (естілуі) бойынша жазылуы; морфологиялық-фонематикалық принцип – сөздердің айтылуында көршілес дыбыстардың дыбыстық өзгеріске түсуі ескерілмей, түбір тұлғасы (негізгі фонетикалық түрі) сақталып жазылуы; тарихи-дәстүрлі принцип – сөздердің тілде қалыптасқан тұлғасы бойынша жазылуы (32-кесте):

Морфологиялық фонематикалық	Фонетикалық	Тарихи-дәстүрлі
Жарқабақ	Бүгін	Совхоз
Қарақалпақ	Білім	Хат
Ақуыз	Пәуеске	Хал

32-кесте. Сөздерді жазу принциптері

Орфографияда ескерілетін бұл үш принципті тіл үйренушінің қабылдауы мен жасына сай түсініп отыру – мұғалім міндеті. Кейбір сөздердің тарихи-дәстүрі бойынша *шәй* деп айтылғанымен, *шай* деп жазылатынын, қатаң дауыссыз дыбыс өзінен кейін тек қатаңдарды қабылдайтынын түсіндіріп беруде бұл принциптерден аттай алмаймыз, бірақ баланың тіліне, оның қабылдауына сай икемдеп, түсіндіріп беру арқылы баланы сауатты ету жолында үлкен еңбек етеміз.

Мәселен, бастауыш деңгейде қарапайым *ләззат* сөзін *ляззат* деп жазатын тіл үйренушілер саны көп. Оның теориялық негізі осыдан шығады: сөз басындағы ж, ш дыбыстары мен й дыбысының ортасында келген а дыбысы көбіне жіңішке ә болып

айтылады, алайда а әрпі жазылады: жай, жай-жапсар, жайлау, жайсаң, жайт, шай, шайқас, шайтан, шайыр. Сөздің алғашқы буынындағы не алдыңғы буындарындағы жіңішке дауыстылардың әуенімен келесі буында жіңішке айтылатын (естілетін) ә дыбысының орнына а әрпі жазылады: ләззат, рәсуа, Жәмила, тәкаппар (Ерғалиев, 2016).

Бастауыш деңгейден бастап оқушы немесе кез келген тіл үйренуші бөлек және бірге жазылатын сөздердің айырымын білуі маңызды. Бұл тұрғыдан да жүйелі білім берілуі қажет. Бірге жазылатын сөздер мен бөлек таңбаланатын сөздердің айырымын білдіруде келесідей шарт орындалуы маңызды (33-34-кесте):

Форма	Мысал
Тұлғасы өзгертіліп барып біріккен сөздер	Биыл, ашудас
Еш, әр, кей, бір, қай, әлде сөздерімен біріккен есімдік, үстеу сөздер	Ешкім, біржолата
Терминдік мәнге ие болған атаулар	Сөзжасам, баспасыз, алыпсатар
Екі-үш түбірден құралған аңқұс, жан-жануар, өсімдік және т.б. атаулар	Қараторғай, сужапырақ
Екінші сыңары аралық, тану, сымақ деген сөздер	Абайтану, халықаралық
Бірінші сыңары фото, электр, радио, авто, авиа, аэро, кино, гидро, агро, транс, инфра, ультра, гипер, екінші сыңары қазақ сөздері	Аэрошана, фотосурет
Екі-үш сөзден құралған кісі аттары мен географиялық атаулар	Досжан, Екібастұз
Ұлы, қызы сөздері фамилияны және әкесінің атын білдіретін сөздермен тіркескенде	А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов

33-кесте. Бірге жазылатын сөздер

Форма	Мысал
Күрделі атаулар	Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы
Күрделі сан есім, сын есімдер мен етістік	Он бір, көк ала, оқып отыр
Есім, еліктеуіш сөздер мен етістіктерден құралған сөздер	Ән салу, жарқ етті
Еш, әр, кей, бір, қай, әлде есімдіктері тіркескен зат есімдер	Еш адам, бір жұмыс, бір кісі
Тұрақты тіркестер	Бас тарту, қол ұшын беру
Екі зат есім қатар айтылып, бір ғана затты, құбылысты, ұғымды атап, алдыңғысы соңғысының тегін, неден, кімге арналғанын, немен жұмыс істейтінін және өзге заттардан ажыратылатын белгілерін білдірсе	Ат қора, ағаш тарак, ұл бала, ортан жілік, бас сүйек

34-кесте. Бөлек жазылатын сөздер

Бұл айырым белгілерді білу – оқушының міндеті. Оқушы бірінші кезекте дұрыс жазуда біріккен сөздер мен бөлек жазылатын сөздердің аражігін ажыратып алуы маңызды. Жазу кезінде, осылайша, сөздердің фонетикалық заңдылығын сақтағаннан бастап, біріккен сөздерді немесе тіркес сөздерді жазуды үйренеді, бірте-бірте қазақ тілінің нормасы мен емлесін біліп, сауатты жазуға машықтанады.

Грамматикалық сауаттылық тілді үйрету барысында жеке қарастырылмайды. Қарастырылмауы да керек. Мұғалім оның барлығын сабақ кезінде мәтінмен жұмыс жасау

барысында да, мәтін тудыру кезінде де тапсырма орындатқызып, жазба жұмыстары кезінде жасаған қателіктерін санап көрсетіп, оны болдырмау жолын түсіндіріп берсе, диктант жұмысында да, басқа да сынау жұмыстарында да тіл үйренуші қателерін өзі түзейтін деңгейге жетіп, сауатты жаза алатын деңгейге жетеді.

Қазіргі таңда диктант жұмыстарын жүргізу әлдеқайда қысқарған. Оқушыға коммуникативтік құзіреттілік қалыптастырамыз деп, оның сауаттылығын төмендетіп жатқан жоқпыз ба деген заңды сұрақ туындайды. Өйткені шынтуайтында коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастыру тек қана ауызша полилог, диалог жүргізуден тұрмайды. Оның ауқымы анағұрлым кең. Оқушы коммуникативтік құзіреттілігін жазба жұмыстарынсыз толыққанды іске асыра алмақ емес. Өзінің сұранысын жазбаша формада қанағаттандыру мақсатында оқушыға сауаттылық деңгейін көтеру қажеттілігі туындайды. Сол үшін де мұғалім ретінде сабақтан тыс немесе сабақ уақытында диктант алып үйрету қажет. Мәселен, бастапқы деңгейде келесідей диктант түрін ұсынамыз (28-мәтін):

Орман тамашасы

Біз орманға бардық. Бір теректің айналасы қарақатқа тұнып тұр екен. Себетімізді толтырып ауылға қайттық. Құдайберген алдымыздан жүгіріп шықты. Бір себет қарақатты бере қойдым. Киіз үйге келіп, шай іштік. Апам қаймақ пен бауырсаққа тойғызды. Сыртқа шықтық. Күн күлімдеп тұр.

(37 сөз)

28-мәтін

Мәтін баяндау стилінде құрылған. Сол себепті іс-әрекетті бірінен соң бірі мәтін желісі бойынша жазып шығу негізінен қиындық туғызбайды. Оқушы мәтінді тыңдап, хатқа түсіріп, тыныс белгісімен жұмыс жасауды, адам есімі айтылғанда бас әріппен жазуды үйренеді. Мәтін қысқа болғанымен, сюжеттік желі толық сақталған әрі мәтіннің басы, ортасы мен аяғы бар. Бұл дегеніміз – оқушыға ауызша тапсырма ретінде баяндап беру қиындық туғызбайды. Өйткені іс-әрекет те, кейіпкер де нақты. Бұл А1 деңгейіне берілетін мәтіндердің сюжеттік желісі нақты болу қажеттілігін айқындайды. Сол арқылы оқушы абстрактіліктен гөрі нақты әрекетті сипаттауға әрекеттеніп, кейіпкерлердің әрекеттерін еске сақтайды да, тұтас мәтінді жазу мен айтып беруге үйренеді.

Диктант мәтіндеріне екі баға қойылады: біріншісі – мәтінді жазып шығуына; екіншісі – мәтінге қатысты тапсырмаларға байланысты. Екеуі де мәтін тудыру әрекеттеріне жатады. Өйткені тыңдағанын жазба мәтініне айналдырып, сөздерді, сөйлемді дұрыс жазып, оған жаңа азатжол беру үшін аялық білім болуы қажет. Онсыз оқушы орфографиялық қателіктерден бастап, біршама тиянақталған ойдан кейін нүктенің қою қажеттілігін білмес еді. Ал диктанттың екінші тапсырмасы мәтінді тануға немесе сабақ кезінде өтілген жаңа тақырыптарға тікелей байланысты болуы мүмкін. Бұл әрбір оқытушының өзінің таңдауы ретінде қарастырылады да, еркін форматымен ерекшеленеді. Ең бастысы, диктантқа қатысты берілетін тапсырмалар оқушының білімін тексеріп, оны дамытушылық қасиеті болу қажеттілігін естен шығармаған абзал.

Бастауыш деңгейде, яғни А1 мен А2 деңгейлерінде орындалатын қомақты жұмыстың бірі әрі ең өнімдісі – мазмұндама немесе шығарма жазу. Бұл тапсырма түрі арқылы тіл үйренушінің тақырыпты түсінгенін немесе түсінбегенін анықтауға болады.

Шығарма жазудың алдыңғы тапсырмаларға қарағанда жауапкершілігі мен арқалар жүгі көбірек. Сол себепті бұл жұмыс түрін А.Байтұрсынұлы нағыз сынау деңгейлі тапсырмаға жатқызады.

Шығарма жазуда оқушы өзінің ойынан сөйлем құрастырып, жеткізгісі келген ойын ұйқасымды әрі үйлесімді форматта жарыққа шығарады. Шығарма жазу үшін оқушыда аялық білім болуы тиіс. Бұл аялық білімді мұғалім мәтін тану кезінде ұйымдастырса, мәтін тудыру кезінде алған білімінің нәтижесі мен соңғы өнімі ретінде өзі жазба жұмысына кірісіп, қорытындылайды.

Кіріспе тақырыбында сөз болғандай, оқушыға қазіргі таңда жиі тапсырылатын жұмыстардың көбі – эссе жазу. Бірақ эссе жазу тапсырмасы берілгенімен, көп оқушы эссе жазу форматын немесе оның жалпы сипаты мен мәнін толық түсінбей жатады. Бұл олқылық әсерінен бастауыш сыныпта да, орта мен жоғары сыныпта да оқушы эссені жазып шыға алмайды немесе белгілі бір тақырыпты талдап, жаңа идея, өзінің тың ұсынысын білдіре алмай жатады. Осының бәрі эссе туралы теориялық білімнің дұрыс жеткізілмеуінен, оқушыға арнайы білім бермегендігінен болып жатады. Әрі кез келген тақырыпты алып, эссе тапсырмасы ретінде беруіміз дұрыс емес.

Кез келген академиялық жазылым сыни ойлауға, берілген ақпаратты дұрыс сұрыптауға арналады. Сынау сөзі қазақ тілінде мінін табу, кемшілігін анықтап айтып беру деген мағынада қолданылады. Яғни жағымсыз мәнде қалыптасқан, бірақ қазіргі академиялық бағытта бұл сөз пікір айту, талдау, жан-жақты қарастыру сияқты мағынада кең таралған. Сонымен сынау дегеніміз – кемшілігін анықтау деген ұғымнан біршама кең мағынада қарастырылады. Ол академиялық бағытта қандай да бір мәліметті тауып, оның нақты екенін дәлелдеп, осы дәлел жөніндегі өзге пікірлерді анықтап, олармен келісетінін немесе келіспейтінін, дұрыс немесе бұрыс екенін түсіндіру, талдау мен синтез жасай отырып, қорытындыға келу мәнінде қолданылады (Ерғалиев, 2016).

Сыни тұрғыда жазу – сыни пікірдің берілу талаптарын сақтай отырып, автордың өз ойын, тұжырымын түсінікті етіп жеткізуі және ондағы дәлелдерді анық, жүйелі құрылыммен жаза білуі. Біздің мектепте мұғалім ретіндегі басты міндеттеріміздің бірі – оқушыны сыни ойлауға жетелеу. Ол оқылған әр мәліметке есеп беріп, өзінше тұжырымдап, оқылған мәтінін терең түсініп, анализдей білуі қажет. Бұл талаптар орындалған жағдайда тіл үйренуші мемлекеттік тілде ақпаратты өзінше қорытып, сыни жазуға дағдыланады.

Сыни ойлау үшін академиялық жазылым ішінде эссенің алар орны үлкен. Одан бөлек, эсседе баяндау, сипаттау, сендіру, аргументтеу мен фактілер келтіру амалдары келтіріледі. Бұлардың барлығы оқушының жаттанды сөзі немесе тым еркін, шығармашылық қырынан гөрі нақтылықты, аргументтілікті танытады. Бірақ эссені жазу барысында біз оқушының аялық білімінің жеткілікті екеніне көзімізді жеткізуіміз тиіс. Одан бөлек, эссе ретінде ұсынылатын тақырыптарды ескеру қажеттілігі тағы бар. В1 мен В2 деңгейлерінде орыс сыныптарына келесідей эссе түрлері ұсынылады: Дүкен аралаудың пайдасы, Барша ұлттың мәдениетін, салт-дәстүрін құрметтеу – біздің міндетіміз, Кәсіп – бақыттың шырағы, еңбек – ырыстың бұлағы, Судың тіршіліктегі пайдасы, Мен спортқа жанкүйермін, Ұрпақ тәрбиесі – ұлағатты іс, Жануарларды қорғаудың маңызы, Көшпенділердің тұрмысы мен мәдениеті, Прагматизм – қазіргі әлемдегі бірден-бір табысты үлгі, Наурыз мейрамы – ежелгі заманнан қалыптасқан жыл бастау мерекесі, Бала – бауыр етің, Мен таңдаған мамандық.

Аталмыш тақырыптар қазақ тілі пәні оқулығында берілген. Тақырыптардың көбі сабақ тақырыбымен үндесіп, сәйкес келеді, яғни тақырып жағынан ауытқымаған. Алайда

бұл эссе түрін оқушы жаза алу үшін үлкен дайындық керек. Егер В1 мен В2 деңгейлерінде оқушылар толыққанды мәтін құрастыра алады, яғни талаптарға сай эссе жаза алады деп топшыласақ, тақырып төңірегінде ой өрбіту үшін А1 мен А2 деңгейлерінде үлкен дайындық болуы шарт. Дайындықсыз оқушы талаптан ауытқымаған, өзінің ойын кең аша алған мәтін тудыра алмақ емес.

Ал В1 мен В2 деңгейлерінде жазылатын сапалы эсеге дайындық мәтін тану кезеңімен ғана шектелмеуі тиіс. А1 мен А2 деңгейлерінде де оқушы шағын болса да, өзінің ойын жеткізе алатын сөйлемдер құрап айта алуы немесе жаза білуі шарт. Ал еркіндік диктант сияқты мәтінді тудыру жұмысымен шектелмейді. Диктант жазу оқушының орфографиялық, пунктуациялық сауаттылығын дамытса, сөйлемдер құрау, стилистикалық норманы сақтай отырып, өзіндік жеке дүние шығару – тікелей шығармашылық жұмыс.

Біздің ойымызша, шығармашылық жұмыс мәтін тудыру кезеңінің бастапқы кезеңінен-ақ басталуы шарт. Бұл қарапайым жазба жұмысы немесе мәтін бойынша түсінгенін баяндау, сұрақ-жауап – осылардың барлығы келешекте сапалы эссе жазуда да, сауатты дискурс пен ой-талқы ұйымдастыруға көп көмегі болады.

Мәтін тудыру процесі жазбаша да, ауызша да бірдей орындалған жағдайда, оқушы мемлекеттік тілде өзінің ойын еркін жеткізе білетін әрі сөз оралымдарын сауатты қолдана алатын, пікірін, белгілі бір құбылысқа деген көзқарасын хатқа түсіре алатын оқушы қалыптасады. Ал оқушы тек жазбаша тапсырмалармен ғана шектеліп қалса, онда ол өзінің ойын ауызша форматта айтуға қиналып қалады, еркіндіктен гөрі сынып немесе шаршы топ арасында қысылып қалу жағдайы көп байқалып қалуы мүмкін. Сондықтан баланың сауаттылық дәрежесін оның жазба жұмыстарымен ғана шектеуіміз дұрыс емес. Сауаттылықтың бірден-бір жарқын көрінісі – оқушының өзінің ойын еркін жеткізе алуы.

Ой еркіндігі сөз еркіндігіне әкеледі. Ал сөз оралымды әрі дұрыс шығуы үшін оқушы сауатты сөйлеуге де дағдыланып отыруын қадағалау – мұғалім міндеті. Ауыз менікі екен деп кез келген нәрсеге өзінің пікірін ғана білдіру ауызша полилог ұйымдастырумен тең емес. Эссе немесе диктантты жазған сияқты ауызша полилог, баяндама, лекция, дискурс оқу – бұл сияқты ауызша орындалатын тапсырмалардың да өзіндік критерийі, орындалу талабы бар және мұғалім бұл талаптардың критерийін сақтай отырып, тапсырмаларды орындатуды басшылыққа алып отыруы керек.

Ауызша тапсырмаларды орындау фонологиялық, грамматикалық және лексикалық мағыналармен қатар сөйлеу мәнері, сезімге бөлене сөйлеуді меңгереді. Мұндағы методологиялық қағидат: сөйлеу мәнеріне назар аудару.

Бұл принципті іске асыруда мына сияқты ережелер сақталады: тілдің фонологиялық, грамматикалық және лексикалық мағыналарын үйрену барысында сезімге бөлене сөйлеу мәнерінің жолдарын түсіндіріп отыру; ана тілі мен қазақ тілі сабақтарын міндетті түрде байланыстырып отыру; тілдерін талдағанда көркем мәтіндердің сезімге әсер ететін бөліктерін таңдап алу.

Бастапқы деңгейде ауызша сөйлеу мен жазбаша сөйлеуді қатар алып жүрудің маңызы аса зор. Бұл жазбаша сөйлеу ауызекі сөйлеуді таңбалық жүйесінде аудару ретінде (дыбысты таңбаға көшіру) ұғынылады. Жазбаша сөйлеу бала үшін сөйлеуді меңгерудің жалпы екінші кезеңі болып табылады деп Н.С. Рождественский жазғандай, ауызекі сөйлеудің өзі шындықтағы заттар мен қатынастардың таңбалары болып есептеледі. Жазбаша сөйлеу ауызекі сөйлеудің дыбыстары мен сөздерін шартты түрде белгілейтін таңбалардан тұрады (Жұмабаев, 2023).

Сауат ашу кезеңінде баланы жазуға үйретудің бастапқы шағында әуелі оған таныс емес әріптің бұрыннан таныс, естіп жүрген дыбысы айтылады. Мұнда тағы бір маңызды мәселе – ауызекі сөйлеудің жазбаша сөйлеумен салыстырылып тұруы. Мысалы, тыныс белгілерін қоюда дауыс ырғағының рөлі.

Сонымен ана тілін оқытуда жазбаша сөйлеуді ауызшамен салыстыру мынадай методикалық принципке негізделеді. Бұл принцип төмендегі ережелерді сақтағанда іске асады: ауызекі сөздегі дыбыстар мен жазғандағы әріптерді салыстырып отыру; дауыс ырғағы мен тыныс белгісін салыстырып отыру; ауызша және жазбаша жаттығуларды ұштастыру. Яғни оқушы жазбас бұрын бірінші ауызша сөйлемдер құрастырып дағдыланады. Содан кейін барып ауызшадан жазба жұмыстарына көшеді. Бұл тұрғыда тілді үйрету ауызша жұмыстан басталатындықтан, ауызша сөздерді дұрыс оқуға дағдыландырып отыруымыз керек. Оқушы дыбыс үндестігін, ерін үндестігінен бастап, стилистикалық қателер жібермейтін сөздерді үйретуде мұғалім мән берген жағдайда В мен С деңгейлерінде орфоэпиялық тұрғыдан да, стилистикалық тұрғыдан да ешқандай дау да, қиындық та туындамайды. Өйткені базалық ілімді бастауыш деңгейде бере алсақ, оқушы деңгей жоғарылаған сайын тұрақталған ілім толығып, күйреуге ұшырамайды.

Бастапқы деңгейде қазіргі таңда келесідей тапсырмалар ұсынылып жүр. Мәтін беріледі, мәтіннің негізгі ойын анықтап, не туралы екенін жазу (29-мәтін):

Аурудан аяған күштірек

Сейіт жол үстінде жүгіріп бара жатқанда, бір арбалы соғып кетіп, аяғын сындырыпты. Ойбайлап жылап жатқан баланы көріп, шошынғаннан шешесі есінен танып қалыпты. Мұны көрген соң, Сейіт жыламақ түгілі қабағын да шытпай жатыпты. Сонда сынықшы кісі:

– Қабағыңды шытпайсың, аяғың ауырмай ма? – деп сұрапты. Сейіт шешесі шығып кеткен соң, сынықшыға сыбырлап айтты дейді:

– Ауырмақ түгіл, жаным көзіме көрініп тұр. Бірақ менің жаным қиналғанын көрсе, шешем де қиналып жүдемесін деп шыдап жатырмын, – депті.

(37 сөз)

29-мәтін

Мәтін бойынша келесідей ауызша тапсырмалар берілген: бірінші тапсырма – әңгіменің не туралы екенін айту; екіншісі – әңгімедегі негізгі ойды анықта. Бұл мәтіндер – негізінен мәтінді тануға арналған тапсырмалар. Мәтінді оқып болғаннан кейін оқушының қаншалықты дәрежеде мәтінді түсінгенін немесе түсінбегенін анықтау мақсатында мәтін бойынша сұрақтар ұйымдастырылуы заңды. Яғни бұл тапсырмалар мәтіннің қарамағында қалып қойған тапсырмалар деп баға береміз.

Келесі оқулықта берілген мына мәтін мен тапсырмасын салыстырып, талдап көрейік. Мәтінге қатысты тапсырмалар легі түсінікті болу үшін мәтіннің өзін қарап көрейік (30-мәтін):

Адамдардың өзара қарым-қатынасы екіге бөлінеді. Оның бірі – тілдік қатынас, екіншісі – тілсіз қатынас. Тілсіз қатынасқа адамдардың ыммен түсінісуі, көздің, қабақтың қимыл-қозғалысы арқылы ұғынысуы жатады. Тіптен дене мүшелерінің (қолдың, аяқтың, шықтың және т.б.) әртүрлі қимыл-әрекетінің өзі көптеген мән-мағына береді.

Тілдік қатынас дегеніміз – адамдардың сөйлеу арқылы бір-бірімен қарым-қатынас жасауы, тіл арқылы түсінісуі. Адамдар арасындағы тілдік қатынас ауызша және жазбаша түрде болады. Мұның алдыңғысы сөйлеу арқылы, кейінгісі жазу арқылы іске асады.

Ауызша қатынас – ойдың тіл арқылы сыртқа шығуы, сөзге, сөйлемге айналып, дыбысталуы арқасында қалыптасады. Ал жазу – сол сөйлеудің қағазға түскен түрі. Яғни жазбаша қатынасты хат танып, оқи білетін, жаза алатын жасқа жеткенде ғана пайдалана аламыз.

30-мәтін

Оқушы мәтінді оқып шыққан соң, келесідей сұрақтарға жауап береді: Тілдік қатынас деген не? Тілсіз қатынастың қандай түрлерін білесіңдер? Ауызша және жазбаша тілдік қарым-қатынасқа тән ерекшеліктер қандай? Бұл сұрақтар негізінен мәтін тудыруға емес, мәтінді тануға қатысты. Олай дейтініміз, біріншіден, мәтінді оқудағы алғашқы мақсат – оқушының мәтінді қаншалықты дәрежеде түсінгенін анықтау. Оны анықтап алмай, мәтін тудыру кезеңіне көшу мүмкін емес. Сол себепті мәтіннің тақырыбы мен ішкі мәніне қатысты сұрақтар міндетті түрде қойылып отыруы керек. Екіншіден, мәтінмен жұмыс жасауда толық сабақты бұл процеске арнай алмасымыз сөзсіз.

Бұл орайда мәтіндегі негізгі ақпаратты тапқаннан кейін негізгі тақырып пен идея төңірегінде ауызша не жазбаша мәтін тудыруға қатыстыруымыз керек. Оқулықта мәтін тудыруға жататын ауызша келесідей тапсырма ұсынылған:

- Сөйлеу мен тыңдау, жазу мен оқудың арасындағы байланыс неге екіжақты көрсетілген?
- Сызбаны пайдалана отырып (оған дейін тілдік қатынасқа қатысты сызба берілген) Тіл – қарым-қатынас құралы деген тұжырымды өз сөздеріңмен дәлелдендер.

Бұл тапсырмалардың мәтіннен кейінгі қойылған сұрақтардан айырмашылығы – оның мәтіннің айналасынан ғана сұрақ қойылмай, талқылауға, дискурс ұйымдастыруға арналған оқушының дербес пікірін көрсетеді. Бұны айрықша көрсетіп, талдауымыздың басты мәні – бастапқы деңгейдің өзінде мәтін тудыру процесі мәтін танумен бірге үйлесіп, бір-бірінен ешқандай айырмашылығы болмауы керек. Мәтін тудыру әрекеті мәтін бойынша сұрақтарға жауап беруден тұрмайды. Оқушы өзінің ойын айтып, дербес пікірін ұсынса, мәтін тудырудың ауызша формасының толыққанды орындалғаны деп есептейміз.

Бастауыш деңгейде ауызша тапсырмаларды орындату кезінде келесідей әдістерді қолдануға болады:

А, В, С

А – сұрақ қояды.

В – жауап береді.

С – айтқан жауаптарды бақылайды, толық болмаса толықтырады.

Оқушылар топта үшеуден отырады. А – сұрақ қоюшы, В – жауап беруші, С – бақылаушы рөлін атқарады. Бақылаушы қажетті жерлерін түртіп алып, әңгіме соңында қорытынды береді.

Оқушылар осы сұрақтарға жазбаша стикерге жауап береді. Ұсыныс, тілектерін айтады.

Ара ұясы

Мұғалім жұптағы оқушыларға не білгендігі туралы пікір алмасуды және екі сұрақтан дайындауын тапсырады. Содан кейін әрбір жұп кезектесіп сұрақ қояды, ол сұраққа жауапты мұғалім немесе басқа оқушылар береді. Сонымен берілген осы техника негізінде мұғалімнің берген мәліметтері қорытындыланады, өңделеді.

Аударыспақ

Жұптық тапсырма: сұрақ-жауап арқылы бір-бірінің білімін бағалау. Мұнда сұрақтың мазмұны, жауап мазмұны, дәйектілігі ескеріледі. Екеуіне де тең бөлініп, шариктер беріледі. Сұраққа дұрыс жауап берген адам шарик алады, ал жауап дұрыс емес болған жағдайда немесе сұрақ қоя алмаған жағдайда өзі бір шариктен айырылады.

Бұл жауабы болса, онда сұрақ қандай болады?

Оқушыларға сөйлемдер беріп, жауап ретінде осы сөйлемдерді алу үшін сұрақ қандай болатынын анықтауды сұраңыз.

Конверт – сұрақ

2-3 сұрақ жазып, конвертке салыңыз (оқу мақсатына қарай). Әрбір оқушыда өзінікі болатындай етіп, бірнеше конверт дайындаңыз. Әрқайсысына екі минут беріңіз: оқушы стикерде атын және жауабын жазады; екі минут өткен соң конверт келесі оқушыға беріледі, осылай бұл 2-3 сұраққа барлығы жауап бергенше жүре береді. Стикерлерді жинап, бірнеше жауапты дауыстап оқыңыз (аттарын атамастан); сынып белгілі бір сұрақтың қаншалықты дұрыс болғанын талқылайды.

Көршіңе әңгімелеп бер

Бұл әдіс оқушылар өз ойларын дауыстап айтып беру үшін пайдаланылады.

- сұрақ қойыңыз, ойластыруға уақыт беріңіз;
- одан кейін оқушылардан өз ойларын көршілерімен бөлісуді сұраңыз;
- оқушыларға жаңа тақырыпты айтыңыз және осы тақырып бойынша өздері білетін барлық жағдайды көршісіне айтуын ұсыныңыз.

Көршіңізге айтыңыз

Көршіме айтамын әдістемесі оқушылардың өз ойларын ауызша білдіруі үшін қолданылады.

- Сұрақ қойыңыз, ойлануға уақыт беріңіз, содан кейін оқушылардан өз ойларын көршісімен бөлісуін сұраңыз.
- Оқушыға жаңа тақырыпты атаңыз және оларға аталған тақырып бойынша ненің мәлім екені туралы бәрін көршісіне айтуын сұраңыз

Ой күмбезі

Бұл әдіс тақырыптық тапсырмаларды сатылай, деңгейлеп орындауға негізделген. Ол мынадай бағыттарда жүзеге асырылады:

Ой қазығы - айтылған ойдың негізгі сөзін тауып, қарапайым түсініктер мен ұғымдардың табиғатын айқындайды;

Ой желісі - негізгі сөзден өрбитін ой-пікірді талдап, алған білімді қолдану және жан-жақты зерделеуге мүмкіндік береді;

Ой өрімі - оқушылардың пікірлері мен ой түйіндерді жинақтап, салыстыру, дәйектеу, дәлелдеу, өзге ұқсайтын (ұқсамайтын) құбылыстармен салыстыру, ой көркемдігі мен құрылымдық сипатын ашуға, ізденіске бағдар беруді көздейді;

Ой күмбезі - шығармашылық және ізденіс нәтижесінде ойдың маңызы мен мәнін ашуға, олардың қажеттілігі мен орнын айқындап, баға беруге жетелейді.

Ойлан. Жұптас. Пікірлес

Оқушыларға қандай да болмасын сұрақ, тапсырма берілгеннен кейін оларды тыңғылықты орындауға бағытталған интербелсенді тәсіл. Тақтада сұрақ/тапсырма жазылғаннан кейін әрбір оқушы жекеше өз ойлары мен пікірін берілген уақыт ішінде (2-3 минут) қағазға түсіреді. Содан кейін оқушы жұбымен жазғанын 3-4 минут талқылайды, пікірлеседі. Мұғалім екі-үш жұптан өз пікірлерін бүкіл сыныппен бөлісуін сұрауына болады.

Оқушылар сұрақ қояды

Оқушыларға сұрақтар қоюға мүмкіндік жасаңыз. Сұрақтар сыныптастарға, мұғалімге қойылуы мүмкін немесе талқылауды дамыту құралы ретінде қолданылуы тиіс.

Жазбаша түрдегі сұрақтарға арналған Сұрақтар қорапшасы оқушылар үшін қарым-қатынас жасаудың өзгеше тәсілі болып табылады.

Оқушылардың жұмыс туралы сұрақтарды дауыстап айтуына уақыт беріңіз. Бұл бағалау үдерісін іске қосуға және ұғымның шала түсінілуін болдырмауға көмектеседі.

Оқушылар сұрақ құрастырады

- Сіз жаңа тақырыпты оқыған кезде не туралы білгіңіз келді?
- Білімді бағалау үшін мұғалімнен немесе басқа оқушылардан сұраңыз;
- Сіз өз біліміңізді бұдан әрі жақсартқыңыз келген білім/түсінбеу саласын көрсетіңіз.

Сыныпта сұрақтарға арналған қорапша қоюға болады, оқушылар оған сабақ аяқталғаннан кейін өз сұрақтарын салады. Немесе арнайы сабақ ұйымдастыруға болады, онда оқушылар бүкіл сынып болып, жұмыс істейтін немесе келесі сабаққа негіз болатын сұрақтарды құрастырады.

Пікір алмасу (Showdown)

Әрбір топ тақырыпқа қатысты 5 сұрақ дайындайды. Әрбір сұрақты стикердің бірінші жағына, ал жауабын екінші жағына жазып, келесі топпен стикерлерін ауыстырады. Топ басшысы стикердегі сұрақтарды оқиды, топ мүшелері жауаптарын жазып дайындайды. Көшбасшы белгі бергенде, барлығы өз жауабын ашады және жауаптарды талқылап, дұрыс жауаппен салыстырады.

Радиоға қоңырау шалу

Талқылау тақырыбы радио жүргізушісімен таңдалады. Төрт қонақ рөлдік карточка алып, сол карточкадағыдай рөлдерін ойнауы тиіс. Құрдастар аудиториясы, сұрақтарымен қайта-қайта қоңырау шалады, белгілер жасап және т.б. жазып отырады.

Рөлдік ойындар

Рөлдік ойындар әдісі негізгі қатысушылардың басқа адам кейпіне (рөліне) еніп, соның ішінде әрекет етуінен тұрады. Рөлдік ойындар оқушылардың бір-біріне мейірбандықпен қарап, түсіну дағдысын дамытады. Басқа біреудің рөлін ойнағанда, оның көзқарасы, ойы мен сезімдерін түсіну жеңілге түседі. Сонымен қатар бұл әдіс сыни ойлауды күшейтіп, шешім қабылдауға және өз көзқарасыңды қорғауға мүмкіндік береді.

Сөздерден әңгіме құрастыру

Оқушылардың әрқайсысына қандай да болмасын бір-бір сөз ойлауды тапсырып, бірнеше секундтан кейін ол сөздерді (жалпы саны 15-20 сөздей) тақтаға жазып, оқушылардың шағын топтарына осы сөздерді қолданып, 2 минут ішінде оқушылар өмірін суреттейтін ауызша әңгіме құрастыруды ұсыну керек. Әңгімеде топ оқушыларының және мұғалімдердің есімдері міндетті түрде аталуы керек.

Сөзден – сөйлем, сөйлемнен – мәтін

Шашылған түрлі сөздердің ішінен бір-біріне мағыналық қабыспайтын 3 сөз суырылады. Мысалы, өзен, қарындаш, аю деген секілді. Осы үш сөзді кіріктіре отырып, сөйлемдер құрастыру керек. Кімнің сөйлемі қызықты әрі ерекше болатынына көңіл аудару. Былай құрастырылуы мүмкін: Бала қолына қарындаш алып, өзенде шомылып жүрген аюдың суретін салды. Немесе шығармашыл: Қарындаштай ап-арық бала өзен жағасында тұрып, аюдай ақырып, өгіздей өкіріп жылады. Бірнеше нұсқаның ішінен біреуін таңдап алып, тақтаға жазып қояды да, келесі 3 сөзді суырып, сөйлем құрайды. Одан да бір сөйлем жазып қояды. Соңында тақтада жазылған сөйлемдерді құрастырып, мәтін жазу керек. Мәтінді әрқайсысы өз дәптерлеріне жазуларына болады.

Сөйлеу арқылы ойлану

Сөйлеу оқушыларға өз пікірін білдіріп, сол арқылы білім алуға көмектеседі. Төмендегідей жаттығулардың көмегімен сөйлеу арқылы ойлануды ынталандырыңыз:

- талқылауға арналған жаттығу;
- құрылымдалған топтық/жұптық жұмыс;
- мұғалім мен оқушының модельдеуі (шағын топтық тапсырмалар бүкіл сыныппен талқылауға қарағанда, сыныптағы әңгімелесудің санын арттырады).

Стикерлермен диалог

Түрлі әдістері көп қағазын алып және онда сұрақтар немесе мақұлдауларды жазып қоюға болады, ал оқушылар оқып түсінгендерін жазады; 3/4/5 адамнан құралған топтар стикердегі сұрақтарға жауап беріп немесе түсіндіріп, кейін бөлісіп, талқылап және таныстырулары керек; Қабырғадағы рөл қолдануға болады және оқушылар өз пікірлері мен эмоцияларын стикерлерде білдіре алады.

Сұрақтар шеңбері

Бұл әдіс бойынша оқушылар кезекпен сұрақ қояды. Оқушылар төрт немесе бес адамнан шеңберлер құрады. Тақырып беріледі және ойлануға біршама уақыт беріледі. Сосын талқылауды бастаңыздар, әр оқушы үш минут (немесе басқа уақыт) үзбей сөйлейді. Бұл уақытта ешкімге ешнәрсе айтуға рұқсат етілмейді. Барлығы айтарын айтып болғаннан кейін шағын топ үшін және ортақ талқылау үшін тақырыпты ашыңыз. Оқушы сөзін өз ойымен емес, алдында айтып кеткен оқушының айтқанымен құру керек, сондай-ақ олар жаңа идеялар келтірмеу керек.

Сұрақ-жауаппен қатынас

Әр оқушыға сұрақ дайындап, сабақ уақытында параққа жазу керектігі туралы тапсырма беріледі. Содан соң осы парақтар бір оқушыдан екіншісіне кезекпен беріліп отырады. Сұраққа жауап бергісі келгендер жауапты алдыңғы оқушының жазған жауабының астына жазады. Егер сұраққа жауап бергісі келмесе, парақты жауапсыз келесі оқушыға береді.

Тірек мәтін

Мұғалім жеке оқушыға, жұпқа немесе топқа тақырып бойынша бірнеше сұрақ береді. Олар жазба түрінде жауап жазады. Жауап бере отырып, оқушылар осылай өтілген тақырыптарға тірек конспектісін жасайды.

Хабарлама

Оқушылардан өздерінің не үйренгенін көрсететін мәтіндік хабарлама (SMS) құрастыруды сұраңыз. Барлық мәтіндік хабарламадағы сияқты мұнда да символдар саны шектеулі.

Шатасқан әңгімеші

Қатысушылар шеңбер құрып отырады. Бастаушы әңгіме тақырыбын белгілейді. Дайындыққа уақыт береді. Қатысушылардың бірі әңгіме бастайды да, ортасына келгенде, әңгіме желісін басқа жаққа бұрып жібереді. Осылайша өз ойын, мүмкіндігінше, шатастырып жібереді. Өз сөзін ыммен келесі бір адамға жалғастыруға ұсынады. Сөзді жалғастыру кез келген қатысушыға берілуі мүмкін, сондықтан бәрі мұқият тыңдап отырады. Сөз тиген адам алгі әңгімешінің сөзін соңынан басына қарай адасқан кейпінде жеткізу керек. Сөйтіп басына алып келеді де, енді өз оқиғасын басқаша шатастырып жеткізеді де, сөзді келесі қатысушыға береді.

Бұл әдіс оқушыларды сыни ойлауға, сөздік қорын молайтуға, қиялын жетілдіруге көмектеседі.

Берілген бұл әдістердің барлығы оқушының айтылым әрекетін түрлі форматта орындатуға бағытталған. Ең бастысы, біз айтылым мен жазылым әрекеттерін әртүрлі форматта бергенімізбен, бұл тілдік дағды міндетті түрде қазақ тілі пәнінде толыққанды жүргізіліп отырғанына көзімізді жеткізуіміз маңызды. Оқушы қазақ тілі сабағы аясында тек мәтіндермен танысып, сол бойынша сұрақ-жауап бермеуі қажет. Өйткені қазақ мектебінде оқитын кез келген оқушы кез келген формат пен стильдегі мәтінді оқып, оның негізгі және жанама ойын анықтай алады. Біздің мақсатымыз – қазақ тілі сабағында әртүрлі стильдегі мәтіндерді ауызша және жазбаша форматта оқушының өзі құрастыра алатын дәрежеге дейін жеткізу.

A1 мен A2 деңгейлерінде оқушы ауызша форматта ғылыми немесе публицистикалық стильде сөйлеуі мүмкін емес. Бұл деңгейде оқушы немесе кез келген тіл үйренуші қарапайым сөздік қоры негізінде қазақ тілінің стилистикасына тән сөйлемдерді құрастырып үйренеді. Бастауыштың баяндауышқа дейін тұратынын, ал іс-әрекеттің сөйлемді аяқтайтынын білуі шарт. Ауызша форматта айтылған ой хатқа түскен шақта да орфографиялық қателерсіз әрі пунктуациялық тұрғыдан орныққан болуы маңызды. Сонда ғана оқушы күрделенген деңгейлерде құрмалас сөйлемді өткен уақытта да, ғылыми немесе ресми іс-қағаздар, публицистикалық стильдегі мәтіндерді құрастыру кезінде де еш қиналмайтын болады. Өйткені қазақ тілінің негізгі жүйесін, қарапайым сөздерден сөйлем құрастырып, оны хатқа түсіруді бастауыш деңгейде, яғни A1 мен A2 деңгейлерінен үйренбек.

Бұл ойды біз М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегіндегі келесідей оймен байланыстырдық: «Бала тілінің дұрыс өркендеуінің бірінші шарты – балаға сөзді бұзып сөйлемейу керек. Және балаға ұқпайтын жат сөз үйретпеу керек. Екінші – баланы өзі теңді балалармен бірге ойнату керек. Баланы ешбір уақыт сөзден тыймау керек. Былдырласын, шолжаңдасын – сөйлей берсін. Ал енді, баланың тілін шын дұрыс жолға салатын, дұрыстайтын, байытатын – мектеп» (Жұмабаев, 2023). Осылайша баланы ерте жастан дұрыс сөйлеуге үйрететін орта – мектеп. Мектеп жасынан бастап оқушы сауатты сөйлем құрауға, ауызша өзінің сұранысын қанағаттандыруға үйренеді. Сол себепті қазақ тілінің негізгі базалық жүйесін (жалғауды дұрыс жалғау, сөз бен сөзді байланыстыру, сөйлем құрастыру) A1 мен A2 деңгейлерінен бастаған жөн.

Тіл үйренуші сөйлеп тұрғанда қателік жіберуі заңды. Тіл үйренудің алғашқы кезеңінде қателік жібермейтін адам болмайды. Бірақ тіл үйренуші қателік жіберген уақытта мұғалім егжей-тегжейлі, қателікті көрсетіп, байыппен дұрыс формасына салса, бала қателесуден қорықпайды. Ал қателесуден қорықпау дегеніміз – дұрыс айтпай қаламын-ау деп ішіндегісін бүгіп қалмау, мұғалім ұрысып береді деп үндемей қалмау. Сондықтан бала немесе ересек тіл үйренуші болсын бастапқы деңгейде ауызша сөйлесімге қысылмай, сөйлей берсе, орта немесе жоғары деңгейлерде айтылым әрекетінде де, жазылым әрекетінде де қиындықтар туындамайды. Ең бастысы, бұл әрекеттердің бірін басқасынан бөліп алуға келмейді. Бұлардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысқан, ажырамас бүтіннің бөлшектері екенін ұмытпағанымыз жөн.

В1-В2 деңгейіндегі мәтін тудыруда кететін қателермен жұмыс

Орташа деңгей болып саналатын В1 мен В2 деңгейлері күрделілігімен ерекшеленеді. Бұл деңгейдегі мәтіндер көркем әдебиет немесе ауызекі сөйлеу стилінен ғана алынбайды. Стильдердің ішінде ғылыми және публицистикалық үлгідегі мәтіндер де алынғандықтан, мұғалім тарапынан тіл үйренушілердің бұл деңгейде мәтін тудыра алуы талап етіледі. Бұл талаптар орындалуы үшін оқушы әр стильдің өзіндік ерекшеліктерін білуі шарт. Оны біз мәтін тану кезеңін талқылау барысында сөз қозғадық. Ендігі мәселе – бұл стильдегі мәтіндерді оқушыға игерту.

Бастауыш деңгейдің ауызша формасы көбіне ауызекі сөйлеу стиліндегі диалог, сұрақ-жауаптан тұратыны сөз болды. Аталмыш тапсырмаларды біз орта деңгейде де бере алмаймыз. Әйтпесе оқытудың ешқандай түрленуі мен жаңалығы, оқушы тарапынан қызығушылығы болмай қалуы мүмкін. Сол себепті біздің міндетіміз – оқушыға орта деңгейде әртүрлі стильдердегі мәтіндерді жаздыртып үйрету, ал функционалдық стильдің ауызша форматында оның жанрларын талдап, ортақ талқыға сала отырып, шаршы топтың алдында сөз сөйлеуге үйрету.

Мәселен, ауызекі сөйлеу стиліне жататын келесідей жанрларды тудыру көзделеді: сұхбат, кеңес, әңгімелесу, жарыссөз және т.б. Негізінен бұл жанрлар бастапқы деңгейде де орындалады. Бірақ ерекшелігі – құрылымында. Бір жанр болғанымен, оқушының сөйлеу не жазу барысында қолданған тілдік бірліктері мен сөйлем құрастырудағы заңдылықтар, нормаларды сақтау – осылардың барлығы деңгейді анықтап береді. Сөйлем құрылымы да, жеткізер ойы да орта деңгейде күрделі.

В1 мен В2 деңгейлерінде ауызекі сөйлеу стиліндегі көп әрі жиі кездесетін жанрлардың бірі – сұхбат. Сұхбат алу екі адамның қатысуымен жүзеге асады. Бұл дегеніміз – тіл үйренушілер өздері сұрақ-жауап арқылы белгілі бір тақырып аясында пікір алмасып, сұрақ қойып, жауап алады. Сұхбаттың қарапайым диалогтан айырмашылығы бар. Мәселен, сұхбат сұрағы алдын ала дайындалады, сұхбат беруші адамның нақты бір тақырыпқа қатысты ойы болуы талап етіледі. Сұхбат беруші адам мен сұхбаттасушы адамның бір-біріне дұрыс сұрақ қоюы аса маңызды. Осыған қатысты қазіргі мектептерде сұрақ қоюдың өзі қаншалықты дәрежеде дұрыс үйретіліп жүр деген заңды сұрақ туындайды. Қанша? мен Неше? сұрақтарының айырмашылығын білмейтін оқушылар сұхбат жанры арқылы дұрыс сұрақ қоюға үйренеді. Мәселен, сұрақтың бірнеше түрі, оның ішінде жауаптысы мен жауапсызы, сұрау есімдігі мен сұраулық шылау арқылы жасалған түрі барын білген оқушы ғана сұрақты түрлендіріп, әрі дұрыс сұрақ қоя алады. Мысалы, келесідей мәтін үлгісі ретінде сұхбат жанрын талдап көрейік(31-32-мәтін):

– Бүгінгі таңдағы қай мәселе, қай әңгіме де қоғамның хал-ахуалына тіреліп жатады. Сіз де әңгімені содан бастаңыз ...

– Кезінде бір кітап қарап ем. Яхтсменнің кітабы: сэр Джон Чичестер. На Джипси Мот IV вокруг света. Содан білем. Австралия мен Антарктиданың аралығында толқыны он бір балға құтыратын күркіреген қырықыншы аталатын меридиан болып шықты. Мұхитқа шықпаса сусап өлердей яхтсмен-жанкештілердің барарда сол коридордан, ал қайтарда Оңтүстік Американың ұрып бітер құрдымы – Гори мүйісінен аман өтуі ажалмен бажала болғандай саналады екен. Ұлты, жынысы, мамандығы, саяси сеніміне қарамай әрбір

адам тұл айғырдың құйрық тұқылындай келте ғұмырында осы қырқынышыны орап өте алмайтын сияқты. Бақ та – үш харіп, сор да – үш харіп. Сол үш харіптен түзілген қос ұғымның алдыңғысы – мөрленген лотереясы, бақ билеті болмаса орап өтуі мүмкін де емес. Бұл және де – қырықыншымен бетпе-бет келу – дүние-жарыққа шырқырап келіп, шыңғырып кетер пенденің ғана емес, сол пенде тіршілік кешетін қоғамның да басындағы бар шаруа. Басқаны, басқаларды былай қойғанда, төрт аяғы тең жорға делінетін Штаттардың өзі өткен ғасырда оған ат басын тіреген.

(Шындық – көп, ақиқат – жалқы)

31-мәтін

– Намыс, ар-ұят туралы айтқанда, сіздің жігер жаныған жалынды сөздеріңіз еске түседі. Сіздің түйсігіңіздегі намыс деген не?

– Намыс – азаматтың алтын туы.

– Ал осы намыстың өлшемі қайсы? Сипаты неде?

– Әке-шешесін сыйлаған балада ғана намыс болады. Оларды ұялтпайтын, сүйегіне таңба түсірмейтін, өлсем өлейін, бірақ ата-анамды ағайын-жұртымды жерге қаратпайын дейді.

– Сіздің өмірлік ұраныңыз қандай болды?

– Қайда, қандай қызметте жүрсем де жүректегі ұраным қазақтың Ерді намыс өлтіреді, қоянды қамыс өлтіреді, – деген мақалы болды. Ел намысы – ер намысы деп білемін.

– Ал арманыңыз ше?

– Арманым халқымның намысына дақ түсірмеу болды.

– Адам қандай сипатымен сыйлы болмақ?

– Адам қанша көкке көтерілгенімен топ етіп төменнен бір-ақ шығады.

Өйткені әркім жеткен жеріне дейін барады, жығылған жерінде қалады. Атағыңа атың сай келсе ғана сыйлы боласың.

Б.Момышұлынан алынған сұхбат

32-мәтін

В1-В2 деңгейлі тіл үйренушінің алдына екі түрлі сұхбат ұсынылды делік. Екеуі де сұхбат жанрында жазылғанымен, тіл үйренушіге екінші сұхбат жеңіл әрі нақты болып көрінеді. Өйткені сұрақтары нақты болғандықтан, жауаптары да сондай жинақы шыққан. Ал сұрақ қаншалықты күрделі немесе тым ауқымды болса, жауап беруші де сұраққа жауап беруге қиналып, ойын алыстан әкеліп, ортасына келгенде шатасып қалуы да әбден мүмкін. Осы орайда біз мәтін тудыру процесін оқушыларға үйрету барысында бірден сұхбаттың не екенін түсіндіріп, мәтіннен кейінгі тапсырма ретінде сұхбат құру тапсырмасын бере алмаймыз. Ең алдымен, оқушыларды сұхбат жүргізуге дайындық кезеңін жүргізуіміз маңызды. Екінші сұхбатта берілгендей нақты әрі тақырып аясынан ауытқымаған сұрақтарды құрастыру үшін оқушыға сұрақ қоюдың әдебін, нормасын,

тілдік тұрғыдан ерекшелігін есепке алып түсіндіргенде ғана сұхбат толыққанды орындалады. Сондықтан мәтін тудыру процесі тек қана оқушының жұмысынан тұрады деген қате пікірден арылуға тиіспіз. Қазақ тілі сабағында арнайылап сұхбат құру немесе сұхбат құру ережесі сияқты теориялық білім берілмеген, ал оны балалардан тәжірибе кезінде талап ету мүлдем қате болмақ. Бұл орайда сұхбаттың не екенін, оның қарапайым диалогтан айырымын түсіндіріп, мәтін тудыру кезеңіне де дайындауымыз қажет.

Әңгімелесу жанры – әрдайым жүретін әрекеттердің бірі. Бір адамның екінші бір адамға немесе шаршы топ алдында сұрақ-жауап алмасуы, өзінің ойын еркін жеткізуі тіл үйренудің кез келген деңгейінде орындалатын құбылыс. Ерекшелігі бастапқы деңгейде тіл үйренуші қолданатын ең базалық тілдік бірлік, синтаксистік тұрғысынан қарапайым сөйлемдер әңгімелесудің ең бастапқы түрін анықтаса, ортаңғы деңгейде әңгімелесу барысында өзінің ойын нақты әрі ашық көрсету мақсатында тіл үйренуші мысалдар, түсіндірмелер, аргумент келтіреді, сөйлемдеріндегі ой салмақты бола бастайды, салыстырмалы талдап, бір-бірінің артық-кем тұстарын көрсете алады. Одан бөлек, талқыға алынған тақырыптың өзі күрделі әрі ауқымды тақырыпқа негізделеді. Осылайша, әңгімелесу кез келген деңгейде орындалатын әрекет түріне жатқанымен, оның ортаңғы деңгейдегі көрінісі – тілдік элементтер, айтушының ойын жеткізуіндегі ерекшеліктер, сөз қолданысы, тіркесім қолданысы, ойдың күрделілігі, тақырып аясының кеңдігі әрі аргументті, себептік қатынастарға негізделетіндігі.

Ертерек айтқанымыздай, орта деңгейде ауызекі және көркем әдебиет стилінде жазылған мәтіндер мен тапсырмалар легімен қоса, ғылыми стиль үлгілері де қосылады. Ғылыми стильге жататын мәтіндерді оқыған соң, нәтиже өнім ретінде оқушының көркем әдебиет стиліне жататын шығарма жазуы екіталай. Ғылыми стиль нақтыланған, дәлелі мен тұжырымы белгіленгендіктен, мәтін тудыру процесінде оқушы ғылыми көзқарасын дәйектеп үйренеді. Дәйектеп үйрену эссе немесе ауызша баяндама сияқты жанрлар негізінде жүзеге асады. Бұл стильдің жанры оқулықтарда келесідей тапсырмалар күйінде беріліп жүр (33-мәтін):

Құс жолы

Құс жолы – біздің Күн жүйеміз орналасқан, торланған спираль тәрізді галактика. Оның құрамына 200–400 миллиардтай басқа да галактика кіреді. Ал олар өз ішінде жүздеген, мыңдаған тұмандық пен жұлдыз шоғырынан тұрады. Құс жолы галактикасының бір бөлігін ашық, қараңғы түнде арнайы аспапсыз-ақ көзбен көруге болады, ол жалпақ, төгілген сүт жолағы тәрізді кейіпте көрінеді. Басқа да торланған спираль тәрізді галактикалар секілді Құс жолы да галактикалық дискіден, шар тәрізді шоғырдан және сәуледен тұрады.

Галактикалық дискінің құрамына ядро, орталық төмпешік және спираль тұтқалар кіреді. Ортасында ядро орналасып, оны тор пішінді орталық төмпешік қоршайды. Ал тұтқалар орталық төмпешіктің сыртында айналады. Шар тәрізді шоғырлар галактикалық орталықты айналып жүреді, ал сәуле ғаламшарды толығымен қоршап тұрады.

(Ғалам энциклопедиясынан)

Мәтін бойынша берілген тапсырмалар: бірінші тапсырма: Ғарыш әлемі және ғарышкерлер тақырыбында диалог құрастырыңдар, сөз тіркестеріне мән беріңдер; екінші тапсырма: екі топқа бөлініңдер, 1-топ – Алғашқы ғарышкер, 2-топ Қазақстанның тұңғыш ғарышкері тақырыбында мәтін құрастырыңдар; үшінші тапсырма – Шоқжұлдыздар және жұлдызнама тақырыбында мақала немесе жинақы мәтін жаз, жай және күрделі сөз тіркестерін қолдан және сыныптасыңа ереже бойынша дәлелде.

Үш тапсырманың екеуі жазбаша, біреуі ауызша әрекетке негізделген. Мәтін ғылыми стильде болғандықтан, тапсырмаларды да бұл стильдің жанрында беру дұрыс әрі заңды. Мәтін тудыру процесі дұрыс жасалған, бірақ бұл тұрғыда да ғылыми стильдің бұл жанрын мектеп оқушысы қаншалықты дәрежеде танитындығымызға күмәніміз бар. Өйткені ғылыми стиль және оның тармақтары жеке оқулықта кездеспейді немесе теориялық дәрежеде берілмейді. Сондықтан да бұл стильдегі мақаланы жазу барысында оқушы қарапайым эссе жазып кетуі мүмкін. Бірақ эссе мен мақаланың үлкен айырмашылығы бары айдан анық.

Сол үшін де біздің ұсынысымыз – келешекте мәтін тудыру процесіне берген тапсырмалардың анықтамасын қосып, оның ерекшелігін түсіндіргеннен кейін ғана тапсырма ретінде мақала жазуды, ғылыми баяндама айтуды немесе ғылыми аннотация, конспект жазуға беру. Ал жетінші немесе сегізінші сынып оқушысының мақала туралы аялық білімі болмаса, бұл тапсырманы дұрыс орындай алмауы заңды.

Қазіргі қоғамда мектеп жасында оқушыны ғылымға баулу өте ерте кезден басталады. Бастауыш сынып оқушысының өзі ғылыми жұмысқа қатысып, ғылымның ең алғашқы түсінігімен таныса бастайды. Әрине, ерте жастан ғылымға қызықтырып, баулыған жөн. Бірақ ғылым туралы түсінік болмай, бастауыш сынып оқушысынан ғылыми мәтін мен тұжырымды дәлелдеме жасауын күте алмаймыз. Ең күрделісі – оқушының орта буынға келсе де, ғылыми тұжырымы дәлелденген, пікірлер талданып, сарапталған ғылыми жұмысты жаза алмауы. Мұндай жұмыстарды жаза алмауының басты себептерінің бірі – ғылымға ерте жастан баулығанымызбен ғылым туралы түсініктің қалыптаспағандығы, тіпті оқушыға ғылыми мәтіннің не екенін түсіндірмеуіміз. Осындай мәтіндерді қалай жазатынын білмеген оқушыдан ғылыми тұжырым күте алмасымыз анық.

Ғылыми стильдегі мәтіндер тек қана ғылыми жұмыс сияқты көлемді нәрселермен шектелмейтігін ұғындыру – мұғалім еншісінде. Ең алдымен, баланың тілдік деңгейі мен қабылдауына сай мақалаларды жазуға, ғылыми мәтіннен конспект жазуға бергеніміз жөн. Өйткені баланың санасында бірден көлемді дүниені беру психикасына зақым тигізіп, стресске алып келеді. Сол үшін алғашқы жаттығулар үлгісі ретінде мақала жазу немесе ғылыми тұжырымға қатысты ойды жалғастыру, қорытындылау сияқты тапсырмаларды беруге болады.

Ғылыми стильде мәтін тудыру процесінде ұтымды шыққан келесідей тапсырманы ұсынуға болады: төменде берілген мәтінді сөз тіркестерін қатыстырып, жалғастырып жаз.

Астронавт – ғарыш кемесін жүргізуге немесе ғарышқа саяхат жасауға және сондай жұмыс істеуге маманданған адам. Астронавт сөзін НАСА 1958 жылыдың желтоқсанында сол кезде өздері ғарышқа ұшуға дайындап жатқан адамдарды атау үшін пайдаланды. Орыстар мен қытайлар ғарышқа сапар шегетін адамдарды космонавт және тайконавт деп, ал француздар осы мағынада астронавт немесе спатионавт деп атайды. Ал қазақтар ғарышқа сапар шегетін адамдарды ғарышкер деп атайды.

Бұл мәтінді жалғастыру үшін оқушы, ең алдымен ізденуі тиіс. Іздену арқылы

жаңа ақпарат тауып, басқа аудармасы мен бұл сөздің баламасын табады. Немесе шығармашылығы арқылы бұл терминдік атаулардың жиілігіне, қайсысының көбірек қолданып, қайсысының қолданыстан шығып бара жатқанына баға береді. Осылайша, ғылыми стильдегі жанрларды тудыру кезінде шығармашылық болу керек. Бірақ ол әрдайым нақтылықпен, ғылыми тұжырыммен, дәлелдермен астасып отыруы маңызды. Мұғалім ретінде біз осыны үйретуіміз тиіс.

B1-B2 деңгейлерінде ауызша форматта тіл үйренуші ғылыми баяндама жасай бастауын талап етуге болады. Ғылыми баяндама тәжірибе сабақтарында немесе өздік тапсырмаларында берілсе, оқушыда алдын ала дайындалатын уақыт та, материал да жиналады. Яғни осындай типтес тапсырмалар А.Байтұрсынұлы көрсеткендей, дағдыландыру деңгейіне емес, сынау деңгейлік тапсырмасына жатады. Сол себептен өнімді ұсынатын адам – тіл үйренуші. Тіл үйренуші сынау деңгейінде алған білімін интерпретациялап, күшін, білімі мен ақпараттық қорды жаңа дүние шығаруға бағыттайды.

Мәтінді әр тақырып сайын қаншалықты дәрежеде түрлендіріп отырсақ, соншалықты мәтінді тудыру барысында да жаңартып отыруымыз пайдалы. Сонда оқушы қазақ тілі пәні аясында эссе жазып шығуды ғана емес, өзінің ойын еркін жеткізуді, жазбаша анықтама, қолхат, баяндама, түсініктеме, рұқсат хат сияқты жазба жұмыстарын жаза алады.

Алдыңғы тарауларда айтып кеткендей, мектеп оқушысы немесе қазақ тілін жаңа тіл ретінде үйреніп жүрген кез келген тіл үйренуші Қазақстан азаматы болғандықтан, бұл қоғамнан ажыратып, жеке өмір сүре алмайды. Ал қоғаммен тығыз қарым-қатынаста болу белгілі бір жағдаят орын алған уақытта өтінішін, рұқсатын, келісімін немесе келіспейтін құжатын, түсініктемені жазбаша форматта жазуға тура келеді. Бұл стильді қазақ тілі сабағында үйретпесе, қашан үйретілемек?

Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтары мемлекеттік ұйымдар мен лауазымды адамдардың аттарына хабарламалар жібереді. Бұл хабарламалар ауызша немесе жазбаша болуы мүмкін. Хабарламада аты-жөні көрсетілген лауазымды адам немесе мемлекеттік өкімет пен басқару органының басшысы хабарламаны дер кезінде қарауға, ол жөнінде тиісті шешім қабылдауға және белгіленген мерзімде нақты жауабын беруге міндетті.

Хабарламаның үш түрі болады: *өтініш, арыз және ұсыныс*. Олар мазмұны жағынан әртүрлі болып келеді. Мысалы, өтінішке азаматтардың заңмен бекітілген жеке құқықтары мен мүдделерінің жүзеге асырылуы мазмұндалатын хабарлама жасалады. Жеке адам өзіне берілген құқықтарды пайдалану үшін өтініш жазады, сонымен қатар өзі жұмыс істейтін ұжымдарда, мекемелерде, өзі тұратын тұрғын үйлерде, мемлекеттік органдар қызметінде байқалған кемшіліктерді атап жазады.

Арызда азаматтардың заң арқылы қорғалатын жеке құқықтары мен мүдделерінің бұзылу фактісі туралы хабарлама жасалып, оны қалпына келтіру туралы талап-тілек айтылады, хабарлама жасаушының ойынша іс-қимылы дұрыс жүргізілмейтіндіктен өзінің құқықтары мен мүдделерін бұзып отырған мемлекеттік органдардың, мекемелердің, ұйымдардың, лауазымды адамдардың атына сын айтылады.

Ұсыныс – белгілі бір мемлекеттік органның, ұйымның, мекеменің жұмысын жақсартуға, жетілдіруге назар аудартатын, осыған байланысты қойылған міндеттерді шешудің жолдары ұсынылатын хабарлама түрі. Осындай хабарламаның ең алғашқысы – өтініш.

Өтініш – жазбаша, ресми түрде баяндалған, өтіну, өтініш білдіру, сұрау туралы

ресми құжат. Қарату формасында жұмсалатын ханым, мырза, төраға, төрайым сияқты сөздер, өтінемін, сұраймын, жіберу, босату, ауысу, пайдалану, тіркеу сияқты етістіктер қолданысқа ие.

Сабақтан босату туралы өтініш (1-үлгі):

Өтініш

Мен, 10-сынып оқушысы Алмасова Ажар, 2025 жылдың 12 ақпанында отбасылық жағдайыма байланысты сабақтан босатуыңызды сұраймын.
Алдын ала рақмет!

Қолы: _____

Күні: 10.02.2025

1-үлгі

Мектеп ауыстыру туралы өтініш (2-үлгі):

Өтініш

Мен, 8-сынып оқушысы Асқар Даниярұлы, отбасылық жағдайыма байланысты №25 мектеп-гимназиясынан басқа мектепке ауысуына байланысты қажетті құжаттарды беруді өтінемін.

Қолы: _____

Күні: 10.02.2025

2-үлгі

Қосымша үйірмеге қатысуға өтініш (3-үлгі):

Өтініш

Мен, 10-сынып оқушысы Алмасова Ажар, робототехника үйірмесіне қатысуға рұқсат беруіңізді өтінемін. Бұл үйірмеде білімімді тереңдетіп, жаңа дағдыларды меңгергім келеді.

Қолы: _____

Күні: 10.02.2025

3-үлгі

Спорттық жарысқа қатысуға өтініш (4-үлгі):

Өтініш

Мен, 10-сынып оқушысы Алмасова Ажар, мектепаралық волейбол жарысына қатысуға рұқсат беруіңізді өтінемін.

Қолы: _____

Күні: 10.02.2025

4-үлгі

Жұмысқа қабылдау туралы өтініш (5-үлгі):

Өтініш

Мен, Аманжолов Қайрат Еркінұлы, сіз басшылық ететін мекемеге қазақ тілі пәнінің мұғалімі лауазымына жұмысқа қабылдауыңызды өтінемін. Менің педагогикалық өтілім – 5 жыл. Ұжыммен жұмыс істей аламын, кәсіби біліктілігімді үнемі жетілдіріп отырамын. Қажетті құжаттарымды қоса ұсынамын.

Алдын ала рақмет!

Қолы: _____

Күні: 10.02.2025

5-үлгі

Демалыс беру туралы өтініш (6-үлгі):

Өтініш

Мен, Аманжолов Қайрат Еркінұлы, 2025 жылдың 15-19 ақпан аралығында отбасылық жағдайыма байланысты ақысыз демалыс беруіңізді өтінемін.

Алдын ала алғысымды білдіремін.

Қолы: _____

Күні: 10.02.2025

6-үлгі

Жұмыс уақытын қысқарту туралы өтініш (7-үлгі):

Өтініш

Мен, Аманжолов Қайрат Еркінұлы, денсаулығымға байланысты жұмыс уақытымды 6 сағатқа қысқарту мүмкіндігін қарастыруыңызды өтінемін. Қосымша медициналық анықтамалар ұсынылады.

Қолы: _____

Күні: 10.02.2025

7-үлгі

Күнделікті өмірде адам кез келген туындаған мәселесіне қатысты өтініш жазып жатады. Бұл өтініштердің өзіндік мақсаты, түсіндірмесі әртүрлі болғанымен, жасалу жолы бір. Бұл жасалу жолын түсінген оқушы немесе дербес тіл үйренуші кез келген уақытта құжаттамаға сай өзінің сұранысын өтей алмақ. Сол үшін де қазақ тілі сабағында мұғалім оқушыны ресми ісқағаздар стилінде жұмыс жасатуға дағдыландыруы керек. В1 мен В2 деңгейлерінде тіл үйренуші мемлекеттік тілде өмірбаян жаза білуі міндетті. Өмірбаян – жеке адамның өмір жолы хронологиялық тәртіпте қысқаша жазылған ресми құжат.

Өмірбаян әдетте оқуға түсу, жаңа қызметке тұру кезінде жазылады. Міндетті мәлімдемелер:

1. Құжаттың аты (өмірбаян)
2. Аты-жөні (толық жазылады) туған жылы, айы, күні, туған жері
3. Ұлты
4. Білімі, оқыған оқу орындары
5. Қоғамдық-саяси қызметі
6. Ата-анасы, жұбайы, балалары туралы мәлімет
7. Қазіргі жұмысы, мекенжайы

Тіл үйренуші бірінші кезекте өмірбаянды жаза білу мен оның қай уақытта, қандай жерде жазылатынын, критерийі мен басқа құжаттардан ерекшелігін білуі қажет. В деңгейінде келесідей өмірбаян нұсқасын ұсынамыз (8-үлгі):

ӨМІРБАЯН

Мен, Қуаныш Өмірбекұлы, 1963 жылы 1 мамырда Семей облысы, Аягөз ауданы, Баршатас ауылында тудым. Ұлтым – қазақ. 1970 жылдан 1980 жылға дейін Баршатас орыс орта мектебінде оқыдым. 1980 жылы Қазақ политехника институтының компьютерлік техника факультетіне оқуға түстім. Институтты бітіргеннен кейін 1985-1988 жылдар аралығында Ғылыми-жобалау институтында жұмыс істедім. 1988 жылғы 1 қыркүйекте Қазақ политехника институтының металлургия өнеркәсібі кафедрасына ауыстым. Қазір осы кафедраның аға мұғалімімін. Ата-анам бар: әкем – Өмірбек Қадыров – Ұлы Отан соғысының ардагері, құрметті зейнеткер; анам – Хадиша Қасымова – ұзақ жылдар бойы Баршатас орыс мектебінде мұғалім болып жұмыс істеді, қазір – зейнеткер. Отбасым бар: жұбайым – Жазира Дүйсебайқызы, жоғары білімді маман, дәрігер. Үш балам бар, олар мектепте оқиды.

Әскери қызметке міндеттімін. Аға лейтенант атағым бар.

Қосымша мәліметтер: қазақ, орыс және ағылшын тілдерін жетік білемін, ЭЕМ бағдарламаларын толық меңгергенмін, Интернетте жұмыс істей аламын.

Мекенжайым: Алматы қаласы, Қазақфильм шағынауданы, 47-үй.

8-үлгі

ӨМІРБАЯН

Мен, Асқар Даниярұлы, 2010 жылы 10 қазанда Алматы қаласында дүниеге келдім. Әкем – Данияр Қайратұлы, инженер-құрылысшы, ал анам – Айгүл Сағатқызы, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі.

2017 жылы Алматы қаласындағы №25 мектеп-гимназиясының 1-сыныбына қабылдандым. Қазіргі уақытта 8-сыныпта оқып жатырмын. Оқу озатымын және мектептегі түрлі қоғамдық іс-шараларға белсенді қатысамын.

Сүйікті пәндерім – физика, математика және информатика. Жаратылыстану ғылымдарына деген қызығушылығым жоғары. Болашақта IT саласында бағдарламашы немесе инженер болуды армандаймын.

Мектептен тыс уақыттарда робототехника, шахмат және дебат клубтарына қатысамын. 2024 жылы шахматтан қалалық жарыста жүлделі екінші орынды иелендім. Сонымен қатар ағылшын тілі курсына барып, тілді жетік меңгеруге талпынып жүрмін.

Спортпен де белсенді айналысамын. Футбол мен жүзу – сүйікті спорт түрлерім. Бос уақытыма кітап оқып, жаңа технологиялар мен ғылым жаңалықтары туралы мақалалар оқығанды ұнатамын.

Мен ізденімпаз, еңбекқор, жауапкершілігі мол оқушымын. Әрдайым өз алдыма мақсат қойып, оған жету үшін бар күш-жігерімді саламын. Білім мен еңбек – менің болашаққа апарар жолымның басты кілті деп білемін.

Асқар Даниярұлы

2025 жыл

9-үлгі

Өмірбаянның екі үлгісін беру себебіміз – бұл құжатты адам кез келген уақытта әрі кез келген жаста жазуы мүмкін. Өзінің жас ерекшелігіне байланысты өмірбаян форматы өзгеріп тұрады. Алайда ең негізгі критерийлерді біліп қана тіл үйренуші қазақ тілі пәні аясында дұрыс әрі сауатты формада өмірбаян жазып шыға алмақ.

Одан бөлек, өмірбаянның құрылымымен толық танысқан тіл үйренуші өзіне ғана емес, өзге адамның да өмірбаянын жазып шығу мүмкіндігі бар (10-үлгі):

Өтініш

Мұхтар Омарханұлы Әуезов – қазақ әдебиетінің классигі, белгілі қоғам қайраткері, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының Ғылымға еңбегі сіңген қайраткері, Лениндік және мемлекеттік сыйлықтардың лауреаты.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов 1897 жылы туған. Туған жері – бұрынғы Семей облысы.

М.О.Әуезов – қазақ әдебиетінің дамуына елеулі үлес қосқан көптеген шығармалардың авторы. Оның 1917 жылы жазылған алғашқы туындысы Еңлік-Кебек трагедиясы қазақ театр өнерінің қалыптасуына негіз салды. Ұлттық опера және балет театры автордың Айман-Шолпан деп аталатын пьесасымен ашылды. М.Әуезов, сондай-ақ Абай, Қарагөз деген драмалық шығармалар жазды.

М.Әуезов – Абай жолы роман-эпопеясының авторы. Роман-эпопея әлем халықтарының 30 тіліне аударылған. М.Әуезов – сондай-ақ У.Шекспирдің, Л.Толстойдың, И.Тургеневтің, Н.Гогольдің шығармаларын қазақ тіліне аударды. Жазушының, сондай-ақ Өскен өркен, Қилы заман деген шығармалары, абайтануға, манастануға қатысты, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет жөнінде жазылған ғылыми еңбектері бар. М.Әуезов 1961 жылы қайтыс болды.

10-үлгі

Ресми іс-қағаздар стиліне жататын әрі қоғамдық орындардың көбінде жазылатын құжат түрі – қолхат. Қолхат – белгілі бір құндылықтардың (құжат, мүлік, ақша, зат) алынғаны туралы куәландырылған ресми құжаттардың бір түрі (11-үлгі):

ҚОЛХАТ

Мен, Аманатова Гүлнара Сәкенқызы, Ұлттық кітапхананың сирек кітаптар қорынан Абай шығармаларының алғашқы басылымын алдым. Келісілген мерзімде қайтаруға міндеттенемін. 2020 жыл 1 маусым

(қолы)

11-үлгі

Қолхат жазуда да белгілі лексикалық қор мен грамматикалық минимум қолданылады. Бұл ерекшелікті мұғалім ретінде біз мәтін тудыру кезеңінде түсіндірмесек, қолхат сияқты құжаттардың дұрыс формада шықпай қалуы әбден мүмкін. Мәселен, қолхатта жіктеу есімдігінің І жақ тұлғасы – мен, өткен шақтың –ған, –ген, –ды, –ді, –қан, –кен, –ты, –ті формалары, ауыспалы осы шақтың –а, –е, –й жұрнақтары, реттік, есептік сан есімдер мен жалқы есімдер қолданылса, лексикалық минимумда кепілхат, азамат, берілген, міндетті, қолхат беруші сияқты сөздер пайдаланылады.

В деңгейінде оқушы айналасы мен қысқа жарнама құжаттарын ғана емес, өзі немесе өзге адам жайлы мінездеме де жазып үйренуі мақсат етіп алынады. Мінездеме – мекемеде, ұйымда, кәсіпорында жұмыс істейтін адам туралы әкімшілік немесе қоғамдық ұйым тарапынан берілетін, жеке адамның іскерлігін, біліктілігін, кәсіби деңгейін сипаттайтын ресми құжат. Мінездеме нақты, объективті, дәл және толық болуы керек. Бұл құжат түрі оқу орны, жоғарғы оқу орны мен сот, қоғамдық орындарда, мекемелерде сұранысқа сай жазылады.

Мінездемеде міндетті түрде адамның аты-жөні, ұлты, отбасылық жағдайы, білімі мен лауазымы (бар болған жағдайда), туған жылы, азаматтығы туралы мәлімет берілуі керек.

Грамматикалық тұлғалардан келесідей минимум талап етіледі: изафеттік құрылым, жалқы есімдер, есімшелі өткен шақ формасы (–ған, –ген, –қан, –кен), қатыстық сын есім мен ырықсыз етіс жұрнағы (12-үлгі):

МІНЕЗДЕМЕ

Алмасова Ажар Даниярқызы, 2010 жылы 15 наурызда Алматы қаласында дүниеге келген. Қазіргі уақытта №25 мектеп-гимназиясының 10- сыныбында оқиды.

Ажар – тәртіпті, ізденімпаз және жан-жақты дамыған оқушы. Ол оқу бағдарламасын жақсы меңгерген, мектептегі оқу үлгерімі жоғары. Сүйікті пәндері – қазақ тілі мен әдебиеті, биология және ағылшын тілі. Ажардың болашақ мамандығы ретінде медицина немесе тіл саласын таңдауға деген қызығушылығы ерекше.

Ажар мектептегі қоғамдық жұмыстарға белсене араласады. Ол дебат клубының тұрақты мүшесі, түрлі пікірсайыс турнирлеріне қатысып, бірнеше рет жүлделі орындарға ие болды. Сонымен қатар мектепшілік іс-шараларда ұйымдастырушылық қабілетін көрсетіп жүр.

Ажар – мейірімді, жауапкершілігі жоғары және қарым-қатынасы жақсы оқушы. Ұстаздар мен сыныптастарының арасында беделді, ұқыптылығы мен мәдениеттілігі үшін құрметке ие. Ол топпен жұмыс істеуде белсенділік танытып, достарымен тез тіл табысады.

Бос уақытында кітап оқып, спортпен шұғылданады. Ажар волейбол ойнағанды жақсы көреді және бірнеше рет мектептік спорттық жарыстарға қатысқан.

Ажардың мақсатшылдық, ізденімпаздық және еңбекқорлық қасиеттері оның болашақта үлкен жетістіктерге жететініне кепіл бола алады.

Сынып жетекшісі

/аты-жөні, қолы/

Айы, күні, жылы

Адам кейде өзі атқара алмай, басқа біреуге сеніп тапсыру үшін құжаттама бойынша сенімхат жазып тапсыруы керек. Сенімхат – белгілі, дәлелді себептерге байланысты өзі атқара алмайтындай жағдайда нақты іс-әрекеттің орындалуын басқа адамға тапсыру үшін жазылады. Сенімхат қолмен жазылып, сату-сатып алу әрекеттеріне қатысты сенімхаттар нотариалды түрде куәландырылады.

Сенімхат жазу барысында келесідей лексикалық минимум қолданысқа ие: азамат, жеке басының куәлігі, сенім білдіремін, менің атымнан, өкілетті етемін, қажетті құжаттар, менің орныма қол қою, дейін өз күшіне, нотариалдық кеңсе, жеке тұлға, сенім білдіруші, анықталды, әрекетке қабілеттілік, тіркелген, мемлекеттік салым және т.б. (13-үлгі):

Мұрагерлік істі жүргізу жөніндегі

СЕНИМХАТ

2022 жыл 19 қаңтар, Алматы қаласы

Мен, азамат Жақсылықов Данияр, паспорт N8205720, мекенжайым Алматы қаласы, Райымбек көшесі, 88-үй, 19-пәтер.

Алматы қаласы, Бостандық ауданы, әл-Фараби 83-үйде тұратын азамат Есенгелді Азаматтың туған атам Жақсылық Баймырзақұлының қайтыс болғанынан кейін қалған мүлікке (мүлік толық аталады) менің мұрагерлік құқығымды ресімдеуіне сенім білдіремін.

Бұл үшін мен азамат Жақсылықов Данияр

- менің атымнан өтініш жазуға,
- анықтамалар мен құжаттар алуға,
- менің орныма қол қоюға,
- мұрагерлік құқық туралы куәлікті алуға өкілетті етемін.

Сенімхат 2023 жылдың 19 наурызына дейін берілген және 9 ай өз күшінде.

2022 жыл 19 қаңтар

(қолы)

13-үлгі

Ресми іс-қағаздар стиліне жататын келесі құжат түрі – бұйрық. Бұйрық – мекемедегі, ұйымдағы, ведомстводағы кадрларға байланысты мәселелерді іріктеу және орналастыру, азаматтарды жұмысқа қабылдау және босату, басқа жұмысқа ауыстыру мәселелерін шешуге бағытталған ресми құжаттардың бірі. Бұйрықтың азаматтардың өтініші, арызы, мінездемесі, жеке іс парағы сияқты құжаттарға қатысы бар, өйткені бұлардың барлығы да еңбек кітапшасына тіркеледі, ал еңбек кітапшасы азаматтардың еңбек ету, демалу, білім алу, зейнетақымен қамтамасыз ету құқықтары туралы мәліметтер жинақтайды.

Бұл құжат түрінде келесідей етістіктер қолданылады: тағайындалсын, қабылдансын, босатылсын, ауыстырылсын, уақытша атқару, жүктелсін, бұрыштама және т.б.

Бұйрық райдың III жағы, ауыспалы осы шақ – бұйрықта қолданылатын грамматикалық минимум.

Жұмысқа қабылдау туралы бұйрық (14-үлгі):

БҰЙРЫҚ №1

Алматы қаласы

10 ақпан 2025 жыл

Тақырыбы: Жұмысқа қабылдау

2025 жылдың 11 ақпанынан бастап Аманжолов Қайрат Еркінұлы қазақ тілі пәнінің мұғалімі лауазымына қабылдансын.

Негіз: Аманжолов Қ.Е.-нің жеке өтініші және ұсынылған құжаттар.

Директор: _____

М.О.

14-үлгі

Қызметтен босату туралы бұйрық (15-үлгі):

Өтініш

БҰЙРЫҚ №2

Алматы қаласы

10 ақпан 2025 жыл

Тақырыбы: Қызметтен босат

Аманжолов Қайрат Еркінұлы өз өтініші негізінде 2025 жылдың 15 ақпанынан бастап қазақ тілі пәнінің мұғалімі қызметінен босатылсын.

Негіз: Аманжолов Қ.Е.-нің өтініші.

Директор: _____

М.О.

15-үлгі

Демалыс беру туралы бұйрық (16-үлгі):

Өтініш

БҰЙРЫҚ №3

Алматы қаласы

10 ақпан 2025 жыл

Тақырыбы: Ақысыз демалыс беру

Аманжолов Қайрат Еркінұлына 2025 жылдың 15 ақпанынан 19 ақпанына дейін 5 күндік ақысыз демалыс берілсін.

Негіз: Аманжолов Қ.Е.-нің өтініші.

Директор: _____

М.О.

16-үлгі

Сыйақы беру туралы бұйрық (17-үлгі):

Өтініш

БҰЙРЫҚ №4

Алматы қаласы

10 ақпан 2025 жыл

Тақырыбы: Сыйақы беру

Мекеменің 2024 жылғы жұмысының нәтижесі бойынша Аманжолов Қайрат Еркінұлына бір айлық мөлшерінде сыйақы берілсін.

Негіз: Жұмыс нәтижесі мен мекеме басшысының шешімі.

Директор: _____

М.О.

17-үлгі

Бұл құжаттардың барлығын оқушы немесе дербес тіл үйренуші қазақ тілі сабағында үйренуі тиіс. Оқушының міндеті – өзінің сұранысын қанағаттандыра алатындай жазбаша форматта құжаттаманы толтырып үйрену, өзінің ойын еркін жеткізетін шығарма тапсырмаларды жаза алу; ал ауызша форматта дискурс, полилог сияқты тапсырмалар негізінде жан-жақты жұмыстар атқару. Бұл жұмыстардың барлығы қазақ тілі пәні аясында өтілуі тиіс. Осылайша оқушы мектеп қабырғасында мәтіндермен танысып, сол бойынша сұрақ-жауапқа ғана қатыспай, мәтіндерді оқу арқылы мәтін тудыру процесіне көше алуы тиіс. Әрі мәтін тудыру процесі тек қана ауызша диалог пен сұрақ-жауаптан тұрмауы қажет, ол жазбаша формада бес функционалдық стильдің барлық түрін қамтитын, ауызша форматта әртүрлі тапсырмаларға толы жұмыстар болғанда ғана оқушы бұл пән аясында толық білім алып шықпақ.

Мәтіндерді оқытудан оқушының оқу сауаттылығының деңгейі ешқашан

көтерілмейді. Мәтінді типтендірген кезде негізгі төрт критерийге қараған сияқты мәтін тудыруда да онсыз ешқандай аттай алмаймыз. Бес функционалдық стильде мәтіндермен танысып, өзіміз сондай типтес мәтіндерді құрастырып, мәтіннің ішкі-сыртқы құрылымын анықтап, прагматикалық құзіреттілік тұрғысынан мәнін анықтай алмасақ, мұғалім еңбегінің, оқушы уақытының зая кеткені.

Мәтіндерді деңгейге бөлгеніміз сияқты мәтін тудыру процесінде де бірден тіл үйренушіге тым күрделі, прагматикалық тұрғыдан ауқымды мәтіндерді бере алмаймыз. Мәтін де, одан шығатын сынау деңгейлі тапсырмалар да әр уақыт күрделеніп, дамып отыруы тиіс. Осылайша біз атаған тапсырма түрлері, шығармашылық тапсырмалар В деңгейінде көрініс тауып, оқушының қазақ тілі пәні аясында сауаттылығын арттыратынына сенімдіміз.

C1 деңгейіндегі мәтін тудыруға кететін қателермен жұмыс

Қазақ тілін жетік меңгергенін, оны шешендікке дейін жеткізгенін көрсететін бірден-бір белгі – оқушының сол тілде ойын еркін жеткізе алып, дискурсқа қатысып, жазбаша формада әртүрлі құжаттарды, мақала мен шығармашылық тапсырмаларды орындай алуы.

Алдыңғы тарауларда сөз болғандай, қазақ тілі пәні мен қосымша сабақ ретінде берілетін шешендік өнерді жеке қарастыруына қарсымыз. Себебі оған дейінгі деңгейлерде сабаққа дұрыс қатысып, барлық тапсырмаларды орындап, мәтін тану мен мәтін тудыру деңгейін жетік меңгерген оқушы C деңгейіне келгенде шешен болары сөзсіз. Яғни бұл жағдайда шешендік өнерді жеке қарастырудың қажеті де болмай қалады.

C деңгейінде оқушы мәтінді оқып қана қоймай, мәтін бойынша анализ жасап, ой білдіріп, пікірталасқа дейін жеткізе алуы маңызды. Ал жазбаша формада қазіргі таңда әсте бағаланып жүрген эссенің барлық түрін бір-бірінен ажыратып, жағдаятқа сай аргументті түрде жазба тапсырмасын орындауы қажет.

Біздіңше, эссе – күрделі тапсырмалардың бірі. Кез келген тақырыппен эссе жаза алмаймыз. Эссе жазуды біз тақырыптан бастаймыз. Тақырып сай болмаса, эссе құрылымы түгіл, идеясы да шықпайды, орындалмай қалады. Ал тақырыпты дұрыс таңдау, мәліметтермен жұмыс жасау, ойды ықшамдап, келісімді түрде жеткізу үшін оқушы A деңгейінен C деңгейіне дейін үлкен жұмыстар атқаруы тиіс. Сонда ғана эссе үлкен жұмысқа әрі нәтижелі шешімге әкеледі.

Өкінішке орай, Қазақстан Республикасының бағдарламасында берілгендей, эссе бесінші сыныптан он бірінші сыныпқа дейін қарапайым сабақ барысында да, БЖБ мен ТЖБ сияқты қорытынды бақылау жұмыстарында да, тіпті, қорытынды емтихан мен ЖОО-на түсу кезінде де жазылады. Яғни эссені біз кез келген жаста әрі кез келген уақытта жазып жүрміз. Олай болудың өзі қате. Себебі белгілі бір ойды толыққанды білдіруге жетілмеген, лексикасы әлсіз бесінші сынып оқушысын эссе жазуға мәжбүрлеп жүрміз. Бірақ бесінші сыныптан бастап эссе талабы да, оны жазудағы критерийлер де кеңінен оқылып, талданбайды. Мәселен, бесінші сынып оқушысына келесідей эссе тақырыбын ұсынған: 11-тапсырма. *Қазақстандағы көп адамның хоббиі – спорт* деген тақырыпқа эссе жаз. Эсседе төмендегідей мақал мен қанатты сөздерді қатыстыр: Ұзақ сапар алғашқы қадамнан басталады; Спорт – денсаулық кепілі; Шегірткеден қорыққан егін екпес.

Эссе жазу бесінші сыныптан талап етілсе, неліктен эссе туралы түсінік бесінші сыныптан бастап түсіндірілмейді? Е.Оспанов өзінің оқулықтарында эссенің бірнеше түрін санамалап, әрқайсысының ерекшелігін атап көрсеткен. Бұл эссе түрлерін біз де оқулыққа қосуымыз міндет. Қосылмаған күннің өзінде мұғалімнің міндеті – эссе түрлері мен оның әрқайсысының ерекшелігін оқушының тілінде, түсінігіне сай түсіндіріп беру, эссе жазуға үйрету.

Одан бөлек, кез келген тақырыпты алып эссе жаза алмаймыз. Бесінші сынып оқушысына берілген *Қазақстандағы көп адамның хоббиі – спорт* деген тақырып эсеге қарағанда шығармаға немесе қарапайым ойталқыға жақындау. Бірақ эссенің түріне қатысты ол тақырып әртүрлі болады. Мәселен, халықаралық IELTS-ге ұсынған келесідей эссе тақырыптарына мысал келтірейік: Қазіргі уақытта баламалы медицина түрлерін қолдану үрдісі байқалады. Алайда ең жақсы жағдайда бұл әдістер тиімсіз, ал ең нашар жағдайда қауіпті болуы мүмкін. Сіз бұл пікірмен қаншалықты келісесіз? Университеттік білім әр адамға, табыс деңгейіне қарамастан, тегін болуы керек. Сіз бұл

пікірмен қаншалықты келісесіз немесе келіспейсіз? 50 жастан асқан қызметкерлер қазіргі заманғы жұмыс орнындағы жылдам өзгеретін идеяларға бейімделе алмайды, сондықтан жас қызметкерлерге басымдық беру керек деген пікір бар. Сіз бұл пікірмен келісесіз бе, келіспейсіз бе? Кей адамдар өздерінің тапқан барлық ақшасын өздеріне қалдырып, мемлекетке салық төлемеу керек деп санайды. Сіз бұл пікірмен қаншалықты келісесіз немесе келіспейсіз? Тілдер үнемі жойылып отырады. Мұның нәтижесінде әлемде тілдер саны азаюда. Бұл бүкіл әлемдегі адамдар үшін пайдалы. Сіз бұл пікірмен қаншалықты келісесіз немесе келіспейсіз?

Бұл эсселерді жазу барысында, біріншіден, ізденіс қажет. Өйткені нақты бір тұжырымға келу үшін екі тарапты да талқылап, толыққанды зерттеп алу қажет. Содан кейін ғана эссе жазбас бұрын мақсат қойып, сол мақсат негізінде жазба жұмысын жазуға кіріседі. Бұл тақырыптың келісетін және келіспейтін тараптарын салыстырмалы түрде талдай отырып, аргументімен қоса өзінің ойында қалуға әрі оны оқырманға түсіндіре отырып, авторды қолдауына алып келеді. Тақырыптар, біріншіден, қызық. Екіншіден, өмірмен, қоғаммен тығыз байланысты болғандықтан, қызығушылық арта түседі.

Ал мектеп оқулықтарын алмай-ақ, докторантураға түсуге арналған эссе тақырыптарын салыстырып көрейік: «Қазіргі тіл реформасы және жаңа әліпби», «М.Дулатовтың Бақытсыз Жамал романындағы психологизм», «Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиеті: тақырып, жанр және идея», «Абай лирикасындағы сөз қолданыс», «Шетелдердегі қазақ әдебиеті» және т.б. Берілген тақырыптардың ауқымы тым кең, нақты бір түртіп алар деталь болмаған соң, нақтылыққа қарағанда объективтілік көп болады. Екіншіден, тақырып дұрыс таңдалмағандықтан, бұл жазба жұмысы оп-оңай шығармаға ауысып кетуі мүмкін.

Біз қаншалықты дәрежеде ғылымиланған, батыс елдердегідей өз ойымызды еркін жеткізетін ұрпақ тәрбиелегіміз келсе де, эссе кезінде тақырып таңдауда дұрыс бермесек, эссенің түрлерін оқулықтарға қоспай, эссені талап етсек, еш уақытта алға қарай дамуымыз мүмкін емес. Эссе болу үшін тақырыптың өзі өзекті, нақты болуы қажет. Нақтылық қана оқушының өзінің позициясын анықтауға көмектеседі. Әрі эссе жазу үшін тіл үйренушіге үлкен дайындық керек. Дайындықсыз кез келген тақырыпты алып оны эссе етіп шығарамын деу – қате түсінік.

Шешендік үлкен өнерінің белгісі – ойымызды еркін жеткізу болса, оның жазбаша форматта бірден-бір жолы – эссе. Бірақ эссе жазу керек екен деп, ауқымды, нақтылығы жоқ, өзінің ойын еркін жеткізе алмайтын, дәлелдер мен зерттеу жүргізе алмайтын тақырыпты алып, ең соңында оның шығармаға қалай айналып кеткенін білмей қалуымыз мүмкін. Сол үшін де бастапқы және орта деңгейлерде оқушының шығармашылық қасиетін дамытатын тапсырмалар берілсе, С деңгейінде нақты талабы сақталған, критерийлері бар эссені жазуға көшуіміз керек.

С деңгейінде адамның сол тілді жетік меңгеруінің бірден-бір көрінісі ретінде тілдің тазалығын алып қарастырамыз. Таза сөйлеу – ой айқындығының белгісі. Шешендікті қадірлеген халық Адам аласынан сөз аласы жаман, от шаласынан сөз шаласы жаман дегенде, ана тілінің байлығын бағаламай, туған тілінде таза сөйлей алмаған адамдардың қойыртпақ тіліне қарап, қынжылып айтқан.

Тіл тазалығы дейтініміз, – дейді А.Байтұрсынұлы, – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау, ескірген сөздерге жоламау, жергілікті сөздерден қашу

Таза сөйлеу дегеніміз – сол тілдің жалпыға ортақ байлықтарын пайдаланып, бөгде сөздерді араластырмай сөйлеу, – дейді М.Балақаев (Қосымова, 2015).

Бөгде сөз дегенде ғалым біреуден келтірілген дәйектемелерді немесе өзге

тілдерден ауысып, кірме сөз ретінде бекіген сөздерді айтып отырған жоқ. Мұндай сөздер күнде қазақ тілінің нормасына айналып, жалпыхалықтық сипатқа ие болып қалған.

Тіл тазалығын сақтамау дегенде жеке адамдардың шетелдік сөздерді, әсіресе орыс сөздерін орынсыз қолдануын айтады. Грамматикалық құрылысы жағынан болсын, басқа тілдің сөздерін қолдану – тіл тазалығының сақталмағандығының белгісі. Ал қазақ тілін жетік меңгерген деңгейде тіл тазалығын сақтамау – жат қылық. Сол үшін де жоғары деңгейде сауатты сөйлеу дегенде сөздердің арасындағы жалғауларды дұрыс жалғап, стилистикалық тұрғыдан ғана дұрыс сөйлеуді қамтымайды, бұл деңгейде тілдің тазалығы, сөздердің жиілігі, ойдың ұшқырлығы мен оны жеткізудің амалы мен жолдары – осылардың барлығы негізгі критерийлері болып есептелмек.

Адамның тіл тазалығын сақтауы не сақтамауы көбіне ауызша жұмыстар кезінде көрінеді. С деңгейіне жататын ауызша орындалатын тапсырмалардың бірі – пікірталас. Пікірталас қоғамды дамытады, өркениетке қол жеткізеді. Пікірталас бар жерде сөз бостандығы да, ой бостандығы да орын алады.

Қазіргі адамдарға қоғамдық-әлеуметтік маңызды мәселелерді жете және жемісті талдай алу қабілеті қажет. Олар өз ойларын түсіндіре, дәлелдей алуы керек, қарсы жақтың пікірін жоққа шығарып, өз пікірінің дұрыстығына көз жеткізуі керек. Сондықтан іскер адамдар сөзталас өнерін, пікірталас шеберлігін үйренуді мақсат етеді. Пікірталас шеберлігі дегенге жеткілікті, жан-жақты біліммен қоса, пікірталас түрлерін, мақсатын, олардың ерекшеліктері мен негізгі талаптарын, сөзталас мәдениетін, онда жиі қолданылатын амал-тәсілдерді жетік меңгеруі жатады.

Пікірталастың бірнеше түрі бар: пікір алмасу, ойталқы, пікірсайыс, ойбөліс, сөзталас, айтыс. Бұлардың барлығын қолдану кезінде тек форматын ғана сақтап қана қоймай, тілдесуші адам өзінің жан-жақты білімін, зерттеуін көрсете білуі керек. Осылардың барлығы жымдасқанда ғана оқушы немесе тіл үйренуші шын мәнінде жоғары деңгейде меңгергенін көрсетеді.

Мәселен, мәтін тудыру кезінде пікірталас болатын келесідей тақырыпты алып қарастырайық: Қазақ тілі – Қазақстанда білім беру жүйесінде басты пән болуы керек пе?

Пікірталас мақсаты – қазақ тілі пәнінің маңыздылығы мен оның білім беру жүйесіндегі орнын талқылау. Әр тарап (жақтаушы, даттаушы) өз пікірін дәлелдеп, қарсы жақтың дәлелдерін теріске шығарады (35-кесте):

Жақтаушы тараптың пікірі	Даттаушы тараптың пікірі
Позициясы: Қазақ тілі басты пән болуы керек.	Позициясы: Қазақ тілі басты пән болмауы керек, барлық пәндер тең дәрежеде оқытылуы керек.
Мемлекеттік тіл мәртебесі. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Әрбір азамат мемлекеттік тілді білуге міндетті, сондықтан ол білім беру жүйесінде басты пән ретінде оқытылуы тиіс. Ұлттық мәдениетті сақтау. Қазақ тілі арқылы ұлттық құндылықтар мен тарихымызды жеткізуге болады. Ұрпақ сабақтастығы үшін бұл – маңызды құрал. Кәсіби өмірде қажеттілік. Мемлекеттік қызметте және көптеген кәсіптерде қазақ тілін білу талап етіледі. Сондықтан мектеп қабырғасынан бастап бұл тілге басымдық берілсе, оқушылардың болашағына пайдалы болады. Қорытынды: Қазақ тілі басты пән болуы керек, өйткені ол – мемлекеттік тіл ғана емес, елдің бірлігі мен мәдениетін сақтаудың негізі.	Көптілді білім беру маңызды. Білім беру жүйесінде қазақ тілімен қатар ағылшын және орыс тілдерін де меңгеруге көңіл бөлген жөн. Бұл оқушылардың шетелдік білім мен ақпаратқа қолжетімділігін арттырады. Ғылым мен технология тілдері. Көптеген ғылыми материалдар мен ақпарат ағылшын және орыс тілдерінде қолжетімді. Сондықтан оқушылардың бұл тілдерді терең меңгеруі олардың кәсіби дамуына септігін тигізеді. Оқушылардың қызығушылығы мен қажеттілігі. Кейбір оқушылардың болашақ мамандығы мен қызығушылығы басқа салаларға бағытталуы мүмкін. Сондықтан барлық пәндер теңдей деңгейде оқытылуы тиіс. Қорытынды: Қазақ тілі басты пән ретінде емес, барлық пәндермен қатар тең дәрежеде оқытылуы керек.

35-кесте. Пікірталас үлгісі

Пікірталас барысында әр тарап өз пікірін дәлелдеп, мемлекеттік тілдің маңыздылығы және көптілді білім берудің артықшылықтары туралы ойларын айтты. Ортақ шешім ретінде қазақ тілінің мәртебесін сақтай отырып, басқа тілдерді де қатар меңгеру қажет деген қорытындыға келуге болады. Осылайша пікірталас кезінде оқушылар өздерінің позициясын қарсы топқа түсіндіре отырып, өз пікірінде қалуға, оны кеңірек ашуға үйренеді.

Сайысшылар пікірталас мәдениетінің негізгі талаптарын білуі керек. Сол талаптарды сақтап сөйлеу пікірталастың нәтижелі өтуіне көмектеседі, табыс әкеледі. Алдымен пікірталастың тақырыбын анықтап алу маңызды. Тақырыбын білмей сайысқа түскендер бір-бірін жоққа шығарады, бір-бірімен келісе алмайды, тақырыпқа қатысы жоқ сөздерді қолданады.

Қандай пікірталас болмасын тақырыбы анық болғанда ғана сәтті болады. Тақырып әрдайым пікірталастың үстінде нақтыланып отырады. Сөйлеу кезінде бір тақырыптан екінші тақырыпқа ауысып кету құбылысы байқалады. Дегенмен, сайысшылар пікірдегі қайшылық не нәрсеге қатысты екендігін ұмытпауы керек.

Тақырып дегеніміз – талқыға түскен мәселенің аты және сөйленетін сөздің негізгі мағынасы, мазмұны, түйіні.

Сайысшылар пікірталасына түскенде өзінің сол мәселеге көзқарасын анықтап алады. Соның негізінде өзінің ойын ашық жеткізіп, қарсы топтың пікіріне баға беріп, анализдеуге үйренеді.

Пікірсайыста қарсыласының ойын дәлелдеу тәсілдерін бекерге шығару маңызды рөл атқарады, яғни баяндауында логикалық байланыстың болмағандығын атап көрсетеді. Сайысшы қарсыласының пікірін жоққа шығара отырып, өз көзқарасын қорғау

үшін әртүрлі тәсілдер қолданады. Ондай тәсілдердің қатарына юмор, ирония, сарказм жатады. Бұлар көпшілік алдында сөйленетін сөздің психологиялық элементтері болып табылады. Бұл тәсілдер қарсыластың үнін көтереді, тыңдаушылардың көңіл-күйіне әсер етеді, шиеленіскен жағдайды жеңілдетеді, сайыста жеңіске жетуге көмектеседі.

Осылайша С деңгейінде тілдің құрылымы мен лексикалық қорды білу аздық етеді. Жоғары деңгейде тіл үйренуші шешен ретінде танылады. Сол үшін сөйлеу мәдениеті, тіл тазалығы, өзінің ойын еркін жеткізу үшін ой еркіндігі де болуы маңызды. Бұл критерийлердің барлығы жымдасып, біріккен кезде ғана тіл үйренуші шешен мәртебесіне дейін көтеріліп, тілді толық меңгерген болып шығады.

III тарау бойынша қорытынды

Біз дәл осы мәтінді тудыру, яғни оқушының берілген ақпарат негізінде ауызша немесе жазбаша форматта тың дүние, бес функционалды стильдің түрлі жанрларында дискурс, полилог, анықтама, бұйрық, баяндама, монолог, диалог және т.б. жұмыстарды қалай және қайтіп орындау қажеттілігі туралы сөз қозғадық.

Мәтінді тудыру кезеңі айтылым мен жазылым деңгейлеріне тиесілі. Педагог оқыту процесінде айтылым мен жазылым тапсырмаларын дұрыс құрастыруды үйретсе, білімгер айтылым мен жазылым деңгейлерінің қаншалықты деңгейде дұрыс әрі жүйелі орындалып жүргеніне баға бере алады. Тіл үйретудегі негізгі мақсат осы ғой.

Оқыту процесі тек мәтін тану кезеңімен тоқтап қалмайды. Ондай болса, білім шала болып қалар еді. Өйткені кез келген білім алушы мәтінді оқып қана қоймай, алынған ақпаратты тиімді пайдалануға үйренуі маңызды. Сонда ғана білім толық, жүйелі әрі біртұтас болып қалыптаспақ. Алынған ақпаратты тиімді пайдалану жолы – айтылым мен жазылым дағдыларын толық меңгеру.

Мәтін тудыру әр деңгейде әртүрлі жүзеге асады. Бастапқы деңгейде тіл үйренуші ауызекі сөйлеу стилін құрайтын сұхбат, кеңес, әңгімелеу, оқылған мәтінді баяндап беруге; публицистикалық стильге жататын қысқаша баяндалған хабарламаларды оқып, өзі де жарнама сөзін, хабарландыру немесе хат жазуға; қысқаша берілген ақпараттарды оқып, оларды талдауға үйренеді. Бұл процестердің барлығы міндетті түрде шиыршық әдісіне салынып, соның аясында әр уақыт сайын күрделеніп тұрса, оқушы әр жаңа ақпаратқа тез бейімделеді; қайталанып, жарамды болған әрекет түрі жатталады да, күнделікті өмірде де көрінісін табары анық.

Ресми іс-қағаздарды дұрыс толтыру, көпшілік алдында сөйлеу, ойын еркін жеткізу – бұлардың барлығы мәтін тудыру кезінде жүргізілетін жұмыстар. Мәтін тану кезінде оқушы ресми іс-қағаздар стиліне жататын құжаттардың түрімен, стилімен, әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктерімен танысса, мәтін тудыруда бұлардың барлығы тәжірибе кезінде беки түседі. Білімгер өз бетімен кез келген жағдаятта жазылатын құжаттаманы толтыруға дағдыланбақ.

A1 мен A2 деңгейлерінде оқушы ауызша форматта ғылыми немесе публицистикалық стильде сөйлеуі мүмкін емес. Бұл деңгейде оқушы немесе кез келген тіл үйренуші қарапайым сөздік қоры негізінде қазақ тілінің стилистикасына тән сөйлемдерді құрастырып үйренеді. Бастауыштың баяндауыштан бұрын тұратыны, ал іс-әрекеттің сөйлемді аяқтайтынын білуі шарт. Ауызша форматта айтылған ой хатқа түскен шақта да орфографиялық қателерсіз әрі пунктуациялық тұрғыдан орныққан болуы маңызды. Сонда ғана оқушы күрделенген деңгейлерде құрмалас сөйлемді өткен уақытта да, ғылыми немесе ресми іс-қағаздар, публицистикалық стильдегі мәтіндерді құрастыру кезінде де еш қиналмайтын болады. Өйткені қазақ тілінің негізгі жүйесін, қарапайым сөздерден сөйлем құрастырып, оны хатқа түсіруді бастауыш деңгейде, яғни A1 мен A2 деңгейлерінен үйренбек.

Орташа деңгей болып саналатын B1 мен B2 деңгейлері күрделілігімен ерекшеленеді. Бұл деңгейдегі мәтіндер көркем әдебиет немесе ауызекі сөйлеу стилінен ғана алынбайды. Стильдердің ішінде ғылыми және публицистикалық үлгідегі мәтіндер де алынғандықтан, мұғалім тарапынан тіл үйренушілердің бұл деңгейде мәтін тудыра алуы талап етіледі. Бұл талаптар орындалуы үшін оқушы әр стильдің өзіндік ерекшеліктерін білуі шарт. Біз мұны мәтін тану тарауында талдадық. Ендігі мәселе – бұл стильдегі мәтіндерді оқушыға игерту.

Бастауыш деңгейдің ауызша формасы көбіне ауызекі сөйлеу стиліндегі диалог,

сұрақ-жауаптан тұратыны сөз болды. Аталмыш тапсырмаларды біз орта деңгейде де бере алмаймыз. Әйтпесе оқытудың ешқандай түрленуі мен жаңалығы, оқушы тарапынан қызығушылығы болмай қалуы мүмкін. Сол себепті біздің міндетіміз – оқушыға орта деңгейде әртүрлі стильдердегі мәтіндерді жаздыртып үйрету, ал функционалдық стильдің ауызша форматында оның жанрларын талдап, ортақ талқыға сала отырып, шаршы топтың алдында сөз сөйлеуге үйрету, барлық стильде жазуға үйрету.

Қазақ тілін жетік меңгергенін, оны шешендікке дейін жеткізгенін көрсететін бірден-бір белгі – оқушының сол тілде ойын еркін жеткізе алып, дискурсқа қатысып, жазбаша формада әртүрлі құжаттарды, мақала мен шығармашылық тапсырмаларды орындай алуы. С деңгейінде оқушы мәтінді оқып қана қоймай, мәтін бойынша анализ жасап, ой білдіріп, пікірталасқа дейін жеткізе алуы маңызды. Ал жазбаша формада қазіргі таңда әсте бағаланып жүрген эссенің барлық түрін бір-бірінен ажыратып, жағдаятқа сай аргументті түрде жазба тапсырмасын орындауы қажет.

Осылайша, біздің мақсат – білімгерлерге жаттанды білім беріп, мәтінмен ғана танысу емес, мәтін бойынша, соның негізінде продуктивті дағды арқылы шынайы білім беру. Сабақ кезінде алынған ақпарат білім болып беку үшін тәжірибелік тапсырмалардың болуы маңызды. Тәжірибе айтылым мен жазылым деңгейлері негізінде жүзеге асады. Сол арқылы педагог сабақ кезінде оқу процесін дұрыс ұйымдастырып, өзіндік тапсырмаларға, жазба мен ауызша ұйымдастырылатын тапсырмаларға арнайы уақыт бөлу қажеттілігі таныстырылды. Мемлекеттік тілде сауатты сөйлей алуы, кез келген құжаттаманы толтырып, жазбаша ойын еркін жеткізе алуы үшін тәжірибе міндетті түрде маңызды қадамдардың бірі болып қалмақ.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Балақаев, М. (2010). Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті.
2. Қосымова, Г. (2015). Қазақ тілі: Шешендік өнер (11-сынып оқулығы, өңд., толықт. 3-бас.). Алматы: Мектеп.
3. Ыбырайымов, Ә. О. (2014). Стилистика және редакциялау: Оқулық. Алматы: ЖШС РПБК Дәуір.
4. Әлкебаева, Д. (2014). Қазақ тілінің прагматилистикасы: Оқулық. Алматы: Қазақ университеті.
5. Байтұрсынұлы, А. (ж.ж.). Баулу мектебі [Мақала].
6. Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА. (2022). Сыныптар бойынша жазба жұмыстарын жүргізуге қойылатын талаптар: Әдістемелік ұстаным. Астана.
7. Байтұрсынұлы, А. (ж.ж.). Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Тіл – құрал. Астана: Алашорда ҚҚ.
8. Оспанов, Е. Т. (2019). Академиялық жазылым: шағын эссе мен шағын зерттеу жұмыстарын жазу. Алматы: ТОО Лантар Трейд.
9. Оспанов, Е. Т. (2020). Академиялық жазылым негіздері: Оқу құралы. Алматы: Білік баспасы.
10. Journal of geography in higher education. (1994). Journal of Geography in Higher Education, 18.
11. Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА. (2022). Сыныптар бойынша жазба жұмыстарын жүргізуге қойылатын талаптар: Әдістемелік ұсыным. Астана.
12. Ерғалиев, Қ. С. (2016). Қазақ тілінің орфографиясы мен пунктуациясы: Оқу құралы (3-басылым). Павлодар: ПМПИ баспасы.
13. Жұмабаев, М. (2023). Педагогика (1923 жылғы Ташкентте шыққан 2-басылым). Алматы: Marfu Press.

III тарау бойынша тест тапсырмасы:

1. Таза сөйлеу дегеніміз – сол тілдің жалпыға ортақ байлықтарын пайдаланып, бөгде сөздерді араластырмай сөйлеу деген сөздің авторы:

- A) М.Балақаев
- B) М.Әуезов
- C) А.Байтұрсынұлы
- D) М.Жұмабаев

2. Пікірталас мақсаты:

- A) шешендіктің жаңа үлгісін көрсету
- B) сөйлеуші мен тыңдаушы қарым-қатынасын түзу
- C) адамдар арасында диалог орнату
- D) қазақ тілі пәнінің маңыздылығы мен оның білім беру жүйесіндегі орнын талқылау

3. Қандай да бір орын алған құбылыстың артықшылығы мен кемшілігін бағалау мәнінде жазылатын эссе түрі:

- A) аргументті
- B) түсіндірмелі
- C) сыни
- D) келісу, келіспеу

4. Жазбаша, ресми түрде баяндалған, өтіну, өтініш білдіру, сұрау туралы ресми құжат:

- A) сенімхат
- B) өтініш
- C) арыз
- D) түсініктеме

5. Қандай эссенің түсініктемелік және аргументтік деген екі түрі бар?

- A) аргументті
- B) келісу, келіспеу
- C) түсіндірмелі
- D) сыни

6. Ғылыми және қоғамдық мәні бар тақырыптардың төңірегінде көпшілік арасында өтетін сөз жарысы:

- A) ойталқы
- B) түсіндірмелі эссе
- C) шығарма
- D) пікірталас

7. Қандай да бір мәселені көпшілік арасында талқылау:

- A) айтыс
- B) пікірталас
- C) ойталқы
- D) сөзталас

8. Қарату формасында жұмсалатын ханым, мырза, төраға, төрайым сияқты сөздер, өтінемін, сұраймын, жіберу, босату, ауысу, пайдалану, тіркеу сияқты етістіктер қолданысқа ие құжат түрі:

- A) ойталқы
- B) пікірталас
- C) айтыс
- D) өтініш

9. Мекемедегі, ұйымдағы, ведомостводағы кадрларға байланысты мәселелерді іріктеу және орналастыру, азаматтарды жұмысқа қабылдау және босату, басқа жұмысқа ауыстыру мәселелерін шешуге бағытталған ресми құжаттардың бірі:

- A) түсініктеме
- B) бұйрық
- C) өтініш
- D) сөзталас

10. Мәтін тудыру процесіне жатады:

- A) оқылым, тыңдалым
- B) айтылым, оқылым
- C) жазылым, тыңдалым
- D) жазылым, айтылым

11. A1-A2 деңгейіндегі тіл үйренушіге қандай сөйлеу стилі тиімсіз болып саналады?

- A) Диалогтық сөйлеу
- B) Көркем шығарма оқу
- C) Ғылыми немесе публицистикалық стильде сөйлеу
- D) Күнделікті тұрмыстық лексика қолдану

12. A1 деңгейіндегі оқушы үшін сөйлем құрау барысында қандай білім маңызды болып табылады?

- A) Құрмалас сөйлем құрылымы
- B) Сөздердің дыбысталуы
- C) Сөйлемде бастауыш пен баяндауыштың орны
- D) Мәтін құрылымының бөліктері

13. М.Жұмабаевтың пікірінше, баланың тілін байытуда шешуші рөл атқаратын орта не?

- A) Үй
- B) Мектеп
- C) Көшедегі қарым-қатынас
- D) Теледидар мен БАҚ

14. Айтылым әрекетінің дамуына не кедергі келтіреді?

- A) Жаттығу тапсырмаларының көптігі
- B) Сөйлеу барысында қателік жіберуден қорқу
- C) Грамматиканы меңгермеу
- D) Оқулық мәтінін жаттау

15. Сыни ойлауға негізделген академиялық жазылымның негізгі мақсаты қандай?
- A) Көңіл көтеру мақсатында пікір білдіру
 - B) Өз ойын логикалық дәлелдермен негіздеп жеткізу
 - C) Көркем мәтіндер жазу
 - D) Есте сақтау қабілетін тексеру

III тарау бойынша семинар сұрақтары:

1. Бастапқы деңгейде мәтін тудыру әрекеті қалай жүзеге асады?
2. С деңгейінде айтылым мен жазылым тапсырмасының ерекшелігі қандай?
3. Ресми іс-қағаздар стиліне қандай құжаттар жатады?
4. Мәтін тудыру деңгейіне қандай әрекет түрлері жатады?
5. Мәтінді тудыру кезінде оқушыға қандай типтегі тапсырмалар ұсынылады?
6. А1 мен А2 деңгейіндегі тапсырмалар тек ауызша форматта болуы қажет пе?
7. А1 мен А2 деңгейіндегі мәтін тудыруда кететін қателермен жұмыс қалай жүзеге асырылады?
8. В1 мен В2 деңгейіндегі мәтін тудыруда кететін қателермен жұмыс қалай жүзеге асырылады?
9. С деңгейіндегі мәтін тудыруда кететін қателермен жұмыс қалай жүзеге асырылады?
10. Сұхбат, кеңес, әңгімелесу, жарыссөз сияқты тапсырмалар түрі оқытудың қай деңгейінде орындалады?
11. Публицистикалық стильдегі мәтіндерді оқығаннан кейін оқушы қандай типтегі мәтіндерді құрастыруы қажет?

ҚОРЫТЫНДЫ

Мемлекеттік тілді меңгерудің бүгінгі талаптарына жауап беретін заманауи әдістемелік жүйе – білім беру саласындағы стратегиялық міндеттердің бірі. Осы тұрғыдан алғанда, ұсынылып отырған әдістемелік нұсқаулық – қазақ тілін оқытудың жаңа үлгісін ұсынатын, ғылыми-әдістемелік негізі бар мазмұнды еңбек.

Құралдың ерекшелігі – тілдік білім беруді төрт әрекет (айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым) арқылы жүзеге асырып, тіл үйренушіні мәтінді тануға және тудыруға бейімдеуі. Бұл тәсіл тіл үйренушінің барлық тілдік қабілетін кешенді түрде дамытып, оның функционалдық сауаттылығын арттырады. Сонымен қатар грамматикалық құрылымдарды меңгерту үдерісі де оқшауланбай, тілдік әрекеттермен байланыстыра берілуі – оқушының тілді табиғи жолмен, қатысымдық бағытта меңгеруіне жол ашады.

Нұсқаулықта ұсынылған тапсырмалар мен жаттығулар жүйесі мұғалімдерге сабақты тиімді ұйымдастыруға, оқушылардың тілдік дағдыларын кезең-кезеңмен қалыптастыруға бағытталған. Сонымен бірге тіл үйренушілер үшін де бұл құрал – өз бетінше білімін толықтырып, тілді саналы әрі жүйелі түрде меңгеруге мүмкіндік беретін құнды ресурс.

Осы әдістемелік нұсқаулықта ұсынылған әдістер мен тәсілдер қазіргі білім алушының қажеттіліктеріне толық сәйкес келеді. Тіл үйренуші тілді меңгеру барысында коммуникативтік, когнитивтік және танымдық дағдыларын қалыптастыра алады. Тапсырмалар жүйесі оқушылардың тілге деген қызығушылығын оятып қана қоймай, оларды белсенді тілдік әрекетке тартады. Жағдаяттық тапсырмалар мен рөлдік ойындар, жобалық жұмыстар мен топтық іс-әрекеттер арқылы тілдік білім өмірлік қажеттілікпен үштасып, шынайы қатысымға негізделеді.

Сонымен қатар бұл құралда тіл үйренушінің оқу нәтижесін бағалау, қателермен жұмыс жасау, кері байланыс ұсыну жолдары да жүйелі қамтылған. Бұл – тіл үйрену үдерісінің сапалы ұйымдастырылуын қамтамасыз ететін маңызды факторлардың бірі. Нұсқаулықтың теориялық және практикалық мазмұны бір-бірімен үйлесіп, қазақ тілін меңгерудің тиімділігін арттыруға бағытталған.

Қорыта айтқанда, бұл әдістемелік құрал қазақ тілін меңгерудегі тәжірибені ғылыми-теориялық және практикалық деңгейде байытып, тіл үйрету ісіне сапалық өзгерістер әкелуге қауқарлы. Ол – мұғалімдерге нақты бағдар, тіл үйренушіге сенімді тірек бола алатын әдістемелік құрал. Алдағы уақытта бұл еңбек білім беру саласындағы үздік тәжірибелермен толығып, тіл үйретудің тиімділігін одан әрі арттырады деген сенімдеміз.

Қазақ тілін оқыту нұсқаулығы

мұғалімдерге арналған әдістемелік құрал

Авторлар: Қапалбек Б., Шакенова М., Исенбай М.

Редакторлар: Ербатырова Ж., Демесінова Л.

ISBN 978-601-7504-92-2

Пішімі 70x100^{1/16}. Офсеттік басылым.

Шартты баспа табағы 12,21.

Таралымы 1000 дана.

Тапсырыс берушінің файлдарынан
Қазақстан Республикасы "Жарқын Ко" ЖШС басты.
010000, Астана қаласы, Абай даңғылы, 57/1

